

# SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET



SZOBORSORSOK VÁRMEGYÉNKBEN  
A NYÍREGYHÁZI KÉPESLAPKIADÁS  
BESZÉLGETÉS A RATKÓ JÓZSEF-DÍJAS FINTA ÉVÁVAL

2024  
•  
II.

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI

# SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

A MEGYE ÖNKORMÁNYZATÁNAK FOLYÓIRATA

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT

59. ÉVFOLYAM, 2024. II. SZÁM

E számunk megjelenését támogatta:  
a Nemzeti Kulturális Alap,  
Nyíregyháza Megyei Jogú Város Önkormányzata



Nemzeti  
Kulturális  
Alap

**Főszerkesztő:**

Karádi Zsolt

**Szerkesztőség:**

Antal Balázs, Babosi László, Béres Tamás, Drabancz Róbert, Marik Sándor

**Nyomdai előkészítés, tördelés:**

Tatár Róbert, Nyíregyháza

**Kiadja:**

Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, Nyíregyháza, Szabadság tér 14.

**Felelős kiadó:**

Tomasovszki Anita igazgató

A szerkesztőség címe: Nyíregyháza, Szabadság tér 14.

Levél cím: 4401 Nyíregyháza, Pf. 23. Telefon: (42) 598-888, fax: 404-107

E-mail: szabolcsi.szemle@gmail.com

<http://mzsk.hu/szemle>

ISSN: 1216-092X

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág.

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,  
Budapesten a Hírlap ügyfélszolgálati irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál.

Évi előfizetési díj 3000 Ft.

Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni a Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle nevet!

A folyóirat Nyíregyházán megvásárolható

a Móricz Zsigmond Megyei és a Városi Könyvtárban,  
Budapesten az Írók Boltjában, VI. kerület Andrassy út 45.

**Nyomda:** IMI Print Kft., Nyíregyháza

# Tartalom

## HELYTÖRTÉNET

TÓTH MIKLÓS

Berkesz község a középkori okleveles adatok alapján 3

VÁRKONYI ANDRÁS

A kállói vár építésének, fennállásának és elbontásának története II. 16

SZOKA MARGIT

Az újfehértói izraeliták házasságkötési jellemzői  
az 1895–1913 közötti időszakban 28

STEVAYNIK ANDRÁS

Szoborsorsok Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében 43

HOLMÁR ZOLTÁN

A nyíregyházi képeslapkiadás története 67

## PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

84

## ZENE

SZABÓ SÁNDOR

Makám, dastgah, rága, jazz 85

## IRODALOM

BAKAJSZA ANDRÁS

Csokonai életpályájának stációi 95

GERLICZKI ANDRÁS

Móricz Zsigmond-émlékbeszéd 102

BAKÓ ENDRE

A ruszinok a magyar szépirodalomban 105

**KARÁDI ZSOLT**

Vershítet sohasem cserélt

Finta Éva laudációja a Ratkó József-díj alkalmából 117

**KARÁDI ZSOLT**

A sétáló fák

Beszélgetés a Ratkó József-díjas Finta Éva költővel 120

**FINTA ÉVA**

Korom, A kód

127

Gyermek

128

**SZEMLE****AJTAY-HORVÁTH MAGDA**

A stílus a nyelvben

Pethő József új könyvéről 129

**GARAS NORBERT**

A Rétköz

Kormány Gyula könyvéről 134

\*

A borítókön nyíregyházi képeslapok  
láthatók a XX. század elejéről.

TÓTH MIKLÓS

# Berkesz község a középkori okleveles adatok alapján

Mályusz Elemér a közel egy évszázada megjelent *A helytörténeti kutatás feladatai* című munkájában leszögezi, hogy a vidéki kutatóknak „nem szabad egymástól teljesen függetlenül működniük, sem pedig csak az újkorra korlátozniuk érdeklődésüket. Mert akkor ismét beleesünk az egyoldalúság régi hibájába, amikor csak a középkor volt a fontos. Mindkét tekintetben a történeti földrajz művelését tartjuk a legtermészetesebb kapocsnak. Ez ugyanis nem szorítkozhat csak a középkorra, hanem az egyes területek fejlődését napjainkig elkíséri.”<sup>1</sup> Ezen megállapítások napjaink helytörténései számára időszerűek lehetnek, a közös munka számos esetben hasznos impulzust adhat az egyéni kutatások továbbfejlesztésére. A helytörténeti kutatásoknak az egyes falvak esetében kiemelkedő jelentősége lehet, hiszen egy település történetének megismerésével az adott régió tágabb környezetéről is információkat nyerhetünk. A Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyei Berkesz esetében 2023 őszén jelent meg egy összefoglaló munka Ferró Csaba tollából *Berkesz és a Vayak* címmel.<sup>2</sup> A kötet szerzője a népvándorlás korától kezdődően igyekszik végigkövetni a község történetét, figyelmet fordítva a XVII–XVIII. század évtizedei mellett a XX. század eseményeire. Jelen összefoglalóban a település XIII–XV. századi ismert történetét szeretném további adatokkal kiegészíteni, különös tekintettel a falu írott forrásokban való megjelenésére.

A település neve először a XIII. század első felében egy IV. Béla korabeli oklevélben tűnik fel. A helynév feltehetően személynévből keletkezett magyar névadással, Németh Péter emellett valószínűsíti, hogy a falu víznévről kapta a nevét (*'berkes'* alak).<sup>3</sup> Az 1239. október 27-re datált oklevél tartalma szerint a király Viss falut és egy bizonyos Csenke nevű földdarabot a Bodrog folyón lévő gázlóval együtt berkeszi Belye János fiának, Simonnak, (*Symonis filii Johannis Belye de Berkez*) és egész atyafiságának adományozott.<sup>4</sup> Ezenfelül leírja a földek határait, Lőrinc szabolcsi ispánt utasítva a

<sup>1</sup> MÁLYUSZ ELEMÉR: *A helytörténeti kutatás feladatai*. Századok, 1924. 1–6. sz. 538–566.

<sup>2</sup> FERRÓ CSABA: *Berkesz és a Vayak*. Nyíregyháza, 2023. [FERRÓ, 2023.]

<sup>3</sup> NÉMETH PÉTER: *A XI–XIV. századi Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 2023. 54. [NÉMETH, 2023.] Részletesebben lásd KISS LAJOS: *Földrajzi elemek etimológiai szótára*. Akadémia Kiadó, Budapest 1980. 106.

<sup>4</sup> Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Diplomatikai Levéltára 40016. [MNL OL DL], WENZEL

nevezettek beiktatására. Az eredeti formában fennmaradt oklevél azonban XV. századi hamisítvány.<sup>5</sup> A hamisítási ügy mögött feltehetően a késő középkor szövevényes birtokpereit kell látnunk, amely indokot adhatott arra a Csicseri családnak, hogy Viss birtokuk adománylevelét IV. Béla korára hamisítsák vissza.<sup>6</sup> Véleményem szerint a Cudarokkal a XIV–XV. században folytatott berkeszi birtokper kiváló indokot szolgáltathatott a Csicseri família számára, hogy birtokjoguk igazolására egy olyan oklevélet hamisítsanak, amely szerint Viss már a XIII. század óta a birtokukban volt. Vagyis a század első felében még közel sem valószínű, hogy Berkesz magánföldesúri joghatóság alatt állt, mivel azonban a XIV–XV. században a falu már a Csicseriek tulajdonát képezte, így jogos lehetett a részükről, hogy Belye Jánost birtokáról megnevezve Berkesziként említsék.

A fenti oklevél bizonyíthatóan későbbi hamisítvány, emiatt a település nevének első hiteles feljegyzésével csak az Anjou-kor hajnalán, 1304-ben találkozhatunk. Csicseri Jób mester ekkor I. Károly előtt tiltakozott amiatt, hogy Karászi Sándor bán fia Sándor az ő örökölt Berkesz birtokát hatalmaskodva elfoglalta, és azt az ország jelenlegi zavara miatt nincs lehetősége visszaszerezni.<sup>7</sup> Zsoldos Attila szerint a hatalmaskodásra a Tiszántúl nagy részét az ellenőrzésük alatt tartó oligarchák, a Borsák pártfogása bátorította a Karásziakat.<sup>8</sup> Az 1304. évi dokumentum hitelt érdemlően tekinthető a település első írásos említésének, ugyanakkor az egyszerű falunak (*possessio*) nevezett Berkesz ezt megelőzően akár több évtizede is lakott lehetett. A település lokális jelentőségét igazolhatja, hogy 1309-ben<sup>9</sup> és 1310-ben<sup>10</sup> a vármegyegyűlés helyéül szolgált.<sup>11</sup> A helyszíne azért lehetett Berkesz, mert a birtok földesura Karászi Sándor fia Sándor ekkor Borsa nembéli Beke szabolcsi alispánja volt.<sup>12</sup>

Amikor Jób fiai Miklós és Domokos 1323-ban Ung vármegye ispánja és szolgabírái előtt birtokaikat megosztották, Berkesz Miklós mesteré lett.<sup>13</sup> Egy évvel később Jób

GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. I–XII. köt. Pest–Bp., 1860–1873. VII. 72., FEJÉR GYÖRGY: Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. I–XI. Stud. Et op. Georgii Fejér. Buda, 1829–1844. IV. 158.

<sup>5</sup> A pecsétmaradvány IV. Béla második, a tatárjárás után használt pecsétjéből való, emiatt elképzelhető, hogy a hamisítás során egy eredeti IV. Béla korabeli oklevél függőpecsétjét akasztották át. Az oklevél nyelvezete és a keltezés formája sem egyezik a XIII. századi gyakorlattal, sokkal inkább hordoz magán késő középkori jellemzőket. Lásd SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. kötet. 2. füzet. Budapest, 1927, 202–203. 663–664. oklevél.

<sup>6</sup> Az oklevélhamisítványról részletesebben NÉMETH, 2023. 434.

<sup>7</sup> 1304. december 7. Anjou I. 669., MNL OL DL 31 193. Az oklevél tanúsága szerint a birtokfoglalás 16 éve, vagyis 1288 körül történhetett.

<sup>8</sup> ZSOLDOS ATTILA: Karászi Sándor bán és utódai. Századok, 2001. 135. évf. 2.sz. 391–392. [ZSOLDOS, 2001.]

<sup>9</sup> 1309. december 2. Anjou II. 778. MNL OL DL 76 209. Az 1309. december 2-án kelt oklevélben Sándor mester szabolcsi ispán idézi meg színe elé Keled fia Péter comest és jobbágyait 1310. január 20-ra.

<sup>10</sup> 1310. február 3. Anjou II. 833. MNL OL DL 76 211. Ugyancsak Berkeszen kelt ez az oklevél, amelyben bizonyos peres felek egyeznek ki a megye ítélőszéke előtt.

<sup>11</sup> A szabolcsi megyegyűlésekről részletesebben lásd C. TÓTH NORBERT: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza, 2008. A Szabolcs Községért Kulturális Közhaszú Közalapítvány, 78.

<sup>12</sup> ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak. Budapest, 1996. I. 183.

<sup>13</sup> 1323. június 11. Anjou VII. 266. MNL OL DL 31 201. A megosztást tartalmazó oklevelek eredeti formában

Folytatás a következő oldalon ➤

fiai immár közösen tiltakoztak az ellen, hogy Karászi Sándor fiai Miklós és László az ő Berkesz birtokuk szomszédságában fekvő berkeszi örökölt birtokrészüket eladják.<sup>14</sup> Az 1320-as években a falu két részre oszlott, ugyanis a település egyik felét a Csicseri család, míg a másik felét a Karásziak birtokolták. A fenti oklevelek alapján valószínűnek tartom, hogy a Csicseri és a Karászi család már a XIII. század utolsó évtizedeiben is megosztottan birtokolta a falut. Az 1304. évi hatalmaskodási ügy kapcsán a Karásziak foglalták el Jób fiainak földjeit, majd Sándor bán halála után a fiai még az 1320-as évek első felében is kezükben tartottak egy birtokrészt.

A fenti birtokviszonyok egészen a XIV. század első harmadáig változatlanok maradtak, a Csicseriek tiltása ellenére Karászi Miklós 1323 és 1329 között 20 márka tiszta ezüstért elzálogosította Magyar Pál gimesi várnagynak berkeszi birtokrészét. A zálogösszeg visszafizetése elmaradt, ezért 1329 áprilisában a váradi káptalan előtt Karászi Miklós további 10 márkáért eladta birtokát a várnagynak.<sup>15</sup> A dokumentum jelentőségét növeli, hogy a Karásziak az itt álló Szent Miklós hitvalló tiszteletére szentelt kőtemplom kegyuraságának felét is átengedték Magyar Pálnak.

A középkori Szent Miklós-templom feltételezhetően a XIX. század első évtizedéig használatban maradt, és azt omladozó volta miatt – egy egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján – 1802–1804 közötti években bonthatták el. A helytörténeti kutatások megeléknülésével a templom helyének pontos lokalizálása megtörtént.<sup>16</sup> A települést keletről körülölelő dombvonulaton elhelyezkedő 16–18 méter hosszú és 12–15 méter széles kőtemplomot minden bizonnyal egy temető is övezte. Az egykori templomdomb környezetében alakult ki a XIII. században a település magja, hiszen a mocsaras környezetben a gyakori áradások csak ezt a kiemelkedő területet nem érintették. A XIV. század első felében már egy kőtemplom állt a településen, amelynek impozáns mérete jelentékeny helyi népességre utalhat.

Egy évvel később, 1330. április 22-én Karászi Sándor másik fia László a falu keleti felét 40 márka finom ezüstért szintén eladta Magyar Pálnak.<sup>17</sup> 1330-ra Berkesznek újra két birtokosa volt, egyik fele a Csicseri család, míg a másik a gimesi várnagy tulajdonában állt. Feltételezhetjük, hogy a Csicseriek rossz szájízzel vehették tudomásul az új szomszédságot, hiszen az 1330-as években minduntalan arra törekedtek, hogy a Magyar Pál tulajdonába került településrészt megszerezzék. 1337. június 7-én Drugeth Vilmos nádor Ung, Bereg és Szabolcs vármegyék részére tartott közgyűlésén a megjelent nemesek egyértelműen alátámasztották, hogy Berkesz nem a várnagyot,

maradtak fenn. Az első hátlapján a „*Pro magistro Nicolao contra magistrum Dominicum divisionalis*” felirat míg a másik hátdoldalán a „*Pro magistro Dominico contra magistrum Nicolaum divisionalis*” szöveg szerepel.

<sup>14</sup> 1324. július 16. Anjou VIII. 348. MNL OL DL 31 202.

<sup>15</sup> 1329. április 17. Anjou XIII. 191. MNL OL DL 31 401. A Karásziak ezenfelül vállalták, hogy szavatolják Magyar Pál birtoklását, kiváltképpen Jób fiai Domokos és Miklós ellenében.

<sup>16</sup> FERRÓ, 2023. 201. Jakab Attila a Jósa András Múzeum régésze 2023-ban végzett terepbejárást a régészeti lelőhelyen.

<sup>17</sup> ZsO. V. 1265. MNL OL DL 31 401. A Karásziak az 1320-as években kiszorultak Szabolcs vármegyéből, amely összefüggésben áll a Borsák oligarchikus hatalmának megtörésével. Részletesebben lásd ZSOLDOS, 2001. 392–395.

hanem örökletesen Jób fiait illeti meg.<sup>18</sup> Hasonló határozatot hozott az 1341. évi nádori közgyűlés is, amely ugyancsak a Csicserieknek ítélte a falut.<sup>19</sup>

Vizsgáljuk most meg a település belső szerkezetét és utcahálózatát, ugyanis az Anjou-korabeli forrásanyag bizonyos szintű településrekonstrukciót is lehetővé tesz. 1342 tavaszán Miklós kezdeményezésére sor került Csicseri Jób fainak újabb birtokosztályára, amely kiemelkedő jelentőségű forrás Berkesz középkori településszerkezetének megismerésére.<sup>20</sup> Az oklevél tanúsága szerint Balázs fia Gergely királyi ember mellett az egri káptalan karpapjai jelentek meg a felosztáson. Az Ung, majd a Sáros vármegyei birtokok bejárása után március közepén Domokos által a Szabolcs vármegyei Berkesz, Bodony és Halábor osztálya következett volna, azonban ezeken a részeken a vizek erősen kiáradtak, így a felosztás lehetetlenné vált. Az iratban a fent említett falvak ekkor mint lakatlan birtokok szerepeltek. Elnéptelenedésük oka ismeretlen, talán éppen a megnevezett áradás miatt húzódozt a lakosság szárazabb területekre.

Az 1342 tavaszán történt meghiúsult birtokosztály után az év végén immár sikeresen lezajlott a berkeszi birtoktest feldarabolása is.<sup>21</sup> A falut Domokos osztotta fel telki helyekben. A Nyugat felőli utca Miklós tulajdonába, míg a kelet felőli Domokoséba háramlott. A két utcát a Városút (*Wasarshut*) nevű közút különítette el, amely átvezetett a birtokon. Az említett út mellett álló Szent Miklós hitvalló köegyházat minden más haszonvételekkel közös használatra hagyták.

A falu 1346-ban tűnik fel ismét az írott forrásokban, amikor Gégény (*Eghazasgegeny*) határbejárása során említik Magyar Pál mester berkeszi birtokrészét.<sup>22</sup> A határbejárást a Csicseriek 1342. évi berkeszi birtokosztályához hasonlóan ebben az esetben is nehezítették az árvizek. Az oklevél említi a Városutat (*Wasarwth*), a Gégény birtokot nyugatról határoló *Berkez* vizet, valamint délről bizonyos földjeleket, amelyek Konyaki István, Magyar Pál mester famulusa és officialisa szerint ura Berkesz birtokának határjelei. A felosztás után a felek új határjeleket emeltek, közülük kettőt a *Berkez* folyó mellett ástak meg.

A gégényi határbejárás jelentőségét történetünk szempontjából az adja, hogy a település déli oldalán említésre kerül Magyar Pál birtokrésze. Ebből logikusan következik, hogy a várnagy tulajdonában lévő berkeszi településrészt (amely előzőleg megegyezett a Karásziak részével) Berkesz északi felén kell keresnünk. A falu tehát egy északi és egy déli – ha úgy tetszik egy felső és egy alsó – részre tagolódott birtokjogilag.

A fenti oklevél ismerete alapján a településszerkezet mellett képet kaphatunk a XIV. századi Berkesz, valamint a falu tágabb környezetének természetföldrajzi viszonyairól. A XIX. századi folyószabályozások előtt a régió földrajzi viszonyait a Tisza áradásai,

<sup>18</sup> 1337. június 7. Anjou XXI. 306. MNL OL DL 31 235.

<sup>19</sup> 1341. június 14. Anjou XXV. 401. MNL OL DL 31 240.

<sup>20</sup> 1342. május 24. Anjou XXVI. 249. MNL OL DL 31 242.

<sup>21</sup> 1343. január 8. Anjou XXVII. 16. MNL OL DL 31 244. Ugyanerről az ügyről: Anjou XXVII. 297. MNL OL DL 40 909. 1343. május 12. Az oklevélből megtudhatjuk, hogy az 1329-től adatolható Szent Miklós köegyház 1342–1343 fordulóján továbbra is áll, valamint a tavaszi árvizek után a lakosság ismét visszahúzódott a településre, hiszen az 1343. évi iratban már mint lakott hely szerepel a falu.

<sup>22</sup> Anjou XXX. 382. DL 41 010. 1346. május 10.

valamint az időszakosan víz alá került területek határozták meg. A térség falvainak lakossága feltehetően élt a kínálkozó lehetőséggel, és széles körben hasznosította a vízvilág nyújtotta lehetőségeket. A halászat – amely halrekesztékekkel, ún. szegyékekkel zajlott – feltehetően meghatározó szerepet játszhatott a helyi lakosság életében. Ezt igazolhatja egy 1333. évi oklevél is, amelyben Magyar Pál 200 ezüstmárkáért Berkesz, Demecser, Kék, valamint Löktelek határában több mint harminc halászóhelyet vásárolt Karászi Lászlótól.<sup>23</sup> A halászóhelyek mellett Demecser az itt lévő Szent György-templom, valamint Kék és Löktelek falvak a gimesi várnagy tulajdonába kerültek.<sup>24</sup>

Magyar Pál 1361-ben bekövetkezett halála után a Szabolcs vármegyei birtokait felesége, Gersei Margit örökölte, aki azonban – több más falva mellett – berkeszi birtokrészét is eladta az ónodi Cudar családnak.<sup>25</sup> Az adásvételt azonban még azelőtt kötötték meg, hogy a birtokokat férje halála után Margit asszonynak iktatták volna, emiatt a Cudarok pozíciói támadhatóvá váltak. Feltehetően mindezt Cudar Péter pohárnokmester érezhette, hiszen már egy évvel az egyezés után elérte, hogy I. Lajos privilégium formájában írja át és erősítse meg a korábbi adásvételt.<sup>26</sup>

A két család megosztott birtoklása a XV. század első évtizedéig változatlan maradt, hogy aztán az 1410-es években újra megélnéküljenek a faluért folytatott jogi csatározások. A Csicseriek helyzetét az a tény is nehezítette, hogy a belháború során a Zsigmonddal szembeforduló bárók oldalára álltak. Emiatt a király Viss és Berkesz mellett birtokaik nagyrészt elkobozta. Berkeszt ekkor adományként Csébi Mihály fia Miklós leleszi prépost és testvérei szereztek meg, akik ellen a Csicseriek – mivel csak a fejvesztés büntetése alól kaptak kegyelmet – a királyi kúriában hosszan tartó pert kezdtek. A família elvesztett földjeit 1410-ben nyerte vissza, amikor Zsigmond Csicseri Ormos Miklós fiai: Pál, István és János, valamint unokatestvérük Ormos Ferenc és fiai számára a nevezett falvakat visszabocsátotta.<sup>27</sup> Véleményem szerint az ügy kiváló indokot szolgáltatott a Csicseri családnak egy IV. Béla korabeli adománylevelével hamisítására, hogy birtokjogaik igazolást nyerjenek.

A Csébi famíliával folytatott per mellett a Csicseri rokonság Cudarokkal vívott több évtizedes jogi csatározása is megélnékült a XV. század elején. Csicseri János fia Ferenc Berkesz birtok visszaszerzéséért 1405-ben a királyi kúriában oklevelek egész sorára

<sup>23</sup> A halászóhelyek: *Kewlges, Kewgestokaya, Nogthow, Ynewneizad, Kolobar, Gywrud, Vereshid, Vsuen, Kunnul, Dum-buch, Gyungusnaralia, Prepostoua, Nyarasd, Yuantokaya, Mersee, Forgianagus, Mergusd, Hoidal, Humukzug, Lapubus, Zathuna, Kuchkur, Fywzes, Elewtho, Rewthokaiia, Bokud, Reketha, Oruzd, Oruzdere, Kyralithoa és Zultba*. A régió falvainak tájhasználatát részletesebben lásd MAJLÁTHNÉ SIPOS CSILLA: A sertéstartás és a halászat jelentősége a 14–16. századi Felső-Tisza vidéken. In: *Micae Mediaevales XII. Fialat történések dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Hunyadi Sándor – Illés Kornél – Rudolf Veronika. 2023. 110–112.

<sup>24</sup> 1333. május 26. Anjou XVII. 267. MNL OL DL 76 472.

<sup>25</sup> 1361. november 21. MNL OL DL 5093. Az özvegy a Pilis megyei Tinnyét a Szabolcs megyei Demecsert – Szent György-templom kegyuraságával – Máza, Berkesz és Tass birtokokat 3000 forintért adta el.

<sup>26</sup> 1362. február 10. MNL OL DL 5091. Anjou XLVI. 57. Cudar Péter ekkor bemutatta az egri káptalan oklevélét a nevezett birtokok iktatásáról, majd kérte a királyt, hogy privilégialis formában is erősítse meg a dokumentumot. I. Lajos 1363-ban és 1364-ben is megerősítette az 1362. évi privilégiumát. MNL OL DL 5091.

<sup>27</sup> 1410. június 28. MNL OL DL 31376. ZsO. II/2. 7727.

hivatkozott.<sup>28</sup> Többek között a Csicseriek részéről bemutatásra került az 1337. és az 1341. évi nádori közgyűlés határozata, továbbá Garai Miklós nádor 1381. évi és Jolsvai Leusták nádor 1393. évi oklevele, miszerint a vármegyei vizsgálat bizonyította, hogy a falu mindig Ferencé és a családjáé volt. Ezzel szemben a Cudarok a váradi káptalan 1329. és az 1330. évi oklevelére hivatkoztak, valamint az 1361. évi adásvételi szerződésre, amelyet Magyar Pál özvegyével kötöttek. Ezenfelül I. Lajos privilégiumait is felmutatták, amelyben megerősítette az 1361. évi adásvételt. Ezenfelül a leleszi konvent 1383. évi oklevelével is alátámasztották állításukat, amelyben a Csicseriek tiltakoztak, hogy Mária királynő Cudar Péter bán Tass és Demecser birtokait Telegdi Miklós fia Miklós mesternek adományozta. A Telegdiek ugyanis elfoglaltak egy, a két birtok közt fekvő lakatlan berkeszi földrészt is.

A Csicseri–Cudar-birtokper miatt megsokszorozódtak a településre vonatkozó adatok, ennek köszönhetően a falu és tartozékainak pontos kiterjedését is ismerjük. Egy 1406. évi vizsgálati oklevél szerint Berkeszt nyolc királyi ekealjra, míg a birtok tartozékaként megnevezett erdőt 60 királyi holdra, a réteket 20 kaszára becsülték. A Szent Miklós hitvalló tiszteletére felszentelt kőegyházak ekkor tető és torony nélküliként említették.<sup>29</sup> A Cudarok azonban tiltakoztak, mivel állításuk szerint a felperesek egyéb birtokaikhoz tartozó erdőket is hozzávettek a becsléshez. Ennek okán Garai nádor három márka bírság megfizetése után új eljárás lefolytatását rendelte el. Az újabb becslésre 1407-ben került sor, amikor a birtokot 6 királyi ekére, míg a rétet 10 kaszára tartották. Ezt azonban a Csicseriek nem fogadták el, így a per 1412-re, majd 1415-re halasztódott, amikor Garai nádor döntése szerint a birtokot meg kellett felezni a fel- (Csicseriek) és az alperesek (Cudarok) kijelölése szerint.<sup>30</sup>

Ilyen előzmények mellett került sor 1416-ban Berkesz birtok határbejárására, amely forrás kiemelkedő jelentőségű a település történetének szempontjából a benne található nagyszámú magyar nyelvű helynévanyag miatt.<sup>31</sup> A bejárást a Csicseriek részéről az egri káptalan kiküldötte, Mogyi György kanonok Kapolcsi Imre fia György nádori emberrel közösen végezte. A Cudarok képviselőjében Muronyi János kanonok és Gégényi Mátyás nádori ember jelent meg.

A vizsgálat elején a felperesek útmutatása szerint járták körül a birtokot, elsőként Tass felől oly módon, hogy először azon az úton indultak el, amely Tassról Demecserbe vezet. Ezt az utat *Daknievtha*-nak<sup>32</sup> nevezik. Ezután egy bizonyos Paptava mocsár (*stagnum Poptawa*) közelében határjelet készítettek. Innen dél felé haladva, mintegy három nyíllövésnyi távolságra újabb jelet tettek, majd a szántóföldeken folytatva útjukat a Városúta (*Waraswtha*) nevű úthoz érkeztek, amelynél földjelet emeltek. To-

<sup>28</sup> MNL OL DL 31 401., ZsO. V. 1265.

<sup>29</sup> MNL OL DL 31363. ZsO. II. 5104. A kőegyház leromlott állapotára a dokumentum nem ad magyarázatot, csupán feltételezhetjük, hogy egy esetleges hatalmaskodás, vagy egy tüzeset során sérülhetett meg.

<sup>30</sup> A határbejárás okáról és a Csicseri–Cudar-birtokper során bemutatásra került oklevelekről Garai Miklós nádor 1415. évi parancslevele nyilatkozik. ZsO. V. 1265. MNL OL DL 31 401.

<sup>31</sup> 1416. május 15. ZsO. V. 1891. MNL OL DL 96 905.

<sup>32</sup> A *Daknievtha* feltehetően személynévi eredetű.

vább haladva egy újabb jelet készítettek annál az útnál, amely Tassról Berkeszre megy. Ezután dél felé indultak az eresztvényerdőn át, hogy elérjék a Tassról Ramocsaházára vezető utat, amely mellett ismét egy jelet helyeztek el. Ezt követően a település déli oldalán elértek egy földhalmot, ahol ismét határjelet állítottak, majd az erdőt elhagyva egy közútra értek.

Ezután Demecser birtok felől egy Dénesfölde (*Dyenesfelde*) nevezett rész mellett földhalmot (*cumulus*) találtak, amelyről a felperesek azt állították, hogy az a Gégényt és Berkeszt elválasztó határjel. Innen délnyugatra fordulva két jelet fedeztek fel, amely közül az első Gégény, míg a másik Berkesz határjele. Ezután egy Kerekrétnek nevezett mocsár (*stagnum Kerekreth*) déli oldalán egy jelet készítettek, majd a Demecsert és Székelyt összekötő úthoz értek. Itt vadkörtefák (*arbores piri*) alatt ismét határjeleket emeltek. Az említett út keleti oldalán egy újabb jelet készítettek, majd dél felé haladva egy Borsova (*silva Borswa*) nevű erdőbe jutottak. Ugyanannak az erdőnek a szélén Székely mellett az említett út keleti oldalán egy dombra (*monticulum*) értek. Ezután kelet felé haladva mintegy három holdnyi szántóföldet jártak be, ahol is egy határjelet készítettek. Innen még tovább menve három határjelet találtak, amelyek közül az egyik a felperesek állítása szerint Berkeszhez tartozik.

Ezután az alperes Cudar família útmutatása szerint jelölték ki a birtok határait, elsőként Tass felől oly módon, hogy északi oldalról indultak a már említett *Dakniewtha* út mellől egy síkságon. Ezt a helyet Háromfának (*qui locus dicitur Harumfa*) nevezik, ahol két ősi földjelet mutattak be. Az egyik állításuk szerint Tass, míg a másik Köpeteleke (*Kwpeteleke*) birtok határjele.<sup>33</sup> Innen délnyugatra haladtak tovább, ahol két határkövet találtak, amelyek állításuk szerint Berkeszhez és Tasshoz tartoztak. Ezután dél felé indulva egy nyílveszőnyi távolságra két újabb jelet találtak, majd ettől délre egy bizonyos Püspökjáróút (*via Pisspekiarawth*) mentén határjelet készítettek. Innen feljutva a Púposhegyre (*montem Pupusheg*) újabb jelet emeltek, majd egy Feneketlenfertő nevű mocsárhoz (*stagnum Fenekehlenfertew*) érkeztek. Ezután a falutól egy nyíllövésnyi távolságra egy rét közepén földhalmot találtak, ahol ismételten határjelet emeltek, majd tovább haladva a szántóföldek között egy újabbat. Dél felé menve egy Berkeszről Laskod felé tartó út nyugati oldalán egy földhalomnál jelet találtak. Ezután az említett úton haladva egy bokros terület (*terra rubosa*) mellett határjelet készítettek, majd ugyanezt tették egy síkságon. Innen tovább haladva egy dombot fedeztek fel, amelyet a helyiek bérznek (*montem vulgo berch*) neveznek. Ezután a Ménesakol (*Menesakal*) nevű lakott helyhez érkeztek, ahol három határjelet találtak, amelyek közül az egyik Berkeszé, a másik Mázsáé, míg a harmadik Ramocsaházáé.

Ezt követően Demecser birtok felől úgy jelölték ki a határokat, hogy észak felől a *Dakniewtha* út mentén indultak, ahol a három holdas területen három határjelet mutattak be. A jelekről azt mondták, hogy az egyik Berkeszhez, a másik Gégényhez, míg a harmadik Borsovához tartozik. Délnyugatra tovább indulva két földhalomhoz

<sup>33</sup> A Doboka birtokból kivált Köpeteleke a XIV. században a Köpetelki család, majd a XV. század elején az ónodi Cudar família kezén volt. Lásd NÉMETH 2023. 235.

értek, majd egy harmadikhoz, amelyről azt állították, hogy határjel. Innen bizonyos halmokhoz jutottak, amelyeket az alperesek ugyancsak határjeleknek mondtak. Ezután egy hegyecskén (*monticulus*) jelet készítettek, majd délre egy újabbat, hogy aztán bizonyos árkok (*foveas seu fossata*) mentén egy határjelnek mondott halomhoz érjenek. Innen keletnek fordulva két földhalomról azt állították, hogy az egyik Berkesz, a másik pedig Ramocsaháza határa.

Az eltérések alapján a felperesek által odavezetett küldöttek Berkesz birtok esetében mind Tass, mind pedig Demecser felől 3–3 ekényi becslésből adódó különbséget állapítottak meg. Ezzel szemben az alperesek oldalán állók ugyancsak szemmértékre úgy becsülték, hogy a Tass (*Thas*), Diósdoboka (*Dyosdoboka*), Temeháza (*Temehaza*), Mázsa (*Masa*) felőli föld 5 királyi ekealjra, az erdő 80 holdra, a rét és a mező 25 kaszára terjed ki. A Demecser (*Dewecher*), Mácsiszeg (Machikzeg),<sup>34</sup> Borsova (Borswa), Juha (Juha) felőli földet pedig 7 ekealjra, az erdőt 50 holdra, míg a rétet 10 kaszálóra becsülték.

Az 1416. évi határbejárás után hat évvel a Csicseri–Cudar-birtokperok okán újra megjárták a település határait. 1422-ben Csicseri Jakab, György és Ferenc Berkesz birtokát Ramocsaháza, Pátroha és Tass felől járták be, amikor azonban iktatni akarták részükre örök birtoklásra, akkor Gál demecseri plébános ónodi Cudar Benedek fiaival együtt tiltakozott ez ellen.<sup>35</sup> Ezenfelül Tass felől Pelsőci János a fiaival együtt sérelmezte a megállapított határokat, míg Pátroha felől ugyanő András váradi püspök nevében mondott ellent az iktatásnak. Ennek okán új vizsgálatra volt szükség. A latin nyelvű dokumentum forrásértéke kiemelkedő, egy évtizeden belül két oklevél is rögzítette a falu határviszonyait, ezzel együtt természetföldrajzi adottságait.

A határok kijelölését Berkesz és Ramocsaháza között kezdték el, ahol egy földjel volt, ezután nyugatra haladtak, majd két újabb régebbi határjelet találtak.<sup>36</sup> Innen egy völgybe érkeztek, itt nyárfák álltak és három határjelet találtak, amelyek közül az egyikről a Csicseriek azt állították, hogy az az ő Berkesz birtokukat övezi. Nyugati irányba haladva két lerombolt határjelre letek. Kis távolságra innen három földjelhez értek a szántóföldön vörös tövisbokrokkal övezve, amelyek a Csicseriek szerint már elkülönülnek az ő Berkesz birtokuktól. Ezután északnyugat felé haladva egy újabb régi földjelet találtak, majd észak felé fordulva egy Szolnokról Demecserbe vezető út mellett három határjelre és vadkörtefára akadtak. Kis távolságra északabbra újabb három elpusztított földjelet érintettek, amelyek bokrok mellett feküdtek.<sup>37</sup> Ezek a földjelek ugyanazon Szolnokról Demecserbe vezető út mellett helyezkedtek el, amelyről már fentebb szóltunk. Ezután egy Babai (*Babay*) nevű rét mellett egy bizonyos földhányáshoz értek, majd kis távolságot tovább haladva elérték a Berkesz északi határát jelentő

<sup>34</sup> A helynév feltehetően egy halászhely volt.

<sup>35</sup> ZsO. IX. 1268. 1422. december 26. Maga a határbejárás feltehetően december első felében történt, hiszen Garai nádor november 24-én intézett parancslevelet a leleszi konventhez, amelyben elrendelte a vizsgálatot.

<sup>36</sup> Az 1416. évi vizsgálatall ellentétben nem északról, hanem a falu déli oldalán kezdték a bejárást.

<sup>37</sup> Feltehetően ebben az esetben is vörös túskebokrokra kell gondolnunk.

Babató (*Babathow*) nevű tavat, ahol három újabb határjelet találtak. A tótól eltávolodva az északi lejtőn egy bizonyos közúthoz érkeztek, ahol ismét földjeleket letek.

Tass felől a határbejárást északról, Pátroha irányából az ott lévő két út között lévő részről kezdték, amelyek között az egyik Gégényről vezetett Tassra, míg a másik Berkeszről indult Tass birtokra. Innen dél felé haladva keresztezték a Berkeszről Tassra vivő utat. Berkesz keleti határának bejárásakor eme út mentén két földjelet találtak, amelyeket azonban a Csicseri nemesek állítása szerint a tassi jobbágyok részben felszántottak és megsemmisítettek. Ezután egy újabb földhányásra, majd az erdőn túl egy bérc közelében három régi jelre bukkantak. Innen kelet felé folytatva útjukat az említett bércen annak csúcsán jól látható földjelekre letek, amelyek közül az egyiket maguk a Csicseriek emelték, hogy birtokukat elválasszák. Az erdőben tovább menve Berkesz déli oldalán egy kis Dombnak nevezett halmot érintettek majd két újabb határjelet.

Az előzőekben részletesen ismertetett két oklevél jelentőségét elsősorban az adja, hogy viszonylag rövid időn belül számolnak be a XV. századi Berkesz határaitól.<sup>38</sup> A dokumentumok értékes magyar nyelvű helynévanyaga XIX. századi forrásokban is felbukkan. Pesty Frigyes 1864. évi Szabolcs vármegyei gyűjtésében Berkesz határában még említésre kerül egy bizonyos Bábaj nevű zsembékos rét, valamint egy Feneketlennek nevezett szintén zsembékos terület. A két helynév minden bizonnyal azonos az 1416. évi oklevélben szereplő Feneketlenfertő (*Fenekethlenfertew*) nevű mocsárral és az 1422. évi határbejárásban említett Babai (*Babay*) nevű réttel.<sup>39</sup> Demecser határában szintén szerepel egy Bábaj megnevezésű zsembékos, amely azonos a berkeszi bejárásban szereplővel.<sup>40</sup> A középkori forrásokban *Juhaként* szereplő helynév szintén felbukkan a XIX. századi helységnevtárban Juha alja formában, amely a Székely határában lévő Juha erdőről kapta a nevét. Az 1346. évi gégyényi határbejárásban szereplő Berkesz víz azonosítható a demecseri összeírás Berkeszi ér oldalával, amely dűlő az említett községtől délkeletre a berkeszi határ szélén helyezkedik el. A Magyar Pál által 1333-ban Karázi Lászlótól vásárolt Berkesz és Demecser szomszédságában lévő halászóhelyek közül a Nagy-tó (*Nogthow*), a Kolbárd tó (*Kolobar*), a Homokszeg (*Humukzug*), valamint a Mácsiszeg (*Machikzeg*) őrizte meg középkori elnevezését.<sup>41</sup> Az első katonai felmérés leírása alapján még a XVIII. század második felében is mocsarak húzódtak Berkesz mindkét oldalán.<sup>42</sup> Emiatt tavasszal vagy nagyobb esőzések után – a Tass felé lévő malom hídját kivéve – semmilyen módon nem voltak járhatóak a tele-

<sup>38</sup> Az ellentmondások miatt 1423-ban Garai Miklós nádor ismételen felszólítja a leleszi konventet, hogy a Csicseriek kérésére határolja meg Berkeszt. A konventi kiküldöttek április 11-én megakarták járni a birtok határait, azonban az újabb tiltakozások okán erre nem került sor. MNL OL DF 209 576., ZsO. X. 258.

<sup>39</sup> MIZSER LAJOS: Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve, 2000. 42. sz. 232. [MIZSER, 2000.]

<sup>40</sup> MIZSER, 2000. 234. Mácsiszeg 1335. évi határbejárása során is említésre kerül Berkesz birtok felől egy bizonyos *Babee* nevű tó és egy ugyancsak *Babee* nevű rév. MNL DF 265 465. Anjou XIX. 576.

<sup>41</sup> MIZSER, 2000. 234.

<sup>42</sup> PÓK JUDIT: Szabolcs vármegye 1782–1785. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények, 1996. 11. sz. 95–96.

pülést övező földek egyes részei. Nagy szárazság esetén azonban a gázlókon könnyű szekerekkel át lehetett kelni. A mocsarak és tavak többsége sűrűn volt benöve náddal, amelyet a helyi lakosság ugyancsak hasznosíthatott.

A település szerkezetének és természetföldrajzi viszonyainak változásáról a Csicseri Orosz és Ormos családok 1413 tavaszára tehető birtokosztályából is értesülhetünk.<sup>43</sup> A szintén rokon Miklós leleszi prépost előtt tett bevallásuk szerint Ormos András az őt és testvéreit közösen illető lakóitól elhagyatott, de saját költségén jobbággyokkal betelepített Berkesz birtok felének egyharmadát átengedi Orosz Jánosnak. Cserébe János Bodony birtok fele részének felét és az Arad birtokon lévő, a bírságbehajtóktól magához váltott két jobbágytelkét adja. A birtokrészek visszaváltásakor a zálogösszegek fele Ormos Andrásé. Megállapodnak továbbá, hogy Orosz János és fiainak tulajdonában marad Berkesz Ramocsaháza felőli lakatlan településrésze, valamint egy lakatlan rész az egykori köegyháztól indulva, amely azonban közös használatban marad. Amennyiben ezen részekre jobbággyokat telepítenének, a járadékokat közösen tartoznak beszedni.

A „vizes környezet” természetes velejárójaként bizonyos időközönként a település egyes részei elnéptelenedhettek. A Tisza árterének kiterjedése még az első katonai felmérés szelvényein is igen sokatmondó.<sup>44</sup> Az Anjou-korban feltehetően még látványosabb lehetett ez az ártér, amely meghatározó tényezőként befolyásolta a helyi lakosság mindennapjait. Az alacsonyabban fekvő szántó- és legelőterületek az okleveles adatok alapján legalább háromszor néptelenedtek el.<sup>45</sup> Berkesz esete korántsem számított rendhagyónak, hiszen 1346-ban a szomszédos gégényi határbejárás ütközött hasonló akadályokba a tavaszi áradások miatt.

Különös lehet, hogy az 1346. évi gégényi határbejárás során Gégény birtokot nyugatról határoló *Berkez* vizet az 1416-ban és az 1422-ben keletkezett dokumentum nem említi. Véleményem szerint a XIV. század közepén szereplő *Berkez* víz jelentékeny lehetett, és közel sem időszakos, ha azt a vizsgálatot végző kiküldöttek említésre érdemesnek találták. Mindazonáltal az 1346. évi bejárást az 1342. évi berkeszi birtokosztályhoz hasonlóan ebben az esetben is nehezítették az árvizek. Az általunk ismertetett 1422. évi forrás az év utolsó harmadában keletkezett, azaz maga a vizsgálat is ekkor történhetett, így a belvizek nem akadályozták a kiküldött konventi személyeket.

A határbejárásokban említett Városúta is mutatja, hogy Berkesz jelentős átmenő forgalmat bonyolított le, különösképpen a Kisvárdá és Nagykálló között közlekedő kereskedők esetében. Talán ez a tény is szerepet játszhatott abban, hogy az 1420-as évek első felében a Csicseriek országos vásártartásának engedélyét kérték a királytól. A jelentős településfejlesztő tényezőnek számító sokadalmat Zsigmond 1421. júni-

<sup>43</sup> MNL OL DF 220 648. és MNL OL DF 220 671. 1413. május 5.

<sup>44</sup> Első Katonai Felmérés Habsburg Birodalom (1782–1785) <https://mapire.eu/hu/> (Utolsó letöltés: 2024. április 18.)

<sup>45</sup> 1342. (MNL OL DL 31 244.), 1383. (MNL OL DL 31 401.), 1413. (ld. a 40. lábjegyzetet),

us 28-án kiadott privilégiumában biztosította.<sup>46</sup> Berkeszen Nagyboldogasszony ünnepén (augusztus 15.) évente országos vásárt, míg hetente hétfőn hetipiac tartását engedélyezte a király.<sup>47</sup> Zsigmond kegyét Csicseri Ormos Pál fia Domokos hűségesszolgálatával indokolta, amelyet neki és az ország hasznára tett.

A Csicseri és a Cudar család esetében a XV. század második felében sem beszélhetünk jószomszédinak nevezhető viszonyról. Feltételezhetően mindkét család célja az volt, hogy a falu egészét megszerezze magának. Gyakran erőszakos jelenetek játszódhattak le, hasonlóan az 1458 júliusában történetekhez, amikor a településen a Cudarok jobbágysai rátörtek a Csicseri család birtokrészére. Az ügy kapcsán Ormos Mihály és Csicseri Zsigmond fia András panaszt tettek a királyi személyes, illetve a nádori és az országbírói jelenlétén Ónodi Cudar Jakab különböző, a birtokaikon elkövetett pusztításairól.<sup>48</sup> A Cudarok mellett az 1460-as években a Bátoriak is élénk érdeklődést tanúsítottak a Csicseriek birtokrésze iránt. 1466 őszén Bátori István fia Miklós és János fegyveresen küldték ki Iklodi Pétert, Pericsei Benedeket és Leustákot, Kercsi Gergelyt, valamint Domokos fiát Lénárdot, hogy Berkesz birtokot feldúlják.<sup>49</sup> A hatalmaskodás során 58 ökröt az ekékkel együtt és 13 lovat hajtottak el a településről, amellyel a Bátoriak közel 1000 aranyforintos kárt okoztak a Csicserieknek.

Az előzőekben említett példákkal szemben a Csicseri rokonság tagjait nemcsak a hatalmaskodások elszenvedőiként, hanem az azt elkövető felek között is megtalálhatjuk. Egy 1460. évi Szabolcs vármegye hatósága által kiadott oklevél szerint Csicseri István és Miklós elfoglalták Ramocsaházi Tamás Berkesz birtokon zálogjogon bírt szántóföldjét, amivel neki 50 aranyforint kárt okoztak.<sup>50</sup> Mivel István és Miklós tagadták a birtokfoglalást, így a vármegye ítélete alapján fejenként harmincadmagukkal kellett esküt tenniük ártatlanságukról. Az 1450-es és 1460-as években tehát a Cudarok és a Csicseriek mellett a Ramocsaházi család is rendelkezett – noha csak zálogjogon – egy birtokrésszel. Találunk azonban példát a Csicseri családon belüli ellentétekre is.<sup>51</sup> 1464 tavaszán Bodony birtokon az Ormos család támadt berkeszi jobbágyokra, akik Csicseri Zsigmond fiainak, Miklósnak és Lászlónak a megbízásából

<sup>46</sup> WEISZ BOGLÁRKA: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Budapest, 2012. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 159. A hétfői hetivásár beilleszkedik a környező piaci rendbe, ugyanis Nyírkaráson kedden, Kisvárdán szerdán, Demecserben csütörtökön, Nagyállóban szombaton van a vásár napja. Részletesebben lásd WEISZ, 2012. 159–160.

<sup>47</sup> ZsO. VIII. 694. Zsigmond 1421. évi vásárprivilégiuma, valamint az 1416. évi és az 1422. évi határbejárást rögzítő dokumentum mellett a település történetének tanulmányozása során az egyik legfontosabb oklevél véleményem szerint az az 1415. évi vizsgálati irat, amelyben megismerhetjük a Csicseri és a Cudar familia Berkesz birtokért folytatott eddigi harcát.

<sup>48</sup> 1458. július 30. MNL OL DL 31684. C. TÓTH NORBERT: A Magyar Királyság nádora. Budapest, 2020. Magyar Történelmi Társulat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet 88. A vizsgálatról: MNL OL DL 31689–31691.

<sup>49</sup> MNL OL DL 31871., részletesebben lásd C. TÓTH NORBERT: Szabolcs megye hatóságának oklevelei. A Jósza András Múzeum Kiadványai, 2003. 53. sz. 166. [C. TÓTH, 2003.]

<sup>50</sup> 1460. november 24. MNL OL DL 31747., MNL OL DL 31748.

<sup>51</sup> Egy 1440–1450-es években keletkezett datálatlan oklevél szerint Ormos Péter és Tamás a Pálóczi Máté országbíró előtt tett egyezségüket felrúgva okoztak egymás berkeszi és bodonyi birtokrészen bizonyos károkat. MNL OL DL 31611.

házépítéshez vágta ki fákat a közös használat alatt álló erdőből.<sup>52</sup> A jobbágyokat az Ormos familia fogságba vetette, szekereiket és javaikat elvette.

A fentiek ismerete után talán meglepő lehet, hogy a XV. század utolsó harmadában a Csicseriek majd egy évszázados küzdelem után lemondtak a birtokról. Csicseri Zsigmond 1481-ben Berkeszt, Visst és Bodonyt egyéb Ung és Zemplén vármegyei birtokai mellett elzálogosította Ráskai Balázsnak.<sup>53</sup> Ugyancsak a zálogosítást erősíti meg egy 1487-ben kelt oklevél, amelyben a fenti birtokokat 500 aranyforintért továbbra is Ráskai tartotta a kezében.<sup>54</sup>

A XV–XVI. század fordulójára feltételezhetően az említett családok mellett helyi nemesi famíliák is birtokoltak parcellákat a településen. II. Lajos király 1519-ben egy, a leleszi konventhez intézett parancslevelében szerepel berkeszi Urai Mátyás (*Mathiam Waraii de Berkez*), akinek a neve a Várdai Ferenc püspök elleni per szereplőjeként kerül lejegyzésre.<sup>55</sup> Néhány évvel később, 1524-ben, egy bizonyos Urai Györgyöt és Urai Mátyást (*Georgio de Wra Mathia de eadem*), Bástori András nemes familiárisait Berkesz birtokon idézte meg a leleszi konvent Perényi Gábor ellenében.<sup>56</sup> Az említett személy minden bizonnyal megegyezik az 1519. évi peres ügyben említett berkeszi nemessel.

A középkor végi forrásállomány bővülésének köszönhetően nemcsak a településen (zálog)birtokos nemeseket ismerjük, hanem megtudhatjuk néhány berkeszi jobbágy nevét.<sup>57</sup> 1480 szeptemberében Bástori István országbíró Szabolcs vármegye hatóságához intézett parancslevelében szerepel egy bizonyos Berkesz Mihály nevű személy is.<sup>58</sup> A hatalmaskodás ügyében keletkezett vizsgálati irat szerint Drágffy Miklós kiküldte halászi officialisait és familiárisait az ottani jobbágyokkal együtt a Kállaiak turai birtokára, hogy azt feldúlják. A forrásban szereplő Berkesz Mihály tehát elhagyva Berkeszt, Halászra költözhetett, így vált érintetté az erőszakos cselekményben, és ezért kapta nevét is előző lakóhelyéről. Hasonló ügyben keletkezett az az 1507. március 22-re datált dokumentum, amely Kállai András fia János félegyházi hatalmaskodásáról számol be.<sup>59</sup> Az oklevél tanúsága szerint a Simán lakó Berkesz János, Berkeszi Péter és Berkesz Mihály más jobbágyokkal együtt Félegyházára törve a falu lakosait elűzték, a szántóföldeket pedig erőszakosan használat alá vonták. Az előzőekben említett két oklevélből megtudhatjuk, hogy a régió más falvaiba is költöztek berkeszi jobbágyok, hogy később aktívan beavatkozzanak a helyi eseményekbe.

<sup>52</sup> MNL OL DL 31821., C. Tóth 2003, 161. 1428-ban hasonló, rokonságon belüli ellentéttel találkozhatunk, amikor a Csicseri Orosz, Fodor és Ormos családok berkeszi birtokrészük felosztásában nem egyeztek meg. MNL OL DL 31443.

<sup>53</sup> MNL OL DL 31969. A zálogosítás ellen Zsigmond fiai Miklós és Endre tiltakoztak.

<sup>54</sup> MNL OL DL 31997.

<sup>55</sup> MNL OL DL 67201.

<sup>56</sup> MNL OL DL 71179.

<sup>57</sup> 1439-ből adatolható egy bizonyos Berkesz Márton is, aki a Perényiek Karáson lakó jobbágya MNL OL DL 62282.

<sup>58</sup> 1480. szeptember 3. MNL OL DL 54104., C. Tóth, 2003. 175.

<sup>59</sup> 1507. március 22. MNL OL DL 56372.

A település, noha adatolhatóan a XIV. század első évtizedétől magánföldesúri joghatóság alatt állt, képes volt fejlődni. Mindezt bizonyítja az 1329-től adatolható Szent Miklós tiszteletére felszentelt köegyház megléte, amely jelentékeny népességre utalhat. Az 1309. és az 1310. évi *sedria* is fejlesztő tényező lehetett, azonban nem számított különleges esetnek, hogy köznemesi birtok adott helyet a szabolcsi vármegyegyűlésnek. Berkesz birtokosai a Karászi és a Csicseri familia tagjai helyi viszonylatban fontos tisztségeket töltöttek be, így alispánokat és espereseket találhatunk tagjaik között. A Cudarok között ezzel szemben országos méltóságokat betöltő személyeket és bárókat találhatunk. Zsigmond 1421. évi vásárprivilegiuma további gazdasági fejlődést eredményezhetett. A megnövekedett átmenő- és pénzforgalom hatására a települést kettészelő Városúta minden bizonnyal kereskedők és a vásárra igyekvő jobbágyok gyakran érintett útszakaszává vált. A fejlődés gátját ezzel szemben elsősorban az jelenthette, hogy a települést az Anjou-kortól kezdve soha nem egy család birtokolta, hanem legalább kettő, ezáltal állandósult a megosztott birtoklás. Emiatt számos hatalmaskodás és állandó pereskedés jellemezte a XV. századot. A természetföldrajzi viszonyok további megpróbáltatásokat jelenthettek a település lakóinak, ugyanis a gyakori áradások miatt nemegyszer a település egy terjedelmes része is víz alá került. A helyi lakosság ellenben hasznosítani is tudta a vizes környezetet, így a halászat és az ártéri erdőkben való makkoltatás rendszeres tevékenységgé vált. Az okleveles forrásokban Berkesz egyszer sem szerepel *oppidum*ként ugyanakkor a település egyszerű faluként is rendelkezhetett mezővárosias tulajdonságokkal. Az átlagnál nagyobb népesség, a sokadalom, valamint a hetipiac olyan fejlesztő tényezőként funkcionáltak, amelyek a középkor végén regionális szinten kiemelték Berkeszt a környező falvak közül.

# A kállói vár építésének, fennállásának és elbontásának története II.

## XII. A vár építéséhez felhasznált építőanyagok

Számos tévhit kering az egykori kállói vár építéséről, egyebek mellett a felhasznált építőanyagokról. Nemrégiben például egy megyei orgánum arról cikkezett, hogy „a Rákóczi-toronyba<sup>1</sup> beépültek a vár kövei”. Az egykori várban nem épült semmi sem kőből, mert Nagykállóhoz legközelebb Tokajon van kőbánya, addig minden csak homok. Az erőd építése után jó 200 évvel később, a vármegye házához Bodrogkeresztúrról szállították a követ az erkélyhez és néhány építészeti tagozathoz. Mária Terézia királynő konszolidált, biztonságos, prosperáló országában és nem a török martalócok, kóbor hajdúk, fosztogató szegénylegények által veszélyeztetett úttalan utakon! Koroknay Gyula könyvében a vár földből készült sáncait kívülről „burkoló” kétméteres (!) téglafalról ír.<sup>2</sup> Erről állítólag két helyi lakos mesélt neki, sőt ő maga is látni vélte a vár feltételezett területén halmokban álló régi téglákat. Sajnos a szerző sem ezeket, sem más akkor még szerinte fellelhető maradványt nem dokumentált: nem készített sem fényképet vagy rajzokat, egyetlen darab téglát, cseréptöredéket vagy vélhetőleg a várhoz köthető tárgyat nem őrzött meg. Ezek nélkül nem tekinthetjük hitelesnek ezeket az információkat.

Ezzel szemben nincs okunk kételkedni abban, hogy Lucas Georg Ssicha mérnöki pontosságú felmérési tervei (az 1665-ben készült metszet és az 1666-ban alkotott festett tusrajz) a korabeli valóságot mutatja nekünk. A gondosan megrajzolt, léptékkal méretezett metszetek ábrázolják a várfal szerkezetét. A sánc kívülről 77, belülről 82 fokos meredekségű gerendasor közé döngölt földből készült, téglavagy más szilárd anyagú „burkolat” sehoh sincs. De nem is lehetett, mivel a két méter vastag, közel 6 méter magasságú falhoz szükséges közel 2,5 millió darab téglalegyártása nagyon nagy anyagi és emberi ráfordítás mellett hosszú évekig tartott volna. Erre állandó háborús veszélyben, megfogyatkozott lakossággal nem állt rendelkezésre erőforrás. 200 évvel később, a vármegyeházhoz békeidőben két év kellett az első 200 ezer téglá-

<sup>1</sup> Rákóczi-torony: a nagykállói református templom népszerű, de téves elnevezése. Görömbei Péter esperes szerint a vár elbontott „köveiből” épült. Nem voltak kövek.

<sup>2</sup> A kállói vár története, 1961.

kiegítéséhez, hogy az építkezést elkezdhessék.<sup>3</sup> De 2,5 millió téglát nem veszett volna el nyomtalanul! Még akkor is bőven maradt volna belőle a helyszínen, ha nemcsak a Rákóczi-torony templomostól, hanem a vármegyeháza is abból épült volna (azonban a leírásokból tudjuk, nem így történt).

Persze léteznek szilárd anyagú épített falra való utalások. A Baldigara-terven a kőtölgátak és a bástyák külső fala vastag sötét sávval vannak jelezve, az elképzelés talán kőből vagy téglából rakott fal lehetett, csak belülről látszik földfeltöltés és az azt megtámasztó karósról. Ezzel szemben a felmérési terv alaprajzán egyaránt aprólékosan berajzolt fa karósról szegélyezi a sáncok külső és belső oldalát, még a karók befelé dőlése is ábrázolva van nézetvonalakkal. Csupán a mellvéd és lópad van falként, a színezett nyomaton rózsaszínnel jelölve. Utóbbiak a karlsruhei 1666-os tusrajzon részletesebben vannak bemutatva: mind a mellvéd, mind a várárokokban lévő rohamgát falazott szerkezetet jelöl, de az minden bizonnyal vályogtégla lehet (tégla- vagy kőfalat ugyanis nem raktak volna alapozás nélkül egy földsáncra). A metszetrajzokon nemcsak a külső és a belső karósról, hanem az előbbieket összefogó vízszintes gerenda is jelölve van, amit a földsánc belsejébe nyúló masszív rúddal és jókora cövekkel horgonyozták le. Azért a külső oldalra rakták a fogó-gerendát, mivel ezen az oldalon volt várható – pl. ellenséges ágyúgolyók hatására – a támasztó karók megsérülése, törése. Ezek a vízszintes gerendák a vár nézeti rajzain is láthatók, nemcsak a Ssicha-, hanem a Priorato-metszeten. Ezek a baloldali bástya sarkán sérülés látszik: így előtűnik, hogy a karók egymáshoz vesszőfonatokkal voltak rögzítve, illetve mögöttük a sánc földfeltöltését deszkával támasztották meg. A fagerendák és a vesszőfonat tűzveszélyes volt, ami egy ostrom esetén végzetes lehetett volna, ezért – a favázás és vesszőfonásos egyszerűbb hajlékokhoz hasonlóan – agyagos sártapasztással védték, ami a napon keményre szikkadt. Ez a tapasztás sérült meg, és hullott le a rajzon látható módon, talán egy ellenséges támadás következtében.

A földből készült olaszbástyás védművek és erődítések elterjedését jól mutatja a tokaji vár megerősítésének példája. Ott – Kállóval ellentétben – kő bőséggel állt építőanyagként rendelkezésre, mégis a célszerűség és a takarékoság miatt földsáncok alkalmazására került sor. Sajnos Tokaj vára szintén teljes mértékben elpusztult, nemcsak a jelentős méretű földvédművek, hanem a kőből-téglából épült belső várkastély is, sőt az egykori sziget nyomát is hiába keresnénk. A vár látképpen ugyanazokat a vízszintes gyámolító gerendákat láthatjuk, mint a kállói metszeten.

Természetesen nem csak fából és földből állt a kállói vár. A szükség megkövetelte, hogy bizonyos részei tartósabb anyagból készüljenek. Az „új építésűek” közül ilyenek voltak a kaputorony és a lóportorony, de az ágyúállások lönyílásainak kiképzéséhez is minden bizonnyal téglafalazatot és megerősítést használtak. Mint említettem, a kő használata nem valószínű, téglát viszont helyben lehetett égetni, de talán a török pusztításkor romba dőlt korábbi téglaeépítmények anyagát is felhasználták az új épít-

<sup>3</sup> KOROKNAY GYULA: A régi nagykállói megyeháza. In: A nagykállói járás múltja és jelene. Szerk. Csepelyi Tamás et al. Nagykovács, 1970, Járási Tanács VB, 129.

ményekhez. Ezen okok miatt a várudvar két régebbi épülete: a szertár-körtemplom és a parancsnoki ház (*k*) téglafalazattal készülhettek.

Hova lett mára a vár építményeinek anyaga? A nagykállói városfal egy magas tölgyfa-karósról (palánk) volt, a vár kötőgátjai és bástyái nemkülönben tölgyfa karókkal gyámolított földsáncok voltak. A faanyag egyébként sem örökéletű, ezek egy idő után maguktól elkorhadtak, a bástyákból-sáncokból földhányás lett, amit fokozatosan beszántottak, és – ahogy mondani szokás – „el lett boronálva”.

A mai terepen nem, vagy csak alig lehet nyomát látni az egykori erődítésnek. A téglapépületek (ezekből korántsem volt annyi, mint az a köztudatban él róluk) lebontása már II. Rákóczi Ferenc fejedelem parancsára elkezdődött, a béke éveiben pedig tovább folytatódott. Az *I. Katonai felmérés* térképén már csak egy nyugat-kelet fekvésű téglalap alakú épület látszik a vár udvarán, miközben a sáncok maradványai még jól kivehetők. Ez talán az egykori parancsnoki lak maradványa volt, de lehet, hogy már egy annak tégláiból összerakott újabb építmény. Mindenesetre a vár északkeleti sarkánál a XIX. században működő egykori salétromüzem, aminek maradványait 2022 őszén tárták fel, a téglanyag nagyon vegyes anyagából következtethetően a vár építményeinek bontott tégláiból készülhetett.

### XIII. A vár tájolása

1665-ben Lucas Georg Ssicha hadmérnök és csapata nagyszerű és pontos tervük készítése során elkövetett egy sajnálatos hibát, pontosabban egy nagy mulasztást: a felmérési tervrajzon nem tüntették fel az épület tájolását. Ezzel nagyon megkeserítették a késői kutatók dolgát, ugyanis az erőd égtájához való igazodása, és ezzel a városhoz való kapcsolata is mai napig kérdéses maradt. Bár a közel száz évvel korábbi 1572-ben készült, Ottavio Baldigara által jegyzett tervrajz egyértelműen észak-déli irányban tájolja a vár hossz tengelyét, tudjuk, hogy a „várfundáló mester” személyesen soha nem járt a helyszínen, ebből fakadóan pontos értesülései nem voltak róla, amit az is mutat, hogy nem vette figyelembe a várudvaron már álló korábbi építményeket. Ráadásul azt is tudjuk, hogy nem pontosan az ő terve valósult meg. Másfelől viszont ahogy már írtam, a vár legkésőbbi, XVIII. századi térképábrázolásai<sup>4</sup> egyöntetűen nyugat-keleti irányt ábrázolnak. Mindezzel együtt a dolog nem egyértelmű, mindkét feltételezésre vannak érvek s ellenérvek.

A második (2022. október) régészeti feltárás a vár északnyugati bástyájának valószínűsíthető helyén (vagy annak közelében) zajlott. Az ásatás felszínre hozott egy nagyméretű malomkő-darabot ott, ahol a Ssicha terven a szárazmalom látható. Ennek a rajzon való pozíciója a nyugat-keleti tájolást erősíti. Addig, amíg nem kerül elő egy olyan korabeli dokumentum, amin a már megépült vár tájolása egyértelműen jelölve van, nem tudjuk minden kétséget kizáróan megállapítani az objektum fekvését.

<sup>4</sup> Lásd a Kovács-féle és az *I. Katonai felmérés* térképek.

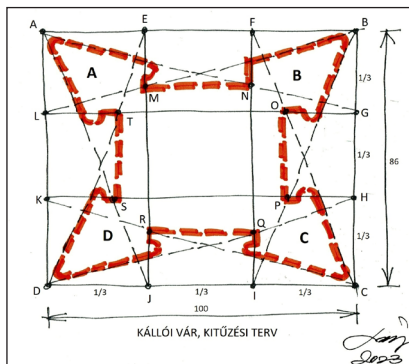
#### XIV. A vár építésének módja

Próbáljuk meg rekonstruálni a vár építésének menetét. Mi kell ahhoz, hogy egy építkezést el lehessen kezdeni? Először is tudnunk kell, hogy mi az elképzelésünk. Ha ez megvan, akkor kell egy építési terv. Nem ismerjük, hogy ki volt a vár eredeti, első tervének alkotója, aminek alapján a kivitelezés elindult. Azt viszont igen, hogy a már valamilyen készültségi fokra eljutott erőd módosított tervét Ottavio Baldigara készítette el. A továbbiakban az ő elképzelése szerint folytatódott az építkezés. Azt is tudjuk, hogy a tervek valamikor módosultak: menet közben, vagy későbbi átalakítással, mindenesetre az 1665-ben rögzített állapot kisebb mértékben eltér a korábbi verziótól. Mi ebből indulunk ki.

A kivitelezés elkezdésének másik feltétele egy megfelelő fekvésű és méretű telek, amin nincsenek magassági eltérések és a növényzettől, esetleges útból lévő építményektől, romoktól megtisztított. Vízsintesnek kell lennie, mivel a várat a terv szerint vízesárok veszi körbe, így az építménynek ehhez kell igazodnia. A Ssicha-féle felmérési terv tudósít, hogy az építkezés nem szűz területen valósult meg, hanem egy korábban már beépített területen, erre utalnak a rajzon a megmaradt körtemplom és a kapitányi ház. A 2021-ben elkezdődött régészeti feltárás igazolta ezt a feltevést, mivel a próbakövekben különböző korú és szabálytalan elrendezésű épületek téglalapfalainak maradványai kerültek felszínre, amelyek nagy valószínűséggel az erőd építését megelőző időkben készültek.

A tervezés és az épület kitűzése nagy pontosságú mérnöki munkát igényelt, biztosra vehető, hogy megfelelően képzett szakemberek, „várfundáló mesterek” irányították. Az olaszbástyás rendszer az oldalozó irányban leadott tüzéségi védelemre épült, ezért nagyon fontos volt a bástyaélék és a kötőgátak megfelelő arányú és hajlásszögű kialakítása.

Elkészítettem az erőd kitűzési vázlatát, amihez hasonlóból dolgozhatott annak idején a kivitelezést irányító mérnök is. A kiindulásnak a Ssicha-terv bécsi lábban megadott méretskálája alapján megfelelő kerekítéssel számított kb. 100 x 86 méteres fekvő téglalapot tekinthetjük. Ennek oldalait egyharmad-egyharmad arányban felosztva, a pontokat függőlegesekkel és vízszintesekkel összekötve egy hálózatot kapunk. A megfelelő – pl. A–G vagy B–L – pontokat ferde átlók a köztes függőleges vagy vízszintes egyenesekben újabb pontokat jelölnek ki. Ezek – pl. az M–N – határozzák meg a vár kötőgátjainak külső kontúrját, egyben a bástyák szárnyfalának tövét. Az átlós vonalakon kirajzolódnak a bástyák élei. A bástyafülek a szárnyfalakhoz idomulnak, egyébként ezek lehet, hogy később lettek hozzájuk toldva, ahogy a csúcsok lekerekítésére is valószínűleg már a használati tapasztalatokból eredt.



A B jelű bástyánál egyébként Ssicha felmérése szerint az egyik oldalon a fül kiképzése valamilyen ismeretlen okból kifolyólag elmaradt.

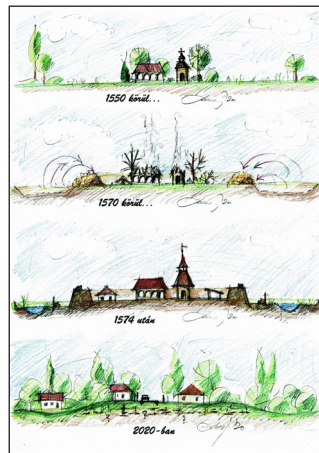
Az építmény kitűzésének idején, 1570 körül még nem létezett speciális műszer (teodolit), így a mesterek a rendelkezésükre álló egyszerűbb eszközökkel végezték azt. A távolságokat hitelesített mérőrúddal (Ruthe, azaz bécsi öl, 1,98 méternek felel meg) vagy mérőzsinórokkal, mérőlánccal határozták meg. Utóbbiakat óvatosan kellett kezelni, mert a zsinór nedvesség, a lánc a hőmérséklet hatására megnyúlhatott, ami a mérési eredményt pontatlanná tehetette. A derékszögeket a Püthagorasz-tétel alapján egyszerűen alkalmazható úgynevezett *mezei vinkli*<sup>5</sup> segítségével tudták nagy pontossággal meghatározni. A vár sáncainak építéséhez földet, megerősítéséhez tölgyfa karókat használtak. A földet a várárok kiemelésével nyerték, amivel két legyet ütöttek egy csapásra: ahogy az árok mélyült, úgy emelkedett a sánc, a támadók szempontjából tehát a mélység és a magasság összeadódott, ezzel a fal mintegy 5,7 méteres lett. Ha ehhez hozzáadjuk a mellvéd közel kétméteres magasságát, akkor 7,6 métert kapunk a várárok szintjéhez viszonyítva. A sáncot kétoldról tölgyfa-karóssal, „palánk” fogta össze és tartotta meredeken, kb. 80 fokos szögben. E nélkül a föld idővel szétterült volna, legalábbis a természetes rézsűszög (cca. 35 fok) lejtésre. (Lásd: Kiskálló, Inségdomb.) A fát a környéken akkor még kiterjedt erdőségekből vágták ki, elsősorban tölgyet. Nagyjából 25.000 köbméter föld megmozgatására és 2000 darab, egyenként 6–6,5 méter hosszú, 20–25 cm átmérőjű karó lerakására volt szükség. (Ebben nincs benne a várost bekerítő palánk faanyaga!) A várárokból a magas talajvíz következtében mocsár alakult ki. Közepén kb. 5 méter szélességű mély vizesárok húzódtott.

Hatalmas munka volt ez, nemcsak Szabolcs, de még távolabbi vármegyék jobbágyait is iderendelték robotra. Nehéz ma elképzelni, hogy ez a munka kizárólag emberi erővel, kubikmunkával, vagyis ásó-lapátos kézi földkitermeléssel és talicskával való szállítással, döngölő fákkal való tömörítéssel folyt. A faanyagot az erdőkben kézi fűrészrel termelték ki és lóvontatta szekerekkel szállították a helyszínre, ahol a méretes gerendákat szintén kézi erővel ásták be rendeltetési helyükre. Mivel szilárd burkolatú út akkoriban nem létezett, az építőanyag (fa, téglá, mész) helyszínre szállítása rendkívül nehéz és körülményes volt. Ráadásul a fuvarosok nemcsak az időjárás viszontagságainak voltak kitéve (összel-télen a felázott, sáros utak gyakorlatilag járhatatlanok voltak), hanem a kóborló martalócok életveszélyes támadásainak is. A beruházás menetében így szép számmal akadtak zökkenők, sokszor hiányzott az ember, az anyag és persze legfőképpen a pénz. 1573-ra mégis sikerült nagyjából befejezni, a törökök legnagyobb megdöbbenésére és bánatára.

Az általam készített és bemutatott vázlatok a kállói vár létrejöttének és elbontásának történetét mutatják be. Az első kép az 1500-as évek derekán a XV. századi Kállay-kúriát és környezetét mutatja be a XI–XII. századi rotundával és egyéb épületekkel.

<sup>5</sup> Mezei vinkli: ha egy háromszög oldalai 3, 4 és 5 egységnyi hosszúak, akkor a két befogó biztosan derékszöget zár be egymással. Ilyen háromszöget zsinórokkal pillanatok alatt meg lehetett szerkeszteni. (Ez a módszer a XX. század közepéig általánosan elterjedt volt az egyszerűbb építkezéseknél.)

Ezek az 1565-ös török martalóc-támadás következtében elpusztultak vagy megrongálódtak. A romos területen 1570-ben kezdődött el a vár építése a várárok kiásásával, aminek földjéből a sáncokat emelték. A harmadik kép az 1574-re elkészült erődfalakat és a helyreállított kúriát (kapitányi lakot) és szertár-örtoronnyá alakított rotundát ábrázolja a várárokkal és a vizesárokkal. A negyedik kép napjaink viszonyait ábrázolja: a földsáncokat 1780 után elhordták-szétterítették, az épületeket lebontották, csak az alapfalaik maradtak meg a föld mélyén a régészeti feltárássra várva. Az egykori vár fölött kertek és lakóházak vannak, csak a föld enyhe domborzati változásai emlékeztetnek az egykori erődre.

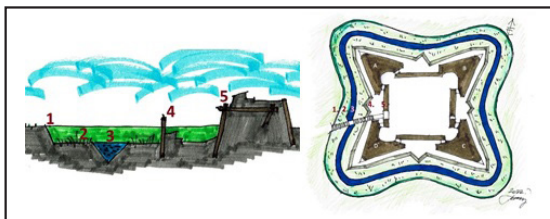


A kállói vár építése és elenyészése

## XV. Az erőd harcászati működése

A kállói várat a védelmi struktúra teljes kiépülése után ötszörös akadályrendszer biztosította.

1. A várárok pereme, az úgynevezett *contrascarpa*, magyarul ellenfal. Ezen a meredek, kb. 65–70 fokos rézsűn kellett a nagyjából 2 m mélyben fekvő várárokból leereszkednie a támadóknak a vár megközelítése céljából. Ez nemcsak komoly fizikai, hanem legalább ennyire lelki megpróbáltatás volt, hiszen ezzel kitűnő célpontot nyújtottak a vár lövészeinek, ráadásul a rézsűfal meredeksége a visszavonulást és megmenekülést szinte lehetetlenné tette, mert visszafelé kapaszkodva a behatolók végképp védtelenné váltak.
2. Második akadály maga a 25–30 m széles várárok volt, benne az abban tenyészlő mocsárral. Nem kell mondani, hogy milyen nehéz volt átvergődni a védők folyamatos tüzének kitéve a mély lápon, ami a magas talajvíz következménye volt. A védők folyamatosan gondoskodtak arról, hogy az ingovány ne száradjon ki.
3. A várárok közepén egy kb. 5 m szélességű, 2–3 m mély vizesárok futott körbe, amin már csak úszva lehetett átkelni, ez pedig fegyverrel, nehéz hadifelszereléssel, vérttel-sisakkal (ne feledjük: az állandó ellenséges tüznek kitéve) ismét egy igen veszélyes akadálynak számított.
4. A rohamgát következett: 2,5–3 m-es karósról, mögötte alacsony földsánccal és löpaddal, ami mögöl a várvédők egy kisebb csapata közvetlen közelről lehetett kézifegyverekkel: pisztollyal, íjjal támadókra. A rohamgátból a mögötte lévő kurti-

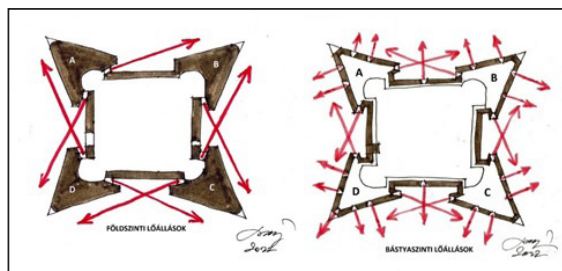


A kállói vár öt lépcsős védelmi rendszere

na, vagyis kötőgát közepénél mind a négy irányban egy kiszögelés, az ún. ravelin (pajzsgát) ugrott előre. Ez lehetővé tette a támadók oldalirányú tűz alatt tartását. Nagyobb támadás esetén a védők visszavonultak a várba. Az esetleges áthatolás után a támadó számára már tényleg csak egy választás maradt: menni (fel a várfalra) vagy meghalni. Visszafordulni és a saját biztonságos állásokba élve eljutni, a védőknek háttal biztos célpontot kínálva már tényleg a lehetetlenséggel volt határos.

5. Végül maga a közel 80 fok meredekségű, a mellvéddel együtt mintegy 7,5 m, vagyis 2,5 emeletnyi magasságú várfal állta útját az ostromlóknak. Ebben a zónában már nemcsak a kézfegyverek, de a bástyák torkában elhelyezett ágyúk oldalozó tüzeinek is ki voltak téve. Egy-egy ágyúlövés egyszerre nagy tömegű támadóval tudott végezni.

Az erőd nagy erejű tűzfegyverekkel, vagyis ágyúkkal és szakállas puskákkal való védelmi szisztémáját az alábbi ábrák mutatják. A nagyobb ágyúk a várudvar szintjén a bástyák szárnyai tövében, a védő bástyafülek mögött fekvő kazamatákban voltak elhelyezve, míg a kisebb ágyúk és szakállas puskák a második, a bástyaszinten kialakított magas lőállásokban<sup>6</sup> kaptak helyet. Megfelelő számú tűzfegyver, muníció és hozzáértő védő esetén a kis alapterületű vár is igen nagy védőerővel rendelkezett.



A vár tűzértségi védelmi rendszere

A kállói vár fegyvereinek és hadi felszerelésének összeírását az 1607. március 1-jén felvett *Inventárium*,<sup>7</sup> azaz leltár őrizte meg számunkra. Nem kívánom mind felsorolni a benne leírtakat, csak a tűzfegyverekre vonatkozó főbb adatokat emelem ki. A várban volt tehát:

- 11 db kerek ágyú, közte kettő 6 fontos, kettő 2 fontos, négy tarack, ami 16 fontos kőgolyókat lőtt ki, a többi 1 – 1,5 fontos ágyú
- 127 (!) db „kéziágyú”, vagyis szakállas puska
- 21 db „Gascogne” típusú puska
- 12 db csavarzáraváros kézipuska (ez utóbbiakhoz is állvány kellett)

Mindezekhez temérdek különböző kaliberű vas, réz és kő ágyúgolyó, kartácslövedék és vagdalt vas, láncos golyó, vas és ólom puskagolyó (15 ezer!), sok hordó lőpor, tüzes szerszámok, gyújtózsinór stb. Ez mindenképpen jelentős tüzéronak mondható!

<sup>6</sup> Magas lőállás: *cavalliere* (olasz), a bástyák felső szintjén vagy a kötőgátakon (többnyire azonos szinten) kialakított fedetlen lőállás.

<sup>7</sup> Kálló vára hadifelszerelésének leltára 1607. március 1. Az irat jelzete: Hofkammerarchiv. Wien. Anhangvermischung. Gegenstan Fasc. 50., Conv. 1607., Fol. 219-223 (eredeti németből magyarra fordítva).

A korban általánosan elfogadott nézet szerint egy erősség megvívásához a támadóknak legalább ötszörös létszámfölényben kellett lenniük a védőkkel szemben. A kállói várban szolgáló katonaság létszámát a történész szakértők 350–400 főre becsülik. (Ez az erőd fennállásának közel másfél évszázada során természetesen ingadozott.) A vár megvívására tehát egy legalább kétezer fős jól felszerelt seregre lett volna szükség. Egy ekkora hadtest mozgatása, munícióval, élelmiszerrel, szállítójárművekkel való ellátása nem kis feladat volt a korabeli útviszonyok közepette.

Nem is nagyon került rá sor, legalábbis a törökök részéről, rájuk a viszonylag kis létszámú, sokszor csak néhány tucatnyi, de legfeljebb pár száz fős martalóc csapatok fosztogató-gyilkoló támadása volt jellemző. Az ezek elleni védelemre pedig a kállói vár kiválóan alkalmas volt. Egy igazi támadáshoz ugyanis a falak és védművek ágyúval történő lerombolására, a védőárkok feltöltésére és ebből következően sok időre lett volna szükség, ezért inkább nem próbálkoztak vele. Igaz, hogy a vár sokszor cserélt gazdát kisebb-nagyobb ostromokat követően (is), de kizárólag a királyi Magyarország vezetői és Erdély fejedelmeinek huzakodása folytán. Ezek az ostromok többnyire igen rövidek voltak, a vár átadására pedig általában a védők átpártolása miatt került sor. A kállói várat törökök soha nem tudták elfoglalni a keresztény védőktől.

## XVI. A vár védői, a város lakói

Bongars Jakab<sup>8</sup> 1585-ben járt a kállói várban. Feljegyzése szerint ekkor a helyőrség 200 németből állt, de szép számmal voltak huszárok és szabad hajdúk is – vagyis a 400-as létszám minden bizonnyal összejött. A későbbiekben ez kis mértékben ingadozva egészen a karlócai béke megkötéséig megmaradt. A szolgálatot teljesítő katonaság származási-nemzetiségi összetétele viszont sűrűn változott, attól is függően, hogy a vár éppen milyen fennhatóság alá esett: a Magyar Királysághoz, vagyis lényegében a Habsburg Birodalomhoz vagy az Erdélyi Fejedelemséghez. Az azonban biztos, hogy mindig szolgáltak a várban német (a Habsburg Birodalom egyéb országaiból származó, többnyire német nemzetiségű) katonák: ők elsősorban az erőd haditechnikai eszközeit kezelték: ágyúkat, szakállas puskákat stb.

A gyalogos hajdúk és darabontok mellett számottevő lovasság is védte a várat. Ez könnyűlovasságot jelentett: ebben a korszakban alakult ki az a jellemzően magyar fegyvernem, amit huszárságnak<sup>9</sup> neveznek és ezen a néven terjed el egész Európában. Ennek feladata a Kálló határában feltűnő ellenséges csapatok felderítése, elzavarása, az ostromlók váratlan kicsapásokkal való nyugtalanítása és visszavonulásuk esetén az

<sup>8</sup> Jaques Bongars (1554–1612) francia protestáns humanista és diplomata. 1585-ben diplomáciai úton Bécs és Konstantinápoly között Nagykállóban is járt. Úti naplójában fontos részleteket örökített meg az akkor nemrégiben elkészült kállói várról és a városról.

<sup>9</sup> Huszárság: a XV–XVI. századi Magyarországon kialakult könnyűlovassági fegyvernem. Jellemzője a nagyobb gyalogos és nehézlovas-páncélos seregrészek mellett kisebb csapatokban ki-kitörő, az ellenséget gyors rohamokkal támadó, de gyorsan vissza is vonuló, váratlan helyen újra támadó harcmodor.

üldözése volt. Benda Kálmán<sup>10</sup> *Kálló vára 1607–1608-ban* című tanulmányában írja le, hogy a korabeli felmérés alapján 1604-ben, a Bocskai-szabadságharc előtt az őrség a kapitányt, a hadnagyokat és a gazdasági igazgatók adminisztrátorait leszámítva 332 fő volt. Ezek megoszlása fegyvernem szerint 120 német gyalogos, 100 hajdú, azaz magyar gyalogos, 100 huszár és 12 tüzér, illetve az ágyúk karbantartásához szükséges mesterember volt. A bécsi hadikincstár által folyósított havi zsoldjuk a következőképpen alakult: Kátay Mihály kapitány személyi fizetése 100 forint, amihez a 100 lovas után kiegészítésként 60, illetve 30 forint, a kémek után 10 forint járult. A hadnagyok javadalmazása lényegesen szerényebb volt: két dobossal, és egy trombitással együtt kaptak 50 forintot. A német gyalogosok követték őket havi 7 forint 4 krajcárral, őket a lovas huszárok fejenként 4 forint 25 krajcárral, végül a gyalogos hajdúk jöttek 2 forint 82 krajcárral. A 12 tüzér összesen 110 forint javadalmazásban részesül. Egyenlősdiról tehát szó sem volt! A kincstár összesen 1937 forintot fizetett ki havonta.

Bocskai István fejedelem nagy számban telepített le hajdúkat Nagyállóba. Bár utóda, Báthory Gábor áttelepítette őket a mai Hajdú vármegyébe, mégis számos hajdúcsalád itt maradt.<sup>11</sup> Ezért akkoriban – és még sokáig – hajdúvárosnak titulálták Nagyállót („Hajdukenstatt” olvasható még az 1785-ben készült, a Habsburg Birodalom *I. Katonai felmérése*nek a városról készült szelvényén is).

A magyar kismesek és hajdúk mellett a Délvidékről ide felszivárgó-menekülő rácok (szerbek) is szép számmal álltak szolgálatba, Nagyállónak az időtájt egy rácvárosnak nevezett része is volt. A rácok ortodox görögkeleti vallásúak voltak, az ő számukra épült a XV. században a mai görögkatolikus templom. A magyar kismesekből és mesteremberekből, valamint hajdúkból álló lakosság jórészt református volt. Középkori alapokon épült templomuk a város főterén állt, ez a XVIII. század elején kapta mai formáját és új harangtornyát. A római katolikus templom csak a XVIII. század végén épült fel. Korábban a vár fennállásának idején a változó létszámú német őrség számára csak egy kisebb katolikus imaház működött a városban. A német (a német-római császárság területéről származó) tisztek és katonák másfél évszázados jelenléte egyúttal egyfajta közvetítőszerepet is játszott a korabeli Európa perifériájára szorult Kelet-Magyarország és a technikai és kulturális szempontból fejlettebb Nyugat között.

A vár kis alapterülete nem tette lehetővé az ott szolgáló katonák és családjuk elszállásolását, a várudvar barakkjaiban csak a szolgálatot teljesítők befogadására és a fontos hadianyagok, élelmiszerek, fegyverek tárolására volt elegendő hely. Nem lehetett szó a lovak és egyéb állatok belső tartásáról sem. Ezt a szerepet maga a palánkkal-deszkafallal elkerített, őrzött-védett város látta el, a vár vitézei ugyanis családostól-lovastól az ott épült kertes házakban éltek. A vár területén csak az éppen berendelt, őrséget-szolgálatot vagy egyéb feladatot ellátók tartózkodtak.

<sup>10</sup> Benda Kálmán (1913–1994) történész, a középkori magyar történelem kiemelkedő kutatója, nagyszámú tanulmány és könyv szerzője.

<sup>11</sup> Nagyállói hajdú eredetű családok: Sörös, Aradi, Tisza – a teljesség igénye nélkül.

A XVI–XVII. századi Nagykállóban a katonaság mellett nagy számban éltek és dolgoztak számos mesterség, szakma képviselői, elsősorban azok, akiknek tevékenysége a helyőrség ellátására irányult, legyen szó akár földművelésről-állattartásról, élelmiszer-termelésről, mindennemű szerszám és fegyver, ruhanemű készítésről-javításról – egészen az egészség megőrzését szolgáló felcseri-kirurgusi és gyógyszerési tevékenységekig. Ez a vidék lakossága számára is vonzóvá tette a várost, különösen annak heti rendszerességgel megtartott vásárait. A korszak nehéz, viszontagságos történelmi helyzete ellenére a vár védelmében a lakosság gyarapodásnak indult, a XVI. század során 1000–1200-ról 3500–4000 főre növekedett (ezek becsült számok<sup>12</sup>).

A Kállóról készült rajzokon, metszeteken a kizárólag idegen országokban született mesterek szívesen jelenítették meg a magyar katonákat, hajdúkat a képek mellékszereplőiként (a főszerepet persze maga a vár vitte). Hogy mennyire tekinthetők ezek a többnyire sok száz, esetleg ezer kilométernyi távolságban, legfeljebb néhány helyszínen készült vázlat alapján megszületett ábrázolások hitelesnek? Nehéz lenne ma ezt megmondani, de mivel más nem áll rendelkezésünkre, ezek a leghitelesebbek! Néhányat példaként kiemeltünk ezek közül: íme, ősapáink, az egykori kállói vitézek!

### XVII. Epilógus – hogyan tovább?

Remélem, hogy sikerült az egykori várról egy sokkal pontosabb, részleteiben hitelesebb és árnyaltabb képet felvázolnom, mint ami korábbi leírások, tanulmányok alapján élt a köztudatban. Munkám során jó néhány olyan adattal és összefüggéssel ismerttettem meg az olvasót, ami eddig nem volt köztudott vagy tévesen fordult elő: ilyenek elsősorban a vár tényleges méretei, az építésénél felhasznált anyagok és műszaki megoldások és az, hogy maradványai bő fél évszázaddal később is álltak még, mint ahogy az a történelemben szerepelt. Elsőként határozta meg Nagykálló mai térképén az egykori vár és városfal pontos helyét.

Leírtam azt is, hogy a vár régi felmérési rajzai szerint Nagykálló története lényegesen korábbi időkre nyúlik vissza, mint a köztudatban él. Erről egy kora-Árpádkori szakrális épület, egy körtemplom 1665-ben papírra vetett félreismerhetetlen alaprajza ad tanúságot. Ezt a felvetést az elmúlt két év szűrőpróba szerű régészet kutatása máris igazolta: a kutatási területen középkori építmé-



A vár látképe délkeleti irányból



Látkép északnyugati irányból

<sup>12</sup> MEZŐ ANDRÁS: Nagykálló személynevei a XVI. és a XVIII. században című tanulmányának becsült értékei alapján. Lásd In: A nagykállói járás múltja és jelene. Szerk. Csepelyi Tamás et al. Nagykálló, 1970, Járási Tanács VB, 73–123.

nyek maradványait rejti a föld – habár pont a rotunda alapjainak feltárása még várak magára. Végezetül bemutatom saját készítésű, már a helyes számadatokkal kalkulált számítógépes látványterveimet, amik az érdeklődőknek a vár tömegéről és arányairól valóságához közeli képet adnak.

Azok számára, akik a vár múltjának kutatásában úgy elméleti, mint a terepen végzett gyakorlati munkával elmerültek, nem kétséges, hogy az egykori erősség történelmi szerepén túl fontos kulturális szerepet is betöltött: a magyar nemzeti tudat fennmaradásában is jelentős érdeme volt. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az egykori várvédő vitézek és „vitéznek” messze földön híres tánca, a *Kállai kettős*,<sup>13</sup> ami a vár és a város hegyes tölgyfakarókból rótt palánkfalai között, az állandó fenyegetettség közepette mégis-mégis feltörő vidám, őszinte élni-akarás virágaként nyílt ki. Az erő az építési módja, anyagfelhasználása egyáltalán nem mondható egyedinek, hiszen a XVI. századi, a török terjeszkedés miatt sebtében létrehozott magyar végvárrendszer más tagjai is hasonló a technológiával (csak a legközelebbi példák: Tokaj, Kisvárd, Ecsed, Szatmárnémeti egykori földvárai) sok esetben ugyanazon „várfundáló mesterek” munkájának köszönhetően készültek, mégis annak a kornak az egyik legtisztábban megfogalmazott, legjellemzőbb várépítészeti objektumáról beszélhetünk. Ezt az a kivételes mennyiségű fennmaradt ábrázolás is igazolja, amik a kállói várat jellegzetes korabeli magyarországi erősségeként mutatták meg a XVII. századi Európa távoli népeinek.



Látkép – 1665

Joggal merül fel a nagykállói várbarátokban a kérdés: miért ne lehetne pont a kállói vár az, amit egyrészt tudományos alaposággal feltárnának, másrészt – ha csak részlegesen is – rekonstruálnának, bemutatva ezzel ezt a magyar történelemben oly nagy szerepet vitt erődtípust az utókornak? Én személy szerint nagyon hasznosnak tartanám a valamilyen szintű helyreállítást, mivel ezzel lehetőség nyílna ennek a törökkorban oly elterjedt erődtípusnak a tárgyyszerű bemutatására, hiszen a diákok százezrei tanulnak, olvasnak róla generációk során anélkül, hogy akárcsak egyetlen valódi helyszínen megnézhetnék.

Legyünk azonban óvatosak: a teljes feltárássra és rekonstrukcióra aligha van lehetőség. Már csak azért sem, mert a terület – igaz viszonylag szétszórta és jórészt régebbi családi házakkal – be van építve. Ráadásul nemcsak 450 éve, hanem ma is hatalmas

<sup>13</sup> Kállai kettős: a XVII. század folyamán Nagykállóban kialakult páros (különnemű) tánc, amit évszázadok során meghatározott helyi népdalok hangszeres és énekes kíséretével íratlan szabályok, szokások szerint adtak elő. Eredetét a kutatók a városi polgársághoz kötik, aminek zömét a várban szolgáló kismesek, hajdúkatonák és családjaik adták. Első írásos említése 1674-ből való. A táncballada zenéjének és dalszövegeinek hivatalos lejegyzésére és közzétételére Farkas Lajos református segédlelkész révén, koreografált táncballadaként való előadására Szabó Antal református tanító vezetésével egyaránt 1895-ben került sor. A rögzített zenei és formai tartalom szerinti táncmű népes közönség előtti ősbemutatója 1895. február 24-én a nagykállói Nagyvendéglőben volt.

összeget emésztene fel először a telkek kisajátítása és a teljeskörű régészeti feltárás, aztán az erőd újraépítése. De ahogy leírtam: egy palánkvár fenntartása is folyamatos karbantartást, azaz pénzt követel... Nem véletlenül bontották el annak idején. Mégis el tudnám képzelni egy kisebb rész, mondjuk egy bástya stílszerű és a korabeli műszaki megoldások bemutatásával történő újraépítését, ami a látogatóknak mély benyomást és igazi élményt nyújtana. Remélem, hogy tanulmányom másokat is további kutatásra és munkára inspirál.

## IRODALOMJEGYZÉK

- BALLA GYÖRGY: Kéziratos térképek Karlsruheban, 1972.  
BALOGH ILONA: Magyar fatornyok, 1935.  
BENDA KÁLMÁN: Kálló vára 1607–1608-ban, Kálló vára hadifelszerelésének leltára. 1607. már. 1., 1972.  
DOMOKOS GYÖRGY: Ottavio Baldigara, egy itáliai várfundáló mester Magyarországon a XVI. század második felében, 2000.  
DOMOKOS GYÖRGY: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században, 1986.  
GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítészet, 1955.  
GERŐ LÁSZLÓ: Magyar várak, 1968.  
GÖRÖMBEI PÉTER: A nagykállói ev. ref. egyház története, 1882.  
HARSÁNYI GÉZÁNÉ: Mozaikkép Nagykálló XX. századi történéseiből, 2000.  
KOMÁROMY ANDRÁS: Kálló mint végvár, 1897.  
KOROKNAY GYULA: A kállói vár, 1961.  
KOROKNAY GYULA: Kállói kapitányok, 2006.  
LUKÁCSY GÁBOR: Nagykálló Árpád-kori temploma és kapcsolata a török kori várral, 1980.  
MAGYAR KÁLMÁN: Régészeti adatok Nagykálló XV. századi történetéhez, 1970.  
MÁTÉ BALÁZS – VARGA GÉZA: Kelet és nyugat határán, Az árpádkori rotundák eredetkutatása, 2018.  
MERÉNYI LAJOS: Kálló és Szathmár őrségének panaszai. 1631-ben, 1895.  
MEZŐ ANDRÁS: Nagykálló személynevei a XVI. és a XVIII. században In: A nagykállói járás múltja és jelene. Szerk. Csepelyi Tamás et al. Nagykálló, 1970, Járási Tanács VB, 73–123.  
MIKES ILDIKÓ: Az evőeszközök rövid története, 1971.  
Nagykállói református anyakönyvek, XVII – XIX. század.  
NÉMETH PÉTER: A középkori Szabolcs megye települései, 1997.

\*

A tanulmányban szereplő rajzokat, ábrákat  
és számítógépes látványterveket Várkonyi András készítette.

SZOKA MARGIT

# Az újfehértói izraeliták házasságkötési jellemzői az 1895–1913 közötti időszakban

Az izraelita házasságkötést a XIX–XX. század fordulóján, hasonlóan egyéb felekezetekhez, leginkább a családi, az üzleti kapcsolatok, a műveltség, a vagyoni helyzet alapján történő mérlegelés, valamint a szűkebb és tágabb rokonság aktív párkereső tevékenysége határozta meg, mintsem a házasságra lépő felek személyes vonzalma, esetleg komolyabb érzelmi egymás iránt. A külső nyomásra született házasságok létrejöttét még inkább fokozta a zsidó közösség zártsága, létszáma, valamint a közösségen belüli vallási megoszlás is, így gyakran hivatásos házasságközvetítő, sádchen, segítségét is igénybe vették a frigy létrejöttéhez, még akkor is, ha kapcsolati tőkék bevonására került sor.<sup>1</sup> A házasulandó felek személyes preferenciáinak (műveltség, foglalkozás) érvényesítése helyett nagyobb hangsúly helyeződött a család társadalmi helyzetére és vallási irányultságára. Ahhoz, hogy állításom megerősítem vagy cáfoljam, a házasságra lépők foglalkozásszerkezeti elemzése mellett a közjegyzői házassági szerződéseket tekintettem át. (Az egyházi házasságok, melynek kifejezője a házasságlevél (ketuba), nem képezik részét a tanulmánynak.)

Az újfehértói zsidó közösség települési szinten számottevő közösségnek számított az átlagosan 9%-os arányával,<sup>2</sup> párvalasztás szempontjából mégis egy szűk területet jelentett. A helyi házassági piac korlátozottságát leginkább a házasulandók születési adatai mutatják meg, az összes házasságkötésből mindössze hat kötött helyi születésű és lakosú jegyespár között. Az 1868-as kongresszusi szabályozást követően az izraelita községek hitközséggé alakultak. Az újfehértói izraelita község kerületéhez került Huguaj (Érpatak), Geszteréd és Bököny, tehát egy jelentős létszámú hitközségi területté vált, hivatalosan az Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség név alatt. A hitközség fogta össze az itt élő neológ, az ortodox és a haszid irányzathoz tartozó izra-

<sup>1</sup> RÓBERT PÉTER: Zsidó házasságok létrejöttének vizsgálata történelmi és szociális szempontból. HACOFÉ Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem tudományos folyóirata, 2012. 4. Vol II. Nr. 1. <http://or-zse.hu/hacofe/hac-vol4-tart.htm> Letöltve: 2023. 11. 21.

<sup>2</sup> Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat. (MSK ÚS) 1. kötet. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenként. Budapest, 1902. 306–307. és (MSK ÚS) 1. kötet. A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenként. Budapest, 1912. 306–307.

elitákat. A zsidó közösségen belüli felekezeti töréspontok felszínre kerülési formái közé nem sorolhatók sem a hivatalos iratok, sem a közösség térhasználatának megjelenési jellemzői. Így az elkülönülés párválasztásban történő megnyilvánulásának jelei nem bizonyíthatók, de minden bizonnyal meghatározó preferenciaként szerepelhetett a házasságkötéseknél.

Az 1895–1913 közötti időszakban 121 polgárjogi házasságkötés történt, átlagban 6 házasságkötés évente. 1895-ben és 1910-ben mindössze egy házasságkötésre került sor. Az 1895-ös adatot a vizsgálati szempontok magyarázzák, október elseje után történt az egybekelés (ebben az évben összesen hatan léptek frigyre az izraelita házassági anyakönyv alapján). Az 1910-es adat igazolására nincs megfelelő magyarázat. Az 1897-es évben duplája a házasságkötések száma az átlagnak, 13-an kötöttek házasságot. 1913-ban 11, míg 1904-ben, 1908-ban, 1912-ben 10 házasságkötés történt. A házasságra lépők átlagéletkorának elemzéséhez a Hajnal-modellt vettem kiindulási alpnak. John Hajnal demográfus 1965-ben megjelent írásában demográfiai jellemzők alapján választotta ketté Európát egy Szentpétervártól-Triesztig húzott vonal mentén. Az ettől a vonaltól keletre eső országokat a keleti régióba, a vonaltól nyugatra eső területet pedig a nyugati régióba sorolta. A két régió között különbséget lehet kimutatni a házassági mintában, bár Magyarország esetében a nyugati és keleti minta keveredik.<sup>3</sup> A két minta házasságkötéskori életkori mutatói jelentősen eltérnek egymástól. Csernák Józsefné a Hajnal-módszer alapján az első házasságra lépéskor a nők esetében 1900-ban 22,5, 1910-ben 22,3, míg a férfiakéban 1900-ban 26,4, 1910-ben 26,2 év becsült átlagéletkort mutatva ki.<sup>4</sup> Újfehértó az ország északkeleti településeként a keleti régió demográfiai sajátosságait tükrözi, a szinte hasonló házasságkötéskori átlagéletkorról. A településen az izraelita völegények és menyasszonyok első házasságkötéskori átlagéletkora a nők esetében 22,6 év, a férfiakéban 26 év. A vizsgált minta házasságkötéskori átlagéletkora (a második házasságot is figyelembe véve) nők esetében 22,9, férfiakéban 26,5 év. A gyakorisági mutatót figyelembe véve a nők 21, míg a férfiak 23 évesen kötöttek házasságot. A jelentősen eltérő értékeket az okozza, hogy az átlagéletkori mutatók mögött különböző kormegoszlás húzódik meg, ezért célszerű megnézni a medián értéket is, ami a nők esetében nem változik, míg a férfiaknál ez 25 év. Ezek a középérték mutatók már jelentősen közelítenek egymáshoz (vagy megegyeznek). A férfiak esetében a házassági életkor nem egységes, szélsőséges értékek között mozog, melynek kezdő pontja a 19. életév, befejező értéke az 54. életév. Az arák házasságkötéskori átlagéletkora hét esetben mutat az átlagtól eltérő értéket, egyrészt mind a vizsgált időszakra vetítve, másrészt a fentebb említett adatokat figyelembe véve. A három kiugró magasabb átlagéletkor 1910-ben 37 év (mindössze egy házasságkötés történt, Czeisler Mari a 37 éves hajadon kötött házasságot az 51

<sup>3</sup> HAJNAL, JOHN: European Marriage Patterns in Perspective. In: Population in History. Essays in Historical Demography. Szerk. Galss, D. V. and Eversley, London, 1965. 101–143.

<sup>4</sup> CSERNÁK JÓZSEFNÉ: Házasság és válás Magyarországon, 1870–1994. Demográfia, 1996. 2–3. sz. 108–136. 1910-ben a nők házasságkötéskori átlagéletkora 23,5 év, férfiak esetében 28 év.

éves özvegyember Weisz Jakabbal), 1903-ban 26,6 év (az egybekelők között találjuk a 42 éves özvegy Klein Menyhértne Goldstein Fánit, aki a korban hozzáillő 48 éves Klein Dávid agglégényhez ment feleségül, közöttük a vezetéknevbeli azonosság ellenére rokon kapcsolat nem áll fenn), valamint 1911-ben 25,7 év (a 41 éves özvegy Friedman Léni kötött házasságot a szintén özvegy 51 éves Grósz Ignáccal). A legidősebb ara az 52 éves Tverszky Srura, aki az 51 éves Halberstam Eliézer Schulimmal kötött házasságot 1913-ban. A férjet a helyi haszid zsidó közösségben csodarabbiként tisztelték. Halberstam Eliézer a híres cánczi (Nowy Sacz) rebe fia, felesége Tverszky Srura pedig a csernobi (Csernobil) rebe lánya.<sup>5</sup> A házasságukkal két híres haszid udvar került rokon kapcsolatba. Az anyakönyvi adatok bejegyzései nem tüntetik fel, hogy az idős rabbi özvegyember lett volna. A rabbi Friderika nevű leányának házassági adatai alapján Szira Marjam Tverszki az édesanyja. Halberstam Friderika még Hornosteipelben született, de már Újfehértón kötött házasságot Halberstam Benejiennel (Benedek) 1899-ben. Tehát valószínűsíthető, hogy a rabbi és a rebbecen házasságkötése a magyar polgári törvényeknek megfelelően csak 1913-ban történt meg. Halberstam Schulem Eliézer valószínűleg 1898-ban érkezett a településre,<sup>6</sup> az akkor már virágzó haszid közösség csodarabbijának, aki nemcsak a helyi, de a távolabbi haszid hívek körében is ismertségre tett szert.<sup>7</sup> A település utolsó csodarabbija hívei körében került deportálásra Nyíregyházára, Auschwitzban vesztette életét 1944-ben, a rebbecen a gettóban hunyt el.<sup>8</sup>

Az átlagtól eltérő alacsonyabb átlagéletkort 1899-ben (20 év), 1905-ben (20,2 év), 1909-ben (20,5 év) találni, mindhárom év esetében az alacsony értéket az arák fiatal életkora adja, a legfiatalabb menyasszony 16 esztendő. 1898-ban a még gyermek Frönl Gizella, a nála tíz évvel idősebb Schreiber Hermannal, Preiz Betti a szintén 26 éves Izrael Ignáccal, 1904-ben Sniczler Róza a 19 éves Széler Lázárral kötött házasságot. A férfiak esetében a házasságkötéskori életkor a házasságkötések 24,7%-ban mutat magasabb értéket. 1896-ban 29, 1898-ban 29,6, 1903-ban 29,6, 1910-ben 51 (egyetlen házasságkötés történt), 1911-ben 28 év. Ezekben az években a magasabb átlagéletkort minden esetben az okozza, hogy idősebb vőlegényt találunk a házasulandók között. 1896-ban mindössze hárman kötöttek házasságot, ebből két esetben haladta meg a vőlegény életkora az átlagot (a 28 éves egyedülálló Zelmanovics Dávid és a 34 éves Kepecs Ignác nőült). 1898-ban és 1903-ban is találni idős vőlegényeket az egybekelők között, 1898-ban az 54 éves Weisz Márton hitközségi metsző lépett házasságra a 45 éves Gelbman Hanival. Weisz Márton egyben a legidősebb vőlegény is. A legfiatalabb életkor a vőlegények között a 19 életév, ez három esetben fordul

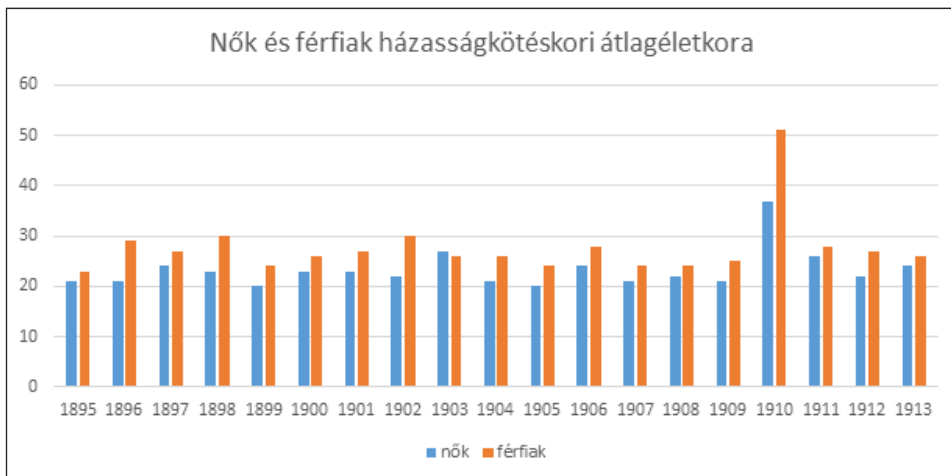
<sup>5</sup> WODZIŃSKI, MARCIN – SPALLEK, WALDEMAR: Historical atlas of Hasidism. Princeton and Oxford, 2018. Princeton University Press, 59–80. [WODZIŃSKI, 2018.]

<sup>6</sup> Halmos Sándor szerint ez 1919-ben történt. Lásd HALMOS SÁNDOR: Adatok Bereg és Szabolcs vármegye zsidósága történetéhez a letelepedéstől napjainkig. Budapest, 2009. Brankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 251.

<sup>7</sup> Zsidó Újság Az Orthodox zsidóság független napilapja szám nélkül, 1931. augusztus 14., 9.

<sup>8</sup> CSEH VIKTOR: Zsidó örökség: vidéki zsidó hitközségek Magyarországon. Budapest, 2021. Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, 305–309.

elő. 1903-ban nősült a 19 éves Széler Lázár, a szintén 19 éves Rézműves Salamon, 1913-ban pedig Farkas Jakab. A házasságra lépők koreloszlása egyenletes, 20–30 éves életkor közötti időszakban oszlik el, kiugró értéket az 1910-es év mutat.



**1. számú ábra** Nők és férfiak házasságkötés kori átlagéletkora (az ábrán az 1895-ös évben az összes izraelita házasságkötés szerepel). Saját szerkesztés. Forrás: Újfehértó nagyközség házassági anyakönyvi kivonat 1895–1913. MNL SZSZBML XXXI. 1.

A második házasságra lépőknél összehasonlítva az özvegy férfiak és nők arányát, elmondható, hogy a férfiaké majdnem háromszorosa a nőkének. Nők esetében ketten maradtak társ nélkül, a férfiaknál ez öt személyt jelentett. Elvált nő nem kötött házasságot ebben az időszakban, a férfiaknál is mindössze egy esetben történt, a 26 éves elvált Klein Izrael 1912-ben újránősült. A válás a zsidó törvények alapján csak akkor lehetséges, ha a férj válólevelet (get) ad feleségének, ennek hiányában a zsidó vallás-jog szerint nem szűnik meg a házasság, még akkor sem, ha a polgárjogi törvények értelmében el is váltak egymástól. (A házasság érvénytelenítésének jogi szempontjait az 1894. évi XXXI. törvénycikk rendezte.) A házasság felbontásáról szóló igazolást, a bizonyítványt, a hitközség rabbija állítja ki, ekkortól egyházilag is felbontott a házasság. 1909-ben vette feleségül a kereskedőcsaládból származó Breuer Sámuel helyi lakos bankpénztárnok a gazdálkodó családból jövő Staub Saroltát Gáván. A házasságot házassági szerződés kötésével is megerősítették. A feleség a házasságba 8000 korona készpénzt és 3600 korona értékben női kelengyetárgyakat vitt.<sup>9</sup> A házasságot hamarosan gyermekáldás is kísérte, de a felek között egy éven belül oly mértékben megromlott a kapcsolat, hogy kezdeményezték a válást (a válóok a peres iratokból

<sup>9</sup> Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára, [MNL SZSZBML] Nyíregyházi közjegyzők iratai. 1875–1949. Dr. Somogyi Gyula iratai VII/156/a 31. doboz 109/ 1909.

nem derül ki). A házas felek közötti vitás ügyek (főként anyagi kérdésekben) rendezésére közjegyző segítségét is igénybe vették; 1910-ben egyességet kötöttek egymással.<sup>10</sup> Az akkor már Nagyváradon élő feleség a gazdálkodó édesapját Straub Mórt bízta meg ügyei intézésével. A házasfelek megállapodásuk értelmében visszaszolgáltatták egymásnak a jegyajándékként adott tárgyakat (a feleség részéről 1 pár briliánsfüggőt, 1 briliánsgyűrűt, 1 női aranyórát és 1 női arany óraláncot, a férj részéről az aranyórát és az arany óraláncot), valamint férj a feleségnek visszaadja a házasságba vitt 8000 korona értékű készpénzbeli hozományt. Az egyesség kitért a közös gyermek javadalmaszására is, a leánygyermek részére az apa 3000 koronás életbiztosítást köt. A házasság felbontására (a férj többszöri sürgetése után, miszerint a felesége akadályokat görgtet a válás felbontása elé) 1911-ben került sor. Ugyanebben az évben a nagyváradi izraelita hitközség főbbijja hivatalosan, egyházilag is felbontotta a házasságot.<sup>11</sup> A válás a kor közgondolkodásában elítélendő dolognak számított, viszont a zsidó vallásjog szerint a válás megengedett és elfogadottabb cselekedet, szigorú szabályok betartása mellett, mint a keresztényeknél. A válás előtt a rabbinak „kötelessége” kibékíteni a házasfeleket, hiszen a házasság, a keresztény valláshoz hasonlóan, szentségnek minősül (az első, de a második házasság – az újraházasodás – is micva). Breuer Sámuel hamarosan újranősült, Gelberger Margittal kötött házasságot.

### A völegények és menyasszonyok lakhelye és származási helye

Az egybekelők lakhelyének és származási helyének vizsgálatakor arra kerestem a választ, hogy a házasságra lépők milyen migrációs háttérrel rendelkeztek, megfigyelhető-e területi jellemző a párválasztásban, mennyire zárt a helyi zsidó közösség. A zsidóság betelepülése a vármegyébe, illetve a településre keleti, északkeleti irányból (Kárpátalja, Galícia) a XVIII. században vette kezdetét és bontakozott ki (Gábor Anna,<sup>12</sup> Marcin Wodziński<sup>13</sup>). A legújabb kutatások alapján a keleti irányból az északi és a keleti vármegyékbe történő nagyarányú bevándorlás bár meghatározó, de a zsidóság számának gyors növekedése leginkább a természetes szaporodás következménye.<sup>14</sup> Zeke Gyula szerint az izraeliták természetes szaporodása minden korszakban meghaladta a bevándorlás arányát.<sup>15</sup> Erre a megállapításra jut Sebők László is, a zsidóság természetes szaporodása felülmúlta a más felekezeti magyar népesség arányát, de 1881 óta folyamatos csökkenést mutat, 1911–1914 közötti időszakban 11,2 ezrelék, ami

<sup>10</sup> MNL SZSZBML VII/156/a 32. doboz 375./1910.

<sup>11</sup> MNL SZSZBML VII/156/a 33. doboz 382./ 1911.

<sup>12</sup> GÁBOR ANNA: A zsidók letelepedése Szabolcs-Szatmár megyében. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1991. 1. sz. 32–52.

<sup>13</sup> WODZIŃSKI 2018, 59–80.

<sup>14</sup> MISLOVICS ERZSÉBET: A magyarországi zsidóság demográfia- és gazdaságtörténete, 1700–1830. Tézis a „Philosophiae doctor” címért. Doktori (Phd) értekezés. Jeruzsálem, 2008. Online: [http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/7511/1/2008\\_mislovics\\_erszebet.pdf](http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/7511/1/2008_mislovics_erszebet.pdf).50. [Letöltve: 2023.10.12.]

<sup>15</sup> ZEKE GYULA: A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése. Hét évtized a hazai zsidóság életében I. Szerk. Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál. Budapest, 1990. Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézet, 134–135.

már megegyezik az országos átlaggal.<sup>16</sup> A két eltérő nézőpont hogyan jelenik meg a település esetében, arra a házassági adatok elemzése is támpontot adhat, hiszen a természetes szaporodás mértéke is befolyásolója a lokális párválasztási szokások jellemzőinek.

A házassági anyakönyvek 1906-ig tüntetik fel a házasulandók születési (származási) helyét, ezt követően már csak a lakhely feltüntetése szerepel. Lakhely esetében a vizsgált időszak egészének lakóhely bejegyzései rendelkezésre állnak, míg a születési hely esetében csak az 1906-os évvel bezárólag nyerhetünk információt az anyakönyvekből, így a származási hely adatok esetében az 1895–1906 közötti időkört vettem alapul. Ez természetesen a migrációs háttéradatok torzulását jelenti, hiszen nem áll rendelkezésre a vizsgált időkör egésze, de alkalmas arra, hogy információt nyerjünk a házasulandók területi mozgásáról. A lakóhely és a származási hely tekintetében külön vizsgáltam a vőlegények és a menyasszonyok adatait.

Lakóhely	Házasulandók (121 fő)	Származási helyi (születési hely)	Házasulandók (68 fő)
Újfehértó	30	Újfehértó	9
Szabolcs	32	Szabolcs	19
Hajdú	14	Hajdú	6
Bihar	10	Bihar	7
Bereg	8	Bereg	2
Szatmár	8	Szatmár	4
Máramaros	6	Máramaros	7
Szilágy	2	Szilágy	1
Abaúj-Torna	-	Abaúj-Torna	1
Ung	2	Ung	1
Ugocsa	-	Ugocsa	1
Zemplén	2	Zemplén	1
Békés	1	Békés	-
Borsod	1	Borsod	1
Maros	1	Maros	1
Bodrog	-	Bodrog	1
Szolnok-Doboka	1	Szolnok-Doboka	-
Somogy	-	Somogy	1

<sup>16</sup> SEBŐK LÁSZLÓ: A magyarországi zsidók a számok tükrében. Rubicon, 2013. 4. sz. Online: <https://rubicon.hu/cikkek/a-magyarorszag-i-zsidok-a-szamok-tukreben> [Letöltve: 2023.10.23.]

Fehér	-	Fehér	1
Temes	1	Temes	1
Tolna	-	Tolna	1
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	1	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	-
Galícia	1	Galícia	1
Palesztina	-	Palesztina	1

**1. számú táblázat.** A völegények lakóhely és származási hely szerinti megoszlása.

Forrás: *Újfehértó nagyközség házassági anyakönyvi kivonata 1895–1913. MNL SZSZBML XXXI. 1.*

A legfontosabb megállapítás az, hogy a völegények 38%-a a környező Szabolcs vármegyei településekről származik (Nyíregyháza, Balkány, Bököny, Nagykálló, Tiszapolgár, Tiszadob, Gáva). A völegények többsége, 36%-a helyi (gyakran a távolabbi településekről származó völegények az esküvő előtt már itt tartózkodtak, így a helyi lakhely került feltüntetésre), illetve szomszéd vármegyei lakos (Hajdú, Szatmár, Bereg), 31%-uk a távolabbi északi és északkeleti vármegyékből választott újfehértói hajadont párnak. Mindössze ketten nőültek a településre távolabbi vármegyékből, illetve területéről. A területi szempontokat figyelembe véve a férjek a szomszédos, illetve az északi és északkeleti vármegyékből kerültek ki, az ország középső, illetve nyugati területéről 2 völegény érkezett. Ennél pontosabb információ nyerhető a születési (származási) hely adataiból, bár általános megállapítás nem vonható le, hiszen, az anyakönyvek csak 1906-ig tüntették fel a születési helyet. A 11 év adatai alapján (68 bejegyzés) a völegények mindössze 6%-a helyi születésű lakos, 13%-a pedig Szabolcs vármegyei. A férjek 80%-a szomszédos, illetve a távolabbi keleti és északi vármegyékből érkezett. Területiség szempontjából egyértelmű a keleti és északkeleti irányultság, három esetben távoli vármegyéből (Tolna, Temes és Somogy), valamint egy országhatáron kívüli területéről jött völegény. 1897-ben Palesztinából nőült Újfehértóra Rabinovics Volf Moise talmudtanuló, itt kötötte össze életét egy vegyeskereskedő leányával, Stein Bettivel. A hajadon családja sem tekinthető tősgyökeres újfehértóinak, hiszen a menyasszony Zemplén vármegyében született, később telepedtek le a községben. Galíciából szintén egy völegény érkezett, Halberstam (Benedek) Benejien Halberstam Salamon rabbi fia, aki Halberstam Friderikát, a szintén rabbi család tagját vette feleségül. A Halberstam család esetében is a településre történt migrációról beszélhetünk, hiszen a menyasszony családja Oroszországból származott és „munkalehetőség” miatt telepedtek Újfehértóra. Házasságuk rokoni kapcsolatokon nyugodott, az apai szülők a híres haszid Halberstam rabbicalád leszármazottai. Megvizsgálva a völegények migrációs hátterét, megállapítható, hogy 1906-ig (68 személy) a házasulandó férfiak közül hatan nem Újfehértón születtek, de a házasságkötésük idején újfehértói laccímmel rendelkeztek. Húszan a születéskori vármegyén belül vándoroltak. Az adatokból az is kitűnik, hogy a Monarchia keleti, északkeleti vármegyéiből meginduló migrációnak

két iránya volt, egyrészt, ami jellemzőbb, a Szabolcs vármegyébe irányuló vándorlás, másrészt a déli, nyugati irányú migráció az ország belsőbb vármegyéibe (Róth Jakab talmudtanuló Máramaros vármegyéből Biharba, ugyancsak Máramaros vármegyéből költözött el Jakabovics Izsák szikvízgyáros Biharba, Klein Dávid férfi szabó Szabolcsba, az ugyancsak férfi szabó Grünvald Sámuel pedig Szatmár vármegyéből Szabolcsba). A vármegyén belüli vándorlás iránya a vármegye távolabbi pontjaiból a nagyobb zsidó lélekszámmal rendelkező települések (Kisvárdá, Nagykálló, Újfehértó) és a szabolcsi vármegyeszékhely, Nyíregyháza felé orientálódott. Nyíregyházi lakhellyel öt vőlegény is rendelkezett, közülük Kohn Albert kereskedő Abaúj-Torna, Cukker Izsák péksegéd a borsodi Emódról költözött a városba, Zegelbaum Albert pedig Paszabról költözött a vármegyeszékhelyre.

A vőlegények születési helyeiket tekintve mindössze 13 fő látta meg a napvilágot a nagyközségben, közülük heten tősgyökeres újfehértóiak, ők születésük után sem hagyták el a települést: Slosser Móricz önálló suszter iparos, Wasserman Sámuel szabósegéd, Grünberger Lajos takarékpénztári könyvelő, Katz Ignác földbérelő, Breuer Ferenc gőzmalom-tulajdonos, Herczeg Izsák talmudtanuló, Berkovics Márton szatócs. Kettő szomszédos településre költöztek (Nyíradony és Debrecen), foglalkozásukat tekintve az egyikőjük szabó, a másik személy vegyeskereskedő (a költözés okát és idejét nem lehet tudni). A tősgyökeres vőlegények közül négyen Grünberger Lajos Grósz Johanna Hermina, Katz Ignác Breuer Regina, Breuer Ferenc Grünbaum Fáni, Herczeg Izsák Sohle Pepi (Perl) szintén tősgyökeres hajadonnal kötött házasságot. Hárman, Slosser Móric, Wasserman Sámuel és Berkovics Márton távolabbi településről (Vaja, Hajdúnánás és Piricse) választott magának párt (az ide férjhez jövő menyasszonyok közül mindkét esetben a férj lakhelye van feltüntetve). A tősgyökeres párok esetében kíváncsi voltam a migrációs hátterükre is, mióta élt a család Újfehértón, a házassalándók hányadik generációját képviselték a családnak. Ahhoz, hogy ezt megtehessem, a születési anyakönyvek bejegyzéseit tekintettem át, viszont az izraelita születési anyakönyvek 1886-ig nem tüntették fel a szülők származási helyét, így a tősgyökeres újfehértóinak tartott vőlegények migrációs hátterét nehézkes feltérképezni. A helyi lakosú vőlegények közül nyolcan a környező vármegyében születtek (Megyaszó, Hajdúszoboszló, Vámospércs, Balmazújváros, Kisszentmiklós, Csornakő, Karád, Gyulaj), egy személy, Rabinovics Volf Moise Palesztinából származott.

A menyasszonyok közül mindenki helyi lakcímmel rendelkező lakos (egyedül Kupferstein Czili lakott Újfehértó külterületén a Pukkantó telepen, illetve Czirrenbaum Rachel Róza Sztropkón) közülük 17-en nem helyben születtek (Ung, Bihar, Zemplén, Hajdú, Abaúj, Szabolcs, Bereg vármegye, Oroszország). Családjuk valószínűsíthetően születésüket követően telepedett le a községben. A menyasszonyok lakhelyei tekintetében 98%-ban helyi lakosról beszélünk, a vőlegények esetében ez az arány 11% és mindössze a házasságkötések 10%-a kötött helyi lakosú menyasszony és vőlegény között. Az adatok a házasságkötések csoporton kívüli párkeresésére utalnak, melynek valószínűsíthető oka a helyi házassági piac korlátozottsága. Az időszak

házasságkötései között nem található vegyes házasság, ami nemcsak a zsidó, hanem a helyi keresztény közösség zártágát is tükrözi, tehát az exogám házasságkötés mellett a közösségre felekezeti homogámia is jellemző az egybekeléseknél. A párválasztás földrajzi szempontjai alapján elmondható, hogy a vőlegények származási helyeik tekintetében elsődleges Szabolcs vármegye (a környező települések), illetve Hajdú és Bihar, kevésbé a Monarchia távolabbi keleti, északkeleti vármegyéi, tehát a házasságkötés területileg egy szűk körben mozgott. A zsidó közösség a házassági kapcsolatok révén egy területileg kiterjedt rokonsági kapcsolatrendszer építhetett ki, mely megnövelte a helyi zsidó csoporton túli interakciókat, akár gazdasági szempontból is.

### Foglalkozási jellemzők

A házasságkötések és a foglalkozási jellemzők kapcsolatának vizsgálatánál a vőlegény és a menyasszony, valamint apai szülőjük foglalkozását tekintettem át. Arra kerestem a választ, hogy a családok azonos foglalkozási ágba való tartozása szempont volt-e a házasságkötéseknél, és ha igen, ez milyen mértékben határozta meg azokat. Ennek mérésére a vőlegényeket tevékenységük alapján gazdasági szektorokba soroltam, valamint a felmenők esetében az azonos foglalkozási ágba való tartozást vettem alapul. A primer szektorba kerültek a felállított kategóriák közül a mezőgazdasági tevékenységgel kapcsolatos foglalkozásúak: a gazdálkodó, a földtulajdonos, a földbérelő, a földbirtokos, a kisbirtokos, az ispán, a gazdatiszt, a gazdasági sáfár és a napszámos. A szekunder szektorba az ipar területén dolgozók (ez esetben kisiparos szakmákat jelent), a szabó, szabász, cipész, pék, lakatos, mészáros, könyvkötő, valamint a szikvízgyáros és a gőzmalom-tulajdonos, a terciér szektorba a szolgáltatás területén dolgozók (kocsmáros, taligás), az értelmiségi pályán keresők (talmudtanuló, hittantanító), a tisztviselők (rabbi család tagja, takarékpénztári könyvelő, kereskedelmi levelező), valamint a kereskedelmi tevékenységet folytatók (kereskedő, szatócs, házaló) kerültek. Az egyéb kategóriába soroltam a regálebérlet, mivel nem tudni a bérlemény jellegét (földtulajdon vagy szolgáltatás), valamint a magánzó foglalkozású személyeket.

A vőlegények foglalkozási adatai a kereskedelem és az értelmiségi pályákon mutatnak magasabb értéket. 35 fő a kereskedelem területén dolgozott, 8 terménykereskedéssel foglalkozott, 5-en pedig vegyeskereskedőknek vallották magukat, a többiek házaló és fűszerkereskedőként, valamint rőfös és jelölés nélküli kereskedőként szerepelnek. A terménykereskedők közül 7 fő esetében külön megjelölik a kereskedő profilját: ló, bor, bőr, fa és üveg. Jelentős létszámban képviseltetik magukat iparosként (30 fő), a leginkább telített szakma a szabóké, 7-en önálló szabó iparosok, 4-en szabósegédek, magas arányukat a helyi kereslet indokolja.

A harmadik leginkább preferált szakma az értelmiségi, 1 fő hébertanító, 22 talmudtanuló és 5-en talmudisták. A talmudtanulók 5 személy kivételével (Guttman Kálmán, Jozifovics Sándor, Grósz Jakab, Rosenberg József és Leitner Dávid) Szabolcs vármegyén kívüli településekről származnak (Maros-Torda, Máramaros, Bereg, Bihar, Szat-

már, Szilágy, Galícia és Palesztina). A vizsgált időszak egybeesik a két híres újfehértói csodarabbi működésével, Silbermann Ferenc rabbi és az 1897-es halálát követően az ugyancsak önálló udvart vezető Shulem Eliezer Halbertstam tevékenységével. Ez indokolhatja az ide nősülő vallási pályán működő, illetve vallási pályára lépő vőlegények magas számát, hiszen a csodarabbi udvarának közelsége növelhette a menyasszonyok házassági preferenciáit is a vallásos vőlegények körében. Hitközségi adatok nem állnak rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy milyen arányú volt az itt élő haszid közösség létszáma, de nem kizárt, hogy a vallási tevékenységet folytató férfiak többségében ortodox, illetve haszid irányzathoz tartozó családok leányaival kötöttek házasságot. Jóval kevesebb létszámban vannak jelen a leendő férjek más foglalkozási kategóriákban, így a mezőgazdaság (16 fő), a magánzó (3 fő), valamint a tisztviselő (8 fő) állásokban.

Ha összevetjük a vőlegények életkorát az általuk betöltött foglalkozásokkal, akkor megfigyelhető, hogy a mezőgazdaság kategóriába tartozók átlagéletkora 26 év, az iparosoké szinten 26 év – segéd nélkül számolva 28, segéddel (8 fő) 24 év –, az értelmiségieké 23 év, a kereskedők átlagéletkora 32 év, a szolgáltatás területén dolgozóké 29 év, a tisztviselőké 32 év, a gyártulajdonosok és egyéb önállóké 31,5 év. Három foglalkozáscsoportba tartozók átlagéletkora haladja meg a 30 évet, a tisztviselők között találjuk az 54 éves hitközségi metszőt, mely eredményezi a magas életkort, míg a kereskedők és a gyártulajdonos körében nem találunk idősebb személyt. Ezen csoportok tagjai a megfelelő egzisztenciális háttér megteremtését követően tudtak csak családot alapítani.

A vőlegények mellett a menyasszonyok (48 menyasszony esetében szerepel foglalkozás,) foglalkozási jellemzőiről elmondható, hogy többségükben háztartásbeliek (16 fő), 25 fő esetében segítő családtag megjelölés szerepel és mindössze 7 fő esetében találni önálló foglalkozást. Hatan iparos, míg egy valaki kereskedelmi tevékenységet végez. A dolgozó menyasszonyok közül hárman varrónők (a 21 éves Kupferstein Záli, a 24 éves Feldman Fáni és a szintén 24 éves Berkovics Mili), szintén hárman női szabók (a 22 éves Bleuer Fáni, a 46 éves Gelbman Hani, és a 24 éves Sniczler Róza) és 1 fő önálló cipőkereskedő (a 42 éves özvegy Klein Menyhértne Goldstein Fáni).<sup>17</sup>

A házasulandók párválasztási szokásainál mennyire volt meghatározó az azonos foglalkozási ágba tartozó családból származó menyasszonyt választani, arra a házasulandó családok foglalkozási adataiból lehet következtetéseket levonni. A 121 házasságkötésből 68 esetben szerepel a házasulandók szüleinek foglalkozása, ebből 23-ban fordul elő azonos foglalkozási ágba tartozás: 6-6 esetben kereskedő és iparos, 1-ben magánzó, 3-ban értelmiségi, 5-ben mezőgazdaság, további 1-1 esetben kocsmáros és gőzmalom-tulajdonos. Így a párválasztások 33%-ában játszott meghatározó szerepet az azonos foglalkozási ágba tartozó családból házastársat választani. A döntést nemcsak a vőlegény foglalkozása, hanem családjának azonos foglalkozási ágba való tartozása is befolyásolta. A paraszti társadalomra jellemző „család házasodott családdal”-elv az

<sup>17</sup> Lásd 1. számú melléklet

esetek 26%-ában érvényesült (18 házasság), 10 házasság (7%) kötött kereskedelmi tevékenységet végzők és a vendéglátás (kocsmá) területén dolgozó családok között, ez alapján a foglalkozási homogámiára való törekvés nem tekinthető a legjellemzőbb szempontnak a párválasztásban a zsidó házasulandók körében, de mindenképpen befolyásolta a családi kapcsolatok alakulását.

A vőlegények és apai szülőjük foglalkozásának jellemzőinél (67 esetben van feltüntetve mindkettőjük foglalkozása) 29 esetben fordul elő azonos foglalkozás (43%) 5-en iparosok, 9-en kereskedők, 6-an mezőgazdasági területen, 5-en az értelmiségi pályán követték felmenőiket, 1 regálebérlő, 1 magánzó, 2 kocsmáros tevékenységet folytattak. A rokon kapcsolatra lépő családok 37%-a tartozik azonos gazdasági szektorba. A házasságkötéseket döntő mértékben tehát nem az azonos foglalkozási ágba való tartozás határozta meg, hanem számottevőbb lehetett a családok azonos vagyoni helyzete, ismeretségi köre, a már meglévő gazdasági kapcsolataik,<sup>18</sup> melyet rokon kapcsolatok alakításával is igyekeztek mélyíteni, hiszen „a falusi kisvállalkozók életvilágában is fontos feltétele volt a sikeres üzletmenetnek, a hiányzó vagy kedvezőtlen gazdasági adottságok kompenzálásának, továbbá a családi vállalkozás átörökítésének a következő generáció számára.”<sup>19</sup> A vagyonosabb házasságra lépő családok leányának hozományát a férjek gyakran a már meglévő üzleti vállalkozás működtetésére, vagy a kialakítandó tevékenységi kör biztosítására fektették, legyen az kereskedelmi, gazdasági vagy ipari jellegű munka. A párválasztási stratégiát áthatotta a gazdasági szempontú racionalitás és üzletszerűség „melyet a polgári mentalitás teljesítményelvűsége magyaráz”.<sup>20</sup>

Vallási szempontból a házasságok homogám jellege a meghatározó, hiszen az időszakban más vallási felekezethez tartozó pár választása nem történt, a házasságkötések kizárólag izraeliták között kötöttek. Újfehértó zsidósága hivatalosan az ortodox hitfelekezethez tartozott, de a XVIII. század végi – XIX. század eleji nagy létszámú Galícia irányából történő migráció következtében a településen az ortodoxok mellett a haszid irányzathoz tartozók is éltek, valamint a helyi emlékezet és a holokauszt túlélők szóbeli közlése alapján neológok is. Tehát felmerül a kérdés, hogy az egyes zsidó vallási irányzathoz tartozók párválasztási szokásaiban mennyire volt meghatározó települési szinten a felekezeti kérdés, házasságot kötött-e egy neológ irányzathoz tartozó ortodox vagy haszid irányzatú család tagjával, így mennyire állja meg helyét a házassági homogámia ténye. Az izraelita helyi házassági piac korlátozottságát tükrözi továbbá az is, hogy a házasulandó felek párválasztása a helyi csoporton kívül történt, a vármegyei környező települések és a szomszédos vármegyék, főként Bihar és Hajdú irányából.

<sup>18</sup> A családok esetében a terciér szektor aránya a döntő 60% feletti

<sup>19</sup> CSÍKI TAMÁS: A megtelepedés útján. A nagytárkányi zsidóság a 18–19. században. In: Nagytárkány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához. Lokális és regionális monográfiák 5. Szerk. VIGA GYULA. Somorja-Komárom, 2006. Fórum Kisebbségkutató Intézet, 186.

<sup>20</sup> Ö. KOVÁCS JÓZSEF: Zsidók a Duna-Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok a XVIII–XIX. század. In: Kecskeméti Füzetek 6. Szerk. VÖRÖS KÁROLY – CSATÁRI BÁLINT. Kecskemét, 1996. Kecskeméti Lapok Kft. Kecskeméti Monográfia Szerkesztősége, 137.

Mellékletek

szektor	foglalkozási ág/ fő	foglalkozás	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	Összesen (fő)		
primer szektor	mezőgazdaság 16 fő	birókos	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	
		bérlő	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-	2	1	1	-	-	-	-	7	
		ispán	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
		gazdasági szifár	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		gródszági kulcsár	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		gazdálkodó	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
		napszámos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
		cipész	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	3	3
		nyomdász	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2
		suszter	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
szekunder szektor	iparos 30 fő	szabó	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	1	1	-	-	2	-	11	6	
		laktos	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		asztalos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	
		szabász	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		mészáros	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		szobafestő	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
		gőzmalom-tulajdonos	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		szőkvizáros	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		kereskedő	-	2	5	2	-	1	-	-	-	-	4	1	-	-	4	4	-	2	2	1	28	
		tercier szektor	kereskedelem 37 fő	házielő	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2
szatéc	-			-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	1	-	-	-	-	-	4		
kocsáros	-			-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2		
pincér	-			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	
hitközségi metész	-			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	
hitközségi szolga	-			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	
rabbi	-			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
rabbi család tagja	-			-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
talardépfenntartó könyvelő	-			-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
kereskedelmi levetelő	-			-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
malom-üzletervező	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1			
egyéb	érelmiség 28 fő	hitran tanító	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		talmudtanuló	-	2	-	3	1	3	1	3	1	2	1	2	1	2	1	-	1	-	1	2	22	
		talmudista	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	5	
		magánzó	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	
összesen	121	regálé-berlő	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		-	1	3	13	6	4	7	8	4	5	10	4	4	4	5	10	7	1	8	10	11	121	

1. számú melléklet: völegények foglalkozása. Saját szerkesztés. Forrás: *Újfehértó nagyközség házassági anyakönyve 1895-1913. MNL SZSZBML XXXI. 1.*

A vőlegény foglalkozása	A vőlegény apjának foglalkozása	A menyasszony apjának foglalkozása	Év
könyvkötő	-	kereskedő	1895
taligás	-	-	
kocsmáros	gazdálkodó	bérlő	
szabó	szabó	házaló	
metsző	-	tanító	
gazdálkodó	férfi szabó	házaló tollkereskedő	
önálló fűszerkereskedő	személyszállító bérkocsis	vegyeskereskedő	1896
önálló vegyes kiskereskedő	földtulajdonos	önálló rőfös kereskedő	
önálló lókereskedő	önálló lókereskedő	önálló kocsmáros	
önálló vegyeskereskedő	önálló vegyes kiskereskedő	önálló vegyes kiskereskedő	1897
szabósegéd	önálló szabó segéd	tanító	
önálló vegyeskereskedő	önálló kocsmáros	földbérlő	
önálló regálebérlő	önálló regálebérlő	földbérlő	
kereskedelmi levelező	imakönyv-kereskedő	önálló fűszerkereskedő	
talmudtanuló	önálló pékiparos	önálló kocsmáros	
talmudtanuló	talmudtanító	önálló vegyes kiskereskedő	
önálló vegyes kiskereskedő	önálló kocsmáros	önálló kocsmáros család tagja	
önálló házaló kereskedő	önálló bőrkereskedő	izraelita vallástanító	
önálló fakereskedő	önálló kocsmáros	földbérlő	
önálló cipész	községi végrehajtó	önálló bádogos	
gazdasági sáfár	önálló kocsmáros	gőzmalom-tulajdonos	
önálló rőfös kereskedő	önálló vegyeskereskedő	önálló kocsmáros család tagja	
magánzó család tagja	magánzó	magánzó	
önálló kocsmáros család tagja	önálló kocsmáros	önálló kocsmáros	1898
férfi szabó segéd	önálló rőfös kereskedő	önálló bádogos	
önálló borkereskedő	szóдавízgyár-tulajdonos	önálló kocsmáros	
önálló bőrkereskedő	önálló kocsmáros	önálló gombkötő	
rabbi család tagja	rabbi	önálló rőfös kereskedő	
földbérlő	földbérlő	önálló kocsmáros	
talmudtanuló	rabbi	helyettes rabbi	1899
talmudtanuló	gőzmalom-tulajdonos	önálló kocsmáros	
talmudtanuló	földbirtokos	önálló vegyeskereskedő	

Az újfehértói izraeliták házasságkötési jellemzői...

önálló vegyeskereskedő-család tagja	önálló vegyeskereskedő	önálló terménykereskedő	1900
önálló lakatos	lakatos	hébertanító	
szabósegéd	önálló szabó	önálló cipész	
péksegéd	kocsmáros	cipész	
gazdálkodó	földbérlő	földbérlő	
talmudtanuló	önálló vegyeskereskedő	önálló kocsmáros	
takarékpénztári könyvelő	földbérlő	önálló kocsmáros	
földbérlő	földbérlő	földbérlő	1901
gőzmalom-tulajdonos	földbérlő	gőzmalom-tulajdonos	
férfi szabósegéd	gazdatiszt	gazdatiszt	
önálló kocsmáros	önálló kocsmáros	önálló házaló	
talmudtanuló	rongyszedő	kocsmáros	
talmudtanuló	önálló marhakereskedő	földbérlő	
talmudtanuló	önálló kocsmáros	önálló terménykereskedő	
önálló pék	önálló kocsmáros	önálló tollkereskedő	1902
mészárossegéd	önálló mészáros	önálló férfisabó	
talmudtanuló	marhakereskedő	szatócs	
földbirtokos	földbirtokos	földbirtokos	
önálló férfisabó	földbérlő	földbérlő	
férfisabónál szabász	földbirtokos	terménykereskedő	1903
talmudtanuló	vallásitanító	terménykereskedő	
önálló férfi szabó	önálló kocsmáros	önálló halkereskedő	
hittantanító	hittantanító	talmudista	
szikvízgyáros	kereskedő	községi pénzkezelő	
szatócs	szatócs	kocsmáros	1904
terménykereskedő	kereskedő	községi pénztárnok	
terménykereskedő	kocsmáros	kereskedő, szatócs	
földbérlő	földbérlő	földbérlő	
önálló terménykereskedő	terménykereskedő	terménykereskedő	
ispán	ispán	ispán	
szabósegéd	talmudtanító	cipész	
talmudtanuló	napszámos	kocsmáros	
kereskedő	kocsmáros	cipész	
talmudtanuló	tollkereskedő	izraelita egyházi szolgáló	

talmudtanuló	kocsmáros	férfi szabó	1905
péksegéd	vegyeskereskedő	férfi szabó	
terménykereskedő	terménykereskedő	földbérlő	
malom-üzletvezető	kisbirtokos	szatócs	
talmudtanuló	baromfikereskedő	olajkereskedő	1906
pék	tanító	napzámos	
talmudtanuló	szatócs	olajkereskedő	
szatócs	férfi szabó	kocsmáros	

**2. sz. melléklet** A vőlegények és az apai szülője, valamint a menyasszony apai szülőjének foglalkozása. Saját szerkesztés. Forrás: *Újfehértó nagyközség házassági anyakönyvi kivonatai 1895–1913. MNLSZSZB-ML XXXI 1/a*

STEVANYIK ANDRÁS\*

## Szoborsorsok Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében



Stevanyik András (1953–2024)

Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye vélt vagy valós lemaradását kellő elszántsággal csökkentette közösgünk az elmúlt évtizedekben. Nemcsak gazdasági szempontból, az úthálózatok fejlesztésében vagy a munkahelyteremtésben, hanem a kulturális élet széles spektrumában is. A törekvések látványos megnyilvánulásai a köztéri szobrok állításaiban is tetten érhetők. A kihelyezett képzőművészeti alkotások 70–75%-a az elmúlt ötven évben került tereinkre. Már a szocialista rendszer is figyelmet fordított erre a területre. A nagyobb beruházások meghatározott százalékát kötelező volt hasonló célokra hasznosítani. Az

már más kérdés, hogy milyen tartalmak és minőségek kaptak lehetőséget az elbírálások alkalmával. Az ide elért beruházások száma sem volt másodlagos. Az igazi áttörést a nagyobb önállóságot nyert 229 település tenni akarása, áldozatvállalása hozta. Néhány kis lélekszámú községtől eltekintve szinte mindenütt felerősödött a lokálpatriotizmus hajtóereje. Különösen ott, ahol volt kire, volt mire büszkének lenni a lakosságnak. A személyes érintettségén túl gyakran magasztosabb érzések – pl. nemzeti összetartozás, országzászlók – megjelenítésére is figyelmet és nem kevés anyagi forrást fordítottak.

Kutatásaink alapján a vármegye egészében 2022 végéig 3694 emlékjelről – emléktábla, emlékmű, emlékoszlop, szobor – tudunk. Ebből 756 a vármegyeszékhelyen, 2938 vidéken volt, illetve van. Már nem mindegyik szabad téren. Főleg politikai okokból kb. 5–8% múzeumokba, iskolai raktárakba került belőlük. Nálunk nem alakult ki történelmi emlékpark, mint a fővárosban.

A szobrok száma Nyíregyházán 109, míg vidéken 314 (összesítve 423). Természetesen maguk a szobrok is sokfélék. Konkrét személyt ábrázoló képzőművészeti alko-

\* Lapszámunk szerkesztése közben sajnálattal értesültünk Stevanyik András újságíró-helytörténész hirtelen haláláról. András Nyíregyháza és vármegyénk kultúrtörténeti múltját (szobrok és emlékjelek, olimpiai sportolók, futball, irodalom, jeles közéleti személyiségek) nagy szenvedéllyel kutatta, több könyve jelent meg, számos cikket és tanulmányt közölt a *Kelet-Magyarországnak*, az *Új Keletrben* és a *Szabolcs-szatmár-beregi Szemlében*. (A szerk.)

tás közel háromszáz (292). Jellemzően, de nem dominánsan vármegyénkhez kötődő emberek, felsorolásuk az 1. sz. mellékletben található.

Mindegyiknek megvan a saját története, de vannak közöttük egészen különleges esetek. Ezekről szólnak a most következő fejezetek.

## 1. Bessenyei György hazatalálása

Nyíregyháza és egyben az egész Szabolcs vármegye első, valóban köztéri szobrát 1899 májusában avatták. A bronzból készült alkotás Bessenyei György alakját idézi. Mindkét mondatom kis kiegészítést követel. Először pontosítsuk az első kérdés: ekkor már évek óta Nyíregyháza belvárosában magasodott a méltóságteljes Vármegyeháza. A homlokzatába mélyített díszes fülkében pedig két szobor állt: Szent István, valamint Szabolcs vezér vigyázta és védte a rendet. Két köszobor, két szimbolikus alak. Félig a köztéren, félig az épület oltalmában. Az igazán köztéri alkotás 1889 óta még csak a tervekben létezett. A képviselői kezdeményezést Kállay András<sup>2</sup> főispán teljes tekintélyével, szívével felkarolta, de a kivitelezés elé sok akadályt gördített az élet.

Abban hamar egyezség született, hogy az alkotás a szűkebb haza hírességét, a délceg testőr-író, Bessenyei Györgyöt mintázza. Itt kanyarodhatunk vissza második állításunk pontosítására. Kit is ábrázol valójában a remekmű?

„Bessenyeiről nem maradt fenn korabeli ábrázolás, az a portré, amelyet neki tulajdonítanak, az valójában a bécsi udvari testőrtisztársát, Reviczky Ádámot ábrázolja. Kallósnak is meg kellett ezzel a problémával küzdenie, de a támadások, amelyek őt emiatt érték, hamar elcsitulak. Űgyesen kivédte ezeket: a szobor Bessenyeinek állít emléket, korhű ruhában. Valószínű, hogy a költő 1940-es exhumálásakor le lehetett volna zárni ezt a vitát, de nagy meglepetésre, a sír felnyitásakor szembesültek azzal a régészek, hogy a koponya elporladt... Így már nem maradt esély arra, hogy össze lehessen hasonlítani a szobor arcvonásait a koponyával.”<sup>3</sup>

A város és a vármegye első köztéri szobrának ünnepélyes felavatására 1899. május 9-én került sor a Vármegyeháza előtti téren. Kállay főispán, a kortársak által szeretett „Andris úr” azt javasolta, hogy a szobor az épület nagyterme felé nézzen, mintegy óvó tekintettel kövesse a képviselők munkáját. Célszerűbbnek látszott a javaslatból való eltérés, mert akkor jobban érvényesült volna a mű látványa. Így a szobor 90 fokkal elfordítva az egész térre vethette bronzbázárt tekintetét.

Erre a felemelő pillanatra közel egy évtizedet kellett várnia a helyi lakosoknak. A legnagyobb akadályt természetesen akkor is a pénzügyi keret szűkösége jelentette. Hullámzásszerűen áradt vagy apadt az adakozó kedv. A nemes célt nem kérdőjelezte meg senki. A millenniumi ünnepségek lelkes hangulata nagyot lendített a terv megvalósítása érdekében. 1896-ban pályázatot írtak ki a szobor elkészítésére. A beérkező

<sup>2</sup> Kállay András mellszobra ma a vármegyeháza auláját díszíti.

<sup>3</sup> KOMISZÁR DÉNES: A Bessenyei-szobor története. Bessenyei Almanach. Nyíregyháza, 2014. Bessenyei György Irodalmi és Művelődési Társaság, 34–35.

művek közül a bíráló bizottság Kallós Ede szobrászművésznek szavazott bizalmat. (Érdekes, hogy a tiztagú zsűriben helyet kapott Benczúr Gyula és dr. Jósa András főorvos is.)

Lassan haladt az alkotómunka, és komoly hátráltató tényezővé vált Erzsébet királyné váratlan halála. A közkedvelt Sissyt 1898 őszén meggyilkolta egy olasz anarchista. A gyász miatt a vármegye vezetése későbbi időpontra halasztotta a már elkészült szobor átadását.

A nagy nap mégiscsak elérkezett. Hatalmas érdeklődés, emelkedett hangulat kísérte nagybessenyeői Bessenyei György egészalakos szobrának felavatását. A sűrű eső sem riasztotta el a város és a vármegye polgárait. A nagyközönség megcsodálhatta végre a bronzalakhoz jól illeszkedő, díszes talapzatot is. Úgy látszott, a testőríró végleg hazatalált szülőföldjére. Méltóságteljesen uralta a róla elnevezett teret. Közel harminc esztendeig.

A világháború, ahogy akkor nevezték, a *nagy háború* felbolygatta Szabolcs vármegye nyugalalmát is. Közel hétezer emberáldozatot követelt. Fájdalmas emlékek megőrzése érdekében nagyszabású szoborcsoportot kívántak felállíttatni. Több helyszín kínálkozott Nyíregyháza belvárosában, de a legalkalmasabbnak a Bessenyei tér mutatkozott. Kellő tapintattal és átérzéssel keresték a szeretett szobor új helyét. Annál inkább, mert a testőríró megbecsültsége csak növekedett a XX. században.

Az akkori Dessewffy (a mai Bessenyei) tér vált az első köztéri szobor új otthonának 1928 nyarától. „A történethez hozzátartozik, hogy a szoborcseréről Kallós Edét nem kérdezték meg, így az tudta és beleegyezése nélkül történt meg. Így az aggódó művész a *Hősök szobrának* felavatása előtt néhány hónappal 1928. július 29-én eljött Budapestről Nyíregyházára, hogy megszemlélje a terepet. Amit itt látott, az teljesen meglepte: »Ezelőtt harminc évvel, mikor a Bessenyei-szobor helyéül a Vármegyeháza előtti teret kiválasztottuk, a tér lombos park volt. Ebbe az intim miliőbe jól behangolódott a szobor, amelyben nincs semmi póz, amely csupa intimitás, hisz egy merengő bölcs, poéta szobor. Most, hogy a teret – amint látom – simára borotváltak, megfosztották a lombos fáitól, Bessenyei idegenül állhatott. Ha láttam volna a sík téren magam kértem volna, hogy helyezték át. Az új hely visszaadja a réginek minden hangulatát. Boldog vagyok, hogy erre a helyre került.«<sup>4</sup>

Nyíregyháza népe hamar befogadta az új helyet. Különösen azóta, hogy vele szemben újabb műalkotások – a Vénusz-szobor 1930-tól, a Benczúr-szobor 1942-től – oldották Bessenyei magányát. A különös háromszög mindig megmozgatta a városlakók fantáziáját. Bájos, vagy pikáns történetek keringtek szájról-szájra. Ennek ékes példája Vietórisz József A gárdista kacagánya című verse is. Befejezésül ebből idézünk néhány sort:

Daliás volt György, a testőr,  
S igaz magyar gyökerestől;  
Nagy ember is lett belőle:

<sup>4</sup> KOMISZÁR DÉNES: A Bessenyei-szobor története. Bessenyei Almanach. Nyíregyháza, 2014. Bessenyei György Irodalmi és Művelődési Társaság, 34.

Nemzetének ébresztője.  
 Ércbe öntött szép alakja  
 Virtusait ragyogtatja;  
 Rajta van a fringijája  
 S a gárdista kacagánya.

## 2. Medve helyett sárkány

Következő történetünk egyenes ágú folytatása az előzőnek. Nyersen fogalmazva: az I. világháborús emlékmű miatt kellett elmozdítani a vármegye első köztéri szobrát eredeti helyéről. A kényszerű cserére 1928-ban került sor. A döntés valódi oka az 1914–1918 között dúló nagy háború és annak bennünket is sújtó pusztító következményei. Szabolcs vármegyéből több ezer katona- és polgári áldozatot követeltek a harcok, köztük több mint kilencszáz nyíregyházi emberrel. Ahogy a trianoni békediktátum első sokkhatása csillapodott, az egész országban felerősödött a vágy: méltó emléket kell állítani a hősöknek.

A vármegyeszékhelyen először a hajdani barakk-kórház mellett létesített kis temetőben emeltek gránitobeliszket. Ez azonban inkább a nálunk elhunyt idegenek iránti tisztelet jelképe volt és maradt. 1924-ben ünnepelte Nyíregyháza örökvaltságának centenáriumát, a felhevült lelkes hangulatban eldöntötték, hogy monumentális emlékművel kell adózni a vármegye elesettjeinek.

Ahogy a Bessenyei-szobor esetében történt, megindult a közadakozás erre a nemes célra; a gyűjtés most is akadozva haladt. Annál inkább, mert itt sokszereplős szoborcsoportról és ennek megfelelő talapzatról volt szó. A mű elkészítésére több szobrász pályázott – köztük a gyulaházi születésű Somogyi Sándor –, de a befutó a nagy tekintélyű Kisfaludi Strobl Zsigmond lett. Az akkor negyvenéves művész már számos hasonló alkotást készített 1920-tól, de a nyíregyházi felkérés volt a legimpozánsabb. Maga is részt vett az I. világháborúban, személyes élményeit igyekezett művébe bekomponálni.

„Leghamarább Strobl terve készül el: a modell elosztása kb. a mostani, de más alakkal. A két szélen, alacsonyabban, egyfelől egy búsuló kuruc, a másik oldalon pedig egy magyarruhás leány ült, a megemelt középső részen egy meztelen férfi medvével birkózik, már le is döntötte a földre: jobb öklével rettentőt sújt a vadállat fejére. A vélemények egy kissé erőtlennek találták a mellékalakokat, a medvét – mint vadat – nem érezték eléggé nagyinak, metaforikusnak a népi hős harcához, ráadásul hátulról nézve majdnem nevenségesen groteszk volt a két alak elhelyezkedése: ahogy az újságíró finoman fogalmazott, »onnan nézve az eszmei mondanivaló kárára kedvezőtlenek az asszociációs lehetőségek«. Horvay tervét sem fogadták kedvezőtlenül, de a bírálóbizottság 1926 májusában csak Kisfaludi Strobltól kér módosított tervet. [...] Egy hónappal később, július közepére már itt is az új koncepció: a sárkánnyal viaskodó mesebeli erős magyar kerül felülre: a sárkány hat fejét már levágta, a hetediket pusztá kézzel

készül szétverni; nem meztelen többé ez az Erős János, hanem népi öltözetben harcol. Az egyik mellékalak terve is jobban tetszik: egy összerogyó katonaruhás alak testét fogja fel egy öreg népfelkelő, talán éppenséggel az apja. A másik mellékalak egy kissé zsúfolt tervét további finomításra javasolták.”<sup>5</sup>

Az idézetből nem egyértelmű a szimbolikus medvealak utalása az oroszok elleni harcokra. A képzeletbeli sárkány másik dimenziót nyitott a küzdelem érzékeltetésére. A mellékalakok – elsőként a csatába induló és a családtól elbúcsúzó férfi, illetve a fentebb bemutatott halálos sebet kapó hős – a térnek mind a mai napig figyelmeztető díszei. Művészi megformálásuk méltó emléket állít népünk, szabolcsi népünk helytállásának. Az elismerés jeleként a szoborcsoport felavatását a kormányzó, Horthy Miklós személyesen vállalta 1928-ban.

Addig azért még sok fontos feladatot kellett megoldani a szervezőknek. Kedvezően alakult 1926-tól a kivitelezés kérdése. Megszületett a stabilabb fizetőeszköz. A pengő kibocsátásával tervezhetővé vált a költségek fedezése. A helyszín kijelölése okozott még fejtörést. Úgy látszott, hogy a mai Országzászló tér Széchenyi utcával szembeni oldalára kerül az emlékmű. A tervnek azonban sok ellenzője akadt, és a szobrászművész sem helyezte. Kisfaludi Strobl a Vármegyeháza előtti széles teret tartotta megfelelőnek. Igen ám, ez akkor még a testőríró „birodalma” volt, és a városlakók érzelmileg kötődtek hozzá. Mégis fájó szívvel, de a bronzalak eltávolításáról döntöttek. Pontosabban lázasan keresték a Bessenyei-szobor új helyét. Megnyugtató megoldást találtak, és a város közönsége elfogadta, befogadta a változtatást.

### 3. A Kozák lovas

Általában a szobrokat megfontoltan, saját elhatározásból állítanak közösségek, egy-egy személy, vagy történelmi esemény iránti tiszteletből. Olykor a művészi megformálás látványa miatt, hogy szebbé varázsolják szürkébb mindennapjaikat.

Akadnak kivételek, amikor az alkotások nem önszántunkból kerülnek közterekre. Amikor politikai vagy hatalmi megfontolásból erőszakolják ránk a szobor létesítését. Ide sorolható Nyíregyházán a *Kozák lovas* színre, pontosabban talapzatra lépése. Tanulságos a mű keletkezése, későbbi ledöntése, de az újraállítás is.

1944 októberében másodsorra – akkor úgy, tűnt véglegesen – elfoglalták Nyíregyházát a 2. Ukrán Front csapatai (román segédlettel). A csata idejére szinte



Hősök emlékműve (fotó: Ilyés Gábor)

<sup>5</sup> MARGÓCSY JÓZSEF: Utcák, terek, emléktáblák. III. Néhány fejezet a régi Nyíregyháza életéből. Nyíregyháza, 1989. Városi Tanács V. B., 41–42.

teljesen kiürült város bevétele nagy áldozatot követelt a támadóktól. A parancsnok, R. J. Malinovszkij – a sztálingrádi hős – pár hónappal később arról döntött, hogy ennek a győzelemnek (is) legyen emlékműve. Egyoldalú döntés volt, amit a megszállt lakosság hogyan ünnepelhetett volna? Malinovszkij nevével köthető össze, hogy november első napjaiban „malenkij robotra”, azaz „kis munkára”, valójában kényszermunkára fogdoszták össze a helyi embereket. Emellett a felszabadítók sok asszonyt és lányt megerősakoltak. Több ezer nyíregyházi és szabolcsit hurcoltak el szovjet lágerekbe a nehezen kicsikart győzelem járulékos veszteségeként.

Az itthon maradtakat pedig arra kötelezték, hogy „a hősi halált halt orosz katonák, tiszték részére két nagyobb szabású emlékművet állítsanak fel a megyeszékhelyen.”<sup>6</sup>

A Front egyik ezredese 1945 februárjában részletesen utasította a vármegyét a feladataikról. Egy héten belül a munkák elvégzéséhez biztosítani kellett szakembereket és építőanyagot: 20 kőművest, 5 kőfaragót, 10 gránitkőfaragót, 30 ezer téglát...

Fejtörést okozott a helyszín kijelölése, némi huzavona után a jelenlegi mellett döntött a bizottság. Nem tudni, hogy így döntöttek, vagy így kellett dönteniük. Hiszen ezen a térrészen 1929-től a mártírsorsú Kovács István nemzetőr főhadnagy álló alakos szobra állt. A hálás nyíregyháziak évente itt rótták le tiszteletüket 1919 áldozatának. További gondot jelentett a Debreceni út elejének megtisztítása. Az emlékmű mellett/alatt ne maradjon elesett katona teteme. (Később a rendszerváltás kezdetén ez a téma újból feszültséget fog okozni.)

A legnehezebb feladatnak a kellő mennyiségű építőanyag beszerzése látszott, abban az ínséges háborúvégi időben. Amikor mindenben hiányt szenvedtek az emberek. A mesterek zöme is a frontokon, fogságban tengődött.

A szovjet katonai parancsnokság rövid határidőt szabott a végrehajtásra, az átadás időpontjának 1945. május 1-ét jelölték meg. Az irreálisan kevés idő ellen kifogás nem merült fel, hiszen ez nem kérés volt, hanem parancs. Még szerencse, hogy a talapzat terve, vagy maga a talapzaton elhelyezkedő szobor nem a nyíregyháziak feladata volt. Előbbi, egy orosz mérnök nő munkája, olyan jól sikerült, hogy a megszállt országokban már csak le kellett másolni. Egészen más vonalon haladt a képzőművészeti alkotás elkészítése. Erről maga Malinovszkij marsall döntött: „magához rendelte Pátzay Pál szobrászművészt, akitől megrendelte az ország első felszabadulási emlékművét ... Malinovszkij elmagyarázta neki, milyen alkotást álmódott meg Nyíregyháza egyik terére: Kozák ül egy ágaskodó lovon. A kezében kard, amint üldözi az ellenséget. Mert itt ebben a városban a kozákok vívták ki a győzelmet, sok vért hullattak...”<sup>7</sup> Pátzay mellett szólt, hogy addig az országban már három helyen állt lovas szobra és mindegyikre jellemző a mozgás hevességének lendületes ábrázolása.

<sup>6</sup> NAGY FERENC: Szobortörténelem 1945, 1956. A kozák lovas felállítása. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 1992. 3. sz. 262.

<sup>7</sup> ILYÉS GÁBOR: A kozák lovas szobrának megdicsőülése és porba hullása. Nyíregyházi Napló, 2020. október 22. 32. sz. 8.

Aztán a kijelölt időpontig valóban elkészült minden. A város vezetősége és lakossága „felszabadulhatott”. Legalábbis attól a nyomasztó tehetől, hogy mi lesz velük, ha késik az átadás?

„A Sóstói úti elhagyott villákból fenyőfákat, élő sövényt, virágokat vittek a tér díszítésére. [...] A Mérnöki Hivatal által készített tribünt ponyvával fedték [...] és az orosz parancsnokság kérésére 40 darab fényképet készítettek az emlékműről [...]. A városban az a hír terjedt el, hogy Malinovszkij nem volt elégedett Pátzay Pál alkotásával, kicsinek találta a lovat és a lovast is. Állítólag ezért a művész csak az evangélikus templom lépcsőjéről nézte végig az avatást.”<sup>8</sup>

Az ünnepség utáni évtized viszonylagos csendben, látszólagos nyugalomban telt. Évente több megemlékezés – Vörös Hadsereg Napja, Április 4., November 7. – egymásutánisága adta a magyar léleknek a keserű ritmust. Az elfojtott indulatok aztán 1956. október 26-án vulkánként törtek fel Nyíregyházán is. Az elégedetlen, elnyomott emberek álarcukat leverve a lovas szobornál vettek elégtételt megaláztatásaikért. Ezen a napon döntötték le talapzatról a „Malinovszkij-szobrot”, rongálták meg az emlékmű márványlapjait. (A köznyelv mindig a parancsnokról nevezte meg a szobrot. Sőt, az arcvonásait is hasonlóknak vélték, pedig nem sokan láthatták, bár Malinovszkij a győzelem után megfordult Nyíregyházán a Széchenyi utcai a szovjet parancsnokságon.)

A büszke kozák szobra nehezen adta meg magát. Hosszú órákig kínlódtak vele a forradalmárok, míg teherautókkal a földre döntötték. A zuhanás következtében a lovas feje elvált a szobortesttől. A jelenlévő köztisztviselőben álló tanárember, Koroknay Gyula magához vette, majd másnap a múzeumba beszolgáltatta. Így maradt meg az utókor számára az eredeti fej, ami később látható volt a Jósza András Múzeumban, majd a Kállay Gyűjteményben.

A hirtelen felindulás, a szalmalángszerű siker hamar ellillant. Hamarabb, mint az ország belsejében. A szobordöntők közül sokakat elítéltek. Az alkotás maradványát újraöntötték, a művész az eredeti öntőmintát felhasználva elkészítette a második változatot egy kicsit nagyobb méretben, hogy alkotói megítélése se szenvedjen csorbát. Az újjászületett lovas már 1957-ben ott magasodott a téren. A korábbinál kissé nagyobb a kozák katona és a ló, de az oszlop alacsonyabb. Az ellenállás megtört, a szobor maradt.

Történetünk harmadik felvonása az 1990-es évek elejére tehető. A pártok egy része, a TIB<sup>9</sup> és a POFOSZ<sup>10</sup> a politikai rendszerváltással összefüggő történelmi igazságtétel ré-



Kozák lovas (fotó: Ilyés Gábor)

<sup>8</sup> NAGY FERENC: Szobortörténelem 1945, 1956. A kozák lovas felállítása. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 1992. 3. sz. 266.

<sup>9</sup> Történelmi Igazságtétel Bizottság

<sup>10</sup> Politikai Foglyok Országos Szövetsége

szének tekintette a szovjet felszabadulási emlékmű megszüntetését, így a lovas sorsa újra bizonytalanra vált. Rombolásra most senki nem törekedett. Egy csoport a temetőbe kívánta vitetni, egy másik óvatoskodó társaság – döntésképtelenségét leplezve – húzta az időt: hátha katonasírok vannak az emlékmű alatt, máskor pedig nemzetközi háborús egyezményekben próbáltak kapaszkodni. A városi önkormányzat egy erősen vitatható közvélemény-kutatásra hivatkozva hátráltatta az ügyet. A kisebb talapzatokról azért eltűntették a márványlapokat. A változást sürgetők olykor bedeszkázták, vagy lepedővel betakarták az alkotást. Egyszer nagyméretű feliratot kötöttek a ló lábaihoz: „Ő nem Rózsa Sándor!” Olyan, végre nem hajtott önkormányzati döntés is született 1992-ben, hogy – ellensúlyozandó a tér jellegét – felállítanak egy 1956-os emlékművet is. Ebből nem lett semmi. Az elhúzódozó önkormányzati tanácsalanság lassan kioltotta a lakosság érdeklődését. A hősi feliratok, a jól ismert „örök dicsőség” bekezdésről kiderült, hogy nem örök és talán nem is dicsőség. A végén a büszke kozák lovas – kisebb kellékeitől megfosztva – maradt a helyén. Mintha Debrecen felől érkezne, és hazafelé tartana.

#### 4. A Szent Imre-szobor kálváriája

Szent Imre hercegről sok szobor készült Magyarországon, köztéren és templomokban egyaránt: pl. Székesfehérvárott, Máriaremetén vagy a fővárosi Móricz Zsigmond körtéren. Művészi megformálásuk nagyon hasonló, ez talán köszönhető egy ránk maradt olasz ábrázolásnak, csak a kézmozdulatokban fedezhetünk fel apró eltéréseket. Jelképe a lilium, ami nem maradhatott le egyikről sem.

Nyíregyháza is büszkélkedhet egy ilyen alkotással. Ez a szobor napjainkban a Szent Imre katolikus gimnáziumban található. A békét, nyugalmat árasztó kőalaknak – ha megtehetné – volna mit mesélni. Közel százéves története bővelkedik fordulatokban.

A kezdetek tiszták és nemesek, ahogy a szent alakja megkövetelné. Az 1931-ben létesített Érseki Szent Imre Fiúinternátus ezzel a szoborral tisztelgett névadója emléke előtt. Nem közvetlenül alapításától kezdve, de ahhoz közeli időponttól az államosításáig bezárólag.

A nyíregyházi Széchenyi utcai intézmény első emeleti auláját díszítette a mázsánál is súlyosabb homokkőalkotás, másfél méteres talapzattal. A diákotthon ma már nem látható, helyén magasodik a Ridens Középiskola, de annak bejáratánál egy nehezen olvasható barna emléktábla még utal a múltra.

Az internátus nyújtott szállást, ellátást a vármegyeszékhely katolikus gimnáziumában tanuló vidéki diákoknak. A híres „kirkat” a XX. század első felének jó hírű középiskolája volt a szabolcsi vármegyeszékhelyen. Olyan hírességek koptatták padjait, mint például Zenthe Ferenc színművész, Ruttkay Arnold író, vagy a történelmi Kállay család számos tagja.

Szent Imre alakját azért választották, mert István királyunk fia napjainkig az ifúság védőszentje. Neveltetése, rövid életének nemes tettei példaként szolgálhatott az újabb nemzedékek számára. A szobor létezésének első szakaszát is körbelengik a titkok:

„Az első titok mindjárt az, hogy vajon kinek a művészi munkája. Erre vonatkozóan az évkönyvek nem adnak semmiféle útmutatást. A másik pedig az, hogy vajon melyik évben került oda a szobor? Már a megalakulása évében, vagy csak később?”<sup>11</sup>

Más forrásból úgy tűnik, hogy a legvalószínűbbnek az 1936-os dátum látszik.<sup>12</sup>

Az eltávolítása viszont hajszálpontosan ismert. A berendezkedő baloldali hatalom 1948. augusztus 21-én, az oktatási intézmények államosításakor lezáródott a szobor történetének első felvonása. Ismeretlen vandál kezek az emeleti helyéről egyszerűen ledobták a bejárat elé mint senkinek sem kellő, felesleges kacatot. Mintha ezzel a nyers mozdulattal a magyar történelem meghatározó korszakát is ki lehetne dobni az ablakon. A homokkőalkotás töredezett, repedezett, de nem semmisült meg. Hála a kisebb magasságnak és az anyaföld puhaságának. A sérült kincset Kovács Gyula, az intézet görögkatolikus hittantanára mentette meg. Nemcsak aznap, hanem egész további életében őrizte. Magával vitte munkája során plébániáról plébániára. Halála után pedig hátrahagyott családtagjai – lánya és unokája – vették magukhoz debreceni lakásukba. Nem kis örökség volt, hiszen maga az alkotás ember nagyságú.

Szent Imre herceg szobrát évtizedekig nem kereste senki. A régi diákoknak, tanároknak minden bizonnyal hiányzott, de a kor sem kedvezett a mű felkutatásának.

A legtöbben úgy tudták, hogy azon a szegyenletes napon megsemmisült. Aztán a búcsúzó XX. század utolsó éveiben szinte véletlenül fény derült a harmadik titokra. A szobor létezik, mégiscsak túlélte a nehéz évtizedeket. Volt bencés diákok baráti összejövetelén tudatosult az örömhír 1998-ban. Megnyílt a lehetőség, hogy visszakerülhet a hajdani intézmény jogutódához. A lilimos védőszent vándorútja Nyíregyháza–Nagykálló–Jánkmajtis–Érpaták és végül Debrecen után hazatalált kiinduló helyére.

Lassan tizenöt éve a nyíregyházi Szent Imre Gimnázium dísze, elfoglalta helyét az aula és a kápolna között.



Szent Imre  
(fotó: Ilyés Gábor)

## 5. Guszev kapitány legendája

Nyíregyháza büszkesége volt a Nagy Lovassági Laktanya. Megépítése a város és a vármegye nem kis erőfeszítésébe került. Hamarosan a szabolcsi vármegyeszékhely katonavárosként került a köztudatba. Jó hírünket akarva-akaratlanul vitték az itt szol-

<sup>11</sup> VÉCSEY ANTAL: Titkok egy szobor körül. Fél évszázad kaland után előkerült Szent Imre kőalakja. Kelet-Magyarország, 1999. február 3. 28. sz. 9.

<sup>12</sup> Szobor a Szent Imrében. Kelet-Magyarország, 1999. november 6. 259. sz. 9.

gáló huszárok. Megtudhatta mindenki, milyen messze van az a híres kaszárnya. Már az 1891-ben avatott 39 épületből álló lovassági központ körül legendák születtek. Fél évszázados létezése alatt megszámlálhatatlan hőstett fényezte helytállásait. Háborúk esetén innen indultak a haza védelmében harcba szálló huszárezredek. Így például a császári és királyi 14. huszárezred. És bizony a hősök a csatákban sok vért hullattak, sokan sohasem térhettek vissza ezredük központjába. Emléküket a tisztí épület elé emelt emlékmű és annak emléktáblái őrizték. Az 1926-ban épített oszlop tetején három mázsa súlyú, gömbön ülő huszárkardot tartó bronz turulmadár magasodott. Az emlékmű az újabb világégés áldozatainak márványlapjaival – a Hadik-huszárok elesett hőseinek neveivel – 1941-ben kényszerűen bővült. A II. világháború után az emlékoszlop megsemmisült, ahogy a laktanya sorsát is megpecsételte a háborús vere-ség. Az 1944. szeptember 6-i angol és amerikai repülők bombatámadása nem kímélte a vasútállomás környékét. Találat érte a huszárlaktanyát is. A város kiürítése után a vármegyeszékhely elfoglalásáért folytatott német-orosz összecsapás idején katonaság szállta meg a kaszárnyát. A háború után egy ideig, 1947-ig a debreceni mentelepét helyezték el benne. Keresték a funkcióját ennek a nagyon értékes beépített területnek. 1948-tól a városban szervezett lovashadosztály parancsnokságát és egy lovasezredet telepítettek ide. Egészen 1953-ig nyaranta egyetemisták és főiskolások kiképzése is itt folyt. Aztán a hadosztályt megszüntették, a lovas alakulatot pedig Miskolcra helyezték. A nyíregyházi tanács vette át az épületegyüttest és a lakásínség enyhítése céljából az emeletes házakban és az istállóknban lakásokat alakítottak ki.

Ebbe a milióbe, ki tudja milyen megfontolásból, álmodták bele a döntéshozók Guszev kapitány alakját. Erről az orosz századosról addig senki sem tudott semmit, kivéve egy dús fantáziával megáldott kommunista író és szemfényvesztő. Az ő leleménye volt ez az irodalmi alak, aki egy novellájának hőseként vált ismertté. Miszerint a cári sereg tisztje parancsot kapott 1849-ben, hogy támadásba lépjen a szabadságáért élet-halál harcot vívó hős magyar nép ellen. Igazságérzete tiltakozott a küldetés ellen, a lelkiismerete nem engedte, hogy teljesítse az ukáz végrehajtását, sőt bátor kiállása más tiszteket is lázadásra biztatott. Az ellenszegülőket emiatt kivégezték, és Guszev példája lett az orosz-magyar barátságnak, Illés Béla tolla szerint. A történet természetesen kitalált eset, de megjelent nyomtatásban. A papír elbírt, sőt rövid idő múltán kilépett a valóságba, önálló életet kezdett. Ki tudja, miért, de senki sem akadályozta meg viharos terjedését. Akkor sem, amikor már egy fővárosi utcát is elneveztek a „hősről”. Egy másik leleményes alkotó még domborművet is formált az oroszról. Kiről, miről rajzolta meg az arcképét, nem tudhatjuk. (A Guszev név rendkívül elterjedt a „nagy oroszokban”, olyasmi, mint nálunk a Kovács vagy a Szabó. Így a jól kiválasztott név segítségével akár a néppel is azonosulhatott a félrevezetett olvasó.)

Ebben a mesterkedésben lehetetlen lett volna a jelen idejű példázat. Ezért repítette vissza az írói fantázia száz évvel a mesét. A rögválóság, a II. világháború végső időszakában lépten-nyomon rácsfolt volna a leírtakra, a képzeletbeli magyar-orosz barátságra. (Majd csak az új hatalom berendezkedése után vált ez megbonthatatlaná

és örök időkhig tartóvá). A Vörös Hadsereg bejövetele, a Nyíregyházáért vívott kétszeri ostrom, a málenkij robotra elhurcolt ezrek valósága ellentmondott minden szépelgésnek. A szabolcsi nők kiszolgáltatottságáról és megaláztatásáról most ne is beszéljünk.

Így alig telt el egy-két év, és 1951-ben nagyszabású emlékmű avatására kerülhetett sor Nyíregyházán is:

„Szeptember 29-én ünnepli dolgozó népünk és hadseregünk a pákozdi csata 103. évfordulóján először a Néphadsereg Napját. Ezen a napon Nyíregyházán is nagyszabású ünnepségek lesznek. Hat órákor zenés ébresztő jelzi a kezdetet. Staféta indul a Guszev laktanyába, ahol kilenc órákor avatják fel a Guszev-emlékművet. A laktanya előtti téren lovasbemutató következik, délután atlétikai és más sportversenyek lesznek...”<sup>13</sup>

Maga az emlékmű a hajdani laktanya főépülete előtt, az abból kialakított általános iskola kertjében került felállításra. Része volt egy három alakos dombormű, ami Guszev kapitány „hőstettét” idézte. Alatta a magyarázó szöveg, azaz a felirat:

NÉPÜNK 1848/49-ES SZABADSÁGHARCÁVAL EGYÜTT HARCOLÓ  
A CÁRI ÖNKÉNYURALOMMAL SZEMBEFORDULÓ MÁRTÍRHALÁLT  
HALT GUSZEV SZÁZADOS ÉS TÁRSAI EMLÉKÉRE ÁLLÍTOTTA A  
MAGYAR NÉPHADSEREG

Illés Béla elégedetten dőlhetett volna hátra a híradás olvasásakor, mit sem törődve a hely szellemével. Azzal a laktanyával, ahonnan huszárok, katonák ezrei indultak csatába, legtöbbször pont az oroszok ellen. Ezután még hosszú évekig hangzatos és zengzetes ünnepségeket rendeztek. Általában a vasutas fúvószenekar szolgáltatta a zenét, és az évek múlásával egyre hitelesebben hangzottak az ünnepi beszédek. A Guszev név beivódott a lakosság tudatába, a régi nyíregyháziak csak így emlegetik ezt a városrészt, ha szóba kerül. Az élet sodrása azonban egyre több foszlányt hozott felszínre a valóságból. Már a történészek is kételkedni kezdtek a történet igazáról. Még küldöttséget is menesztettek volna orosz levéltárakba, a forrásként megjelölt minszki levéltár sajnos leégett. Aztán megváltozott a laktanya területe. A kezdetekben idetelepített családokat elcsábították a város más részein felhúzott korszerűbb lakótelepek. Helyükre elesettebb, szegényebb bérlők érkeztek. Nekik idegen volt az emlékmű kitalált és valóságos története. Kisebb gondjuk is nagyobb volt a cári katonák hőstetteinél. Az emlékmű egyre gazdátlanabbá vált. A kegyelemdőfést a rendszerváltozás hajnalán egy ismeretlen adta meg számára. Egyik reggel a városlakók észlelték, hogy eltűnt Guszev százados bronz domborműve. Akkoriban nagy keletje volt a színesfémeknek, és ez nemes egyszerűséggel pontot tett történetünk végére. Ki volt a tettes, ki volt Guszev kapitány? – Ma már nem érdekes.

<sup>13</sup> Nagyszabású kultúr- és sportműsor Nyíregyházán a Néphadsereg napján. Néplap [Szabolcs-Szatmár megye], 1951. szeptember 28. 226. sz. 4.

## 6. Kire hasonlítanak?

Történelmi tudatunkban Szabolcs községet eddig is nemzeti emlékhelynek tartottuk, de a településen hiányoztak a dicső múltat érzékeltető emlékjelek. Napjainkban már hivatalosan is nemzeti emlékhely lett, ezt igazolja a nemrég átadott emlékoszlop. Egymással párhuzamosan két markáns vonal alakította a falu életét az elmúlt évtizedekben. Egyrészt szakaszosan, de folyamatosan bővült a történelmi múlt feltárása és bemutatása. Másrészt a hajdani virágzó település hasonló tempóban veszített megtartó erejéből. 1960-as népszámláláskor még 831 lakosa volt, napjainkban ennek csak a fele.

A múlt század hatvanas-hetvenes éveiben feltárták Szabolcs nevezetes földvárát. Dr. Németh Péter – akkor még fiatal régész – szakszerű irányítása mellett sok értékes kincs került elő a föld rejtékéből. A későbbi megyei múzeumigazgató sorsa egyre szorosabban összefonódott a településsel: tanulmányok sorát írta róla, ő szerkesztette a Szabolcs című könyvet, amely a Száz magyar falu sorozatban jelent meg 2003-ban, valamint előadásokat tartott a községgel kapcsolatos kutatásairól. Nem véletlen, hogy Szabolcs kiemelkedő nagy napján ő kalauzolta a vendégeket a református templomban és a megemlékezés más helyszínein. 1992-ben országos jelentőségű nagy ünnepségen itt emlékeztek meg a szabolcsi zsinat 900. és I. László király szentté avatásának 800. évfordulójára. A jeles nap egyik fénypontja Szent László mellszobrának felavatása volt. A méltóságteljes szép alkotás – Varga Imre szobrász munkája – a vármegyei közgyűlés ajándékként került a híres református templom közelébe. A Kossuth-díjas művésznek is felüdülés lehetett elmerülni az ezeréves múltba a sok munkásmozgalmi emlékmű után.



Szent László  
(fotó: Ilyés Gábor)

Szabad György országgyűlési elnök leplezte le a szobrot, de jelen volt az állami és egyházi vezetés színe-java. Beszédet mondott az akkori miniszterelnök, Antall József. Ilyen nagyszabású összejövetel nem volt Szabolcsban a zsinat óta. Maradjunk azonban választott témánknál, magánál a királyszobornál. A legendás uralkodót már életében, de főleg halála után elhalmozta népünk szeretetteljes jelzőkkel. Varga Imre ezeket próbálta ötvözni az országáért felelősséget vállaló király komolyságával.

Természetesen a jelenlévő házigazdák és vendégek alaposan szemügyre vették, megcsodálták a község első köztéri alkotását. Sokan a megszokottnál is hosszabban álldogáltak a leplezett szobor előtt. Az ismerősök számára a király arca, arcvonásai a tisztelt tudós kutató, dr. Németh Péter arcvonásait idézték. Többen szóvá is tették ezt az érintettnek. A véletlen hasonlatosság még emlékezetesebbé tette az ünnepet.

Néha az élet ismétli önmagát, legalábbis nagyvonalakban. Négy esztendővel később, 1996-ban Szabolcs községben újra szoboravatásra gyülekeztek az emberek. A mille-

centenárium országos megemlékezései közül nem maradhatott ki történelmi községünk sem.

Az alkalomhoz és az időponthoz leginkább illeszkedő szobor kiválasztásakor a falu és a megye névadójának megörökítése kínálkozott a legjobb megoldásnak.

Míg Szent László talapzatra elhelyezett mellszobrot kapott, most Szabolcs vezérről álló alakos művet rendeltek meg. Győrfi Sándor karcagi szobrász szakított a honfoglaló vezér korábbi ábrázolásaival. (Ez később erőteljesen megosztotta a közönséget.)

Ilyen romantikus hős néz le ránk a Vármegyeháza bemélyesztett fülkéjéből, vagy a pusztaszabolcsi fonott hajú bronzfejről. Nehéz feladat olyan arcot ábrázolni, amit természetesen már nem ismerhet senki. Abba óhatatlanul belefogalmazódik a művész fantáziája.

Az 1100 évre visszatekintő megyei ünnepség minden fontosabb mozzanata a szépen helyrehozott vár közelében zajlott. Dr. Gál Zoltán országgyűlési elnök volt a díszvendég. Változhattak a kormányok, de a történelmi múlt tisztelete ezen felül állt. A szobrot a megyei önkormányzat elnöke, dr. Zilahi József leplezte le. Amikor lehullt a hófehér vászon, sokakat meglepett a vezér robusztus alakja, kerek feje kunszerű vonásokkal. A művész ilyennek álmodta meg Szabolcs vezér alakját. Sokan hasonló vonásokat véltek felfedezni az alkotás leleplezőjével, a megyei elnök termetével. Szóvá is tették, mintha óróla mintázták volna... A tréfás vagy komoly észrevételek hatottak, mert Zilahi úr az elcsendesedő ünnep végén visszatért a szoborhoz, megvizsgálni a vélemények helytállóságát.

Szabolcs községben immár évtizedek óta minden évben összegyűlnek az ünneplők. Állnak a szobrok is, várják, hogy bővüljön a történelmi szoborpark. Vajon a következő alkotás kire fog hasonlítani?

## 7. Hová és merre menekül?

A Jósa András Oktatókórház udvarán, a különböző gyógyítási tömböktől körbezárva, áll a riadt tekintetű asszony szobra. A belekapaszkodó kicsinyét szorosán átölelve minden erejét összeszedve menekül valami elől. Andrassy Kurta János (1911–2008) szobrászművész alkotása természetesen nem az egyre sűrűbben benépesedő kórházi pavilonok szorításából próbál megszabadulni, képletesen sem. A javuló szabolcsi közellátás színes épületei között viszont alig maradt számára lélegzetvételnyi levegő, lépésnyi terület. Egyre idegenebbnek hat ebben a közegben még ez a 2,3 méteres robusztus kőalak is.

A közeli szülészeti épületének árnyékában pedig szimbolikájában is félreérthető a féltett gyermekét innen menekítő anya kőszobra. A felemás helyzetről, a mű elhelyezéséről valójában senki sem tehet.



Szabolcs vezér

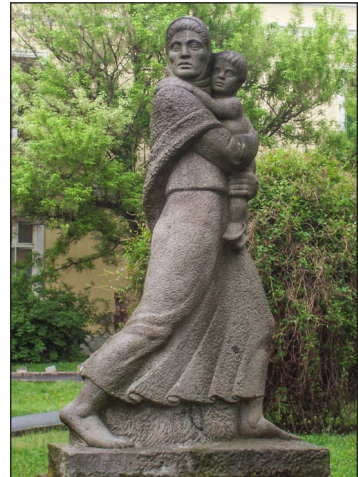
A szobor 1966 óta díszé a megyei kórház központi intézményének. A kényszer szülte idetelepítést Nyíregyháza belvárosának zsúfoltsága indokolta. Az 1942 óta ott magasodó alkotás akadályozta a terebélyesedő város közlekedését, de mint műalkotás sem tudott igazán érvényesülni az egyre zsugorodó templomközeli téren. Arról nem is beszélve, hogy nem a város kifejezett kérésére érkezett hozzánk. Nem ide készült a *Menekülő asszony*, sőt eredetileg nem is ezt a címet viselte.

Az erdélyi származású fiatal művészt a földrészt hirtelen lángra gyújtó világégés szele érintette meg. A németek 1939 őszén lerohanták Lengyelországot, ezzel megkezdődött a II. világháború. A felgyorsult események villámgyorsan elérték Andrassy Kurta János szűkebb hazáját, a románok által bitorolt „Biharországot” és Székelyföldöt.

„Én pedig keserűségemben egy nagyméretű kompozícióba fogtam. A szobor: gyermekével kétségbeesetten menekülő anyát ábrázolt. Az asszony arcáról, ahogy visszafordul, a háború minden borzalma tükröződik. A szobornak a *Háború* címet adtam. Ezt a művet még ezen a nyáron a Nemzeti Szalonban a KÚT (Képzőművészek Új Társasága) kiállításán bemutattam.”<sup>14</sup>

A remekül sikerült munka hatalmas tetszést váltott ki a látogatók körében, de komor hangvétele sehogyan sem illett bele a kezdeti német sikerek miatt uralkodó hurrá-hangulatba. Az akkor szövetséges német körök és magyar csatlósaiak látni sem akarták ezt a közönségkedvenc alkotást. A Menekülő asszonynak hamarosan menekülni kellett. Az akkori kultuszminisztériumnak és főleg Hóman Bálint miniszternek tetszett a képzőművészeti alkotás. Semmiképp nem akarta, hogy elkallódjon. Ennek érdekében a 6000 pengőre tartott költségek felét felajánlotta az „üldözöttet” befogadó települések. Nyíregyháza és annak római katolikus egyházközsége élt a felkínált lehetőséggel. Így jutott – átmeneti nyugópontra – a szobor sorsa. 1942-ben a világháború kellős közepén, amikor még hazai földön nem ropogtak a fegyverek. A művész személyesen részt vett a helyszín keresésében.

„A katolikus nagytemplom mellett állítottuk fel úgy, hogy a szobor vonulási iránya egybe esett a templom főbejáratának vonalával. Így a szobrot szerencsés összhangba hoztam az egyébként kuszált, rendezetlen térrel, és tematikailag a szobor és a templom jól kiegészítik egymást. Azáltal, hogy az anya a templom felé menekül. A szobrot a nyíregyháziak – még a legegyszerűbb emberek is, vagy talán elsősorban azok – nagy tetszéssel fogadták. S bár a szobor eredeti címét nem volt szabad nyilvánosságra hozni, mégis az első pillanattól kezdve mindenki a háborúval hozta kapcsolatba, és a nép a *Háborúnak*



Menekülő asszony  
(fotó: Ilyés Gábor)

<sup>14</sup> ANDRÁSSY KURTA JÁNOS: Egy marék siker. I. Budapest, 2002. BBS-INFO, 231–232.

nevezte... amúgy a *Háború* szobromat nagyon rosszul fizették. Amit kaptam érte, azt majdnem teljes egészében felemésztette a kivitelezési költség...

A város lakói nagyon szerették, a háború alatt szinte mindent lebombáztak körülötte. Romokban hevert és lángokban égett a környék, csak a szobor állott sértetlenül. Ez a kicsi tér négyszer cserélt gazdát a harcok alatt. Megszületett a legenda, hogy a szobor megfordult a templom felé, hogy oda meneküljön. A tiltott évfordulókon gyertyákat gyújtottak alatta az emberek” – emlékezett Andrásy Kurta János.

Ilyen előzmények után következett be az 1960-as évek közepén az eltávolítás. Pontosabban az áthelyezése a kórház udvarára. A *Menekülő asszony* helye mintha kezdene újra bizonytalanná válni. A kórházban már alig maradt hely a nagyarányú bővítések után. Arról nem is beszélve, hogy a háborúk azóta sem szüntek meg a világban, ne adja Isten, hogy tovább kelljen menekülnie.

## 8. Eltűn(őd)ések

A szobrok lehetnek kitűnők, feltűnők, de olykor eltűnők is, nemcsak Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében. Az eltűnéseket az alábbi okokkal magyarázhatjuk:

I. Természeti csapás, azaz ha a zord időjárás, váratlan villámcsapás stb. elpusztítja vagy jelentősen megrongálja. Szerencsére körzetünkben nagyon ritkán fordult elő, ismereteink szerint emiatt egyet sem kellett eltávolítani.

II. Történelmi, politikai okok bolygatták meg addigi kialakult helyzetüket. Egyedi esetekben előfordult, hogy ilyen szempontok miatt helyeztek át műalkotást más területre. Példaként említhető a nyíregyházi Bessenyei-szobor, amelyet az I. világháborús emlékmű szorított ki a Vármegyeháza előtti térről, mert Kisfaludi Strobl Zsigmond hatalmas kompozíciója nagy helyet igényelt.

Ebbe a kategóriába jellemzően olyan alkotások sorolhatók, amelyek a kommunista/szocialista rendszer hatalomra kerülése, illetve annak későbbi bukása után rendezték át a helyszíneket.

III. Végül előfordult, hogy a közterületre kihelyezett védtelen alkotás bűncselekmény áldozatává vált.

Kezdjük a második ponttal, a fordulatos magyar történelem viharában eltűnő, pontosabban eltüntetett művekkel. Ahogyan tanulmányunk legelején kimutattuk, 1945 előtt vármegyénkben nagyon kevés szobor került kihelyezésre. Ezek szinte mindegyike a nagy világégés, az I. világháború áldozatainak tiszteletére emelt emlékművek kőbe, érbe vésett katonalakjai, esetleg az 1930-as években végigsöpörő országzászló-állítási hullám idején született alkotások figurái.

1945 után a Magyar Kommunista Párt (MKP) a teljes hatalom birtokában ugyan hozzálátott a „múlt végképp eltörléséhez”, másképpen fogalmazva a hagyományos világ felforgatásához, de a világháborús mementókhoz nem mertek hozzányúlni. Az egyes településeken emelt emlékoszlopok, márványtáblák évtizedek óta őrizték a harcokban elesettek emlékét. A lakosság érzelmileg kötődött hozzájuk, eltávolításuk bar-

bár cselekedet lett volna. Ezen mementók zöme nagyon egyszerű kőoszlop, rajta az elhunytak nevét tartalmazó táblákkal. A nyíregyházi *Hősök emlékműve* kivételt képez. A monumentális kompozíció hétalakos, három részes műve napjainkban is uralja a megye központi terét. Nem véletlen, hogy 1928-ban a felavatását maga vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó végezte. Több szabolcsi és szatmári településen találunk katonaalakos emlékművet. Ezek a stilizált figurák nagyon változó színvonalon készültek, mert a hangsúly nem a művészi megfogalmazáson volt, hanem a gyászos feliraton. Ennek ellenére akadnak figyelemre méltó alkotások, például Gáván a szabolcsi származású Somogyi Sándor szobrászművész munkája, vagy Demecser, Dombrád, Kótaj, Újfehértó szobrai.

Másképpen viszonyult a hatalom a Trianont fájlató emlékjelekhez: országzászlókhöz, domborművekhez, emléktáblákhoz. Ezeket igyekeztek eltüntetni, lecsupaszítani, tartalmuktól megfosztani (pl. Kisvárd, Nagyecsed).

Unikális eset a nyíregyházi 1934-ben felavatott Országzászló szoborcsoportja:

„Osvát Imre műve tulajdonképpen egy zászlótartó talapzat, amelyen két, egymásnak nekirugaszkodó erőteljes (kő)férfialak a felülről lefelé hasadt magyar címer két felét igyekszik összetolni, helyrehozni, revideálni – lévén az országzászló-állító mozgalom is a revíziós célkitűzések egyik eszköze volt. A felállítás utáni években eleinte minden vasárnap 11 és 12 óra között (a korzózás idején) a szobornál két cserkész állt díszőrséget.”<sup>15</sup>

Nos, ez a kompozíció félreérthetetlen mondanivalója ellenére még a világháború után évekig felszínen maradt, mire az új hatalom pusztulásra ítélte. Napjainkban pedig csak a tér neve utal elvesztett névadójára. (Legalább ilyen izgalmas a tér elnevezéseinek változékonysága: volt ez már Széna Piacz, Szarvas tér, Széchenyi tér, Horthy Miklós tér, Szabadság tér és Lenin sem maradhatott ki 1980–1990 között, végül Országzászló tér lett.)

Nem voltak ilyen felületesek az „eltüntetők” a mártírsorsú vitéz Kovács István nemzetőr szobrával. A főhadnagy 1919-ben, a Tanácsköztársaság véres időszakában esett áldozatul a vörös terrornak. A lakosságot megfélemlíteni akaró bizottság koholt vádak alapján statáriális eljárás keretében elítélte és másnap kivégeztette. Volt bajtársai, a megdöbbsent nyíregyháziak nem felejtették el, és 1929-ben álló alakos szobrot emeltek szülőháza közelében.

„A 240 centiméteres bronzszobrot egy ugyanilyen magas gúla alakú talapzatra helyezték. (A szobor helyén ma a *Kozák lovas* szobra áll.) ... A szobrot 1944 áprilisában még utoljára megkoszorúzták, majd az év második felében ledöntötték. Anyagát a városi képviselő-testület 1948. április 23-án kelt határozata alapján a Berky Nándor-féle Petőfi-szobor elkészítéséhez használták fel.”<sup>16</sup>

Ahogy a színházi előadásoknál, itt is szusszanásnyi szünet után elkezdődött a hosszantartó második felvonás. Egészen más szereplőkkel, teátrális avató ünnepekkel, ko-

<sup>15</sup> MARGÓCSY JÓZSEF: *Utcák, terek, emléktáblák*. Nyíregyháza, 1984, Városi Tanács, 104.

<sup>16</sup> ILYÉS GÁBOR: „Beszél a márvány”. Nyíregyháza emlékjeleinek története. Nyíregyháza, 2003, Nyíregyházi Városvédelmi Egyesület, 33.

szorításokkal. A megyeszékhelyen és vidéken bő négy évtized alatt számos új szobor, emlékmű hirdette az új világ berendezkedését. Az új világ egészen más lett, mint az előző. Megváltozott az emlékezetkultúra. A településeken nem készülhettek saját hőseinket, elesett katonáinkat sirató emlékművek, mint az első nagy háború után. Eleinte csak a győztesek – szovjet, román – emlékéit hirdették a mementók. A vesztes magyaroknak nemcsak elviselni kellett a megaláztatást, de felépíthették az idegeneket dicsőítő oszlopokat, sőt azután még évente kijelölt alkalmakkor megünnepelhették őket. Nyíregyházán, Nagykállóban vagy Mátészalkán sorra magasodtak a felszabadítók emlékművei, a nagyobb településeken katonalakokkal. Ezek a katonák azonban más egyenruhát viseltek, és a feliratok többsége is cirill betűkkel íródott. A valahol messzi földön nyugvó honfitársainkról évtizedekig hallgatni illett.

A következő fejezetben már nem a katonák, a katonai győzelem kapta a főszerepet. „Bevonulhattak” a szovjet világ külföldi és hazai képviselői, szimbólumai: politikusok, művészek, filozófusok. Lassan-lassan átrajzolódtak a közterek, megteltek másféle szobrokkal. Megszámolni sem könnyű a Lenin-szobrok számát, lelőhelyét, de érkezett ajándékba Vorosilov (a Nyíregyházi laktanyába) vagy Puskin (Tiszavasváriba) kőbe, fémbe vésett arcúja. A hazai forradalmárok se maradhattak ki. Eleinte Nyíregyházán Szamuely Tibor, Szatmárban Zalka Máté köré fonódott kultusz, de sorra jöttek a kisebb „hősök” is: Mező Imre, Münnich Ferenc, Mosolygó Antal... (Részletve a tanulmány végén lévő mellékletben.)

Mielőtt a lakosság végleg hozzászókkott volna az új szobrok látványához, az 1980-as évek végén kezdett megváltozni a szélirány. A megyeszékhelyen először a Szamuely-, majd a Lenin-szobor körül forrongott a levegő. Hiába állították ezeket kiemelt helyekre, a felbátorodó lakosság nemsokára ki- és leemelte a talapzatokról. Reveláció erejű volt a hirtelen megvilágosodás, a felismerés, hogy a szobrokat le lehet festeni, el lehet távolítani, ráadásul minden következmény nélkül. A rendszerváltozással pedig előbb-utóbb a megye egészében eltűntek a régi rendszerhez kötődő művészeti alkotások. Múzeumokba, iskolai raktárakba, vagy temetőkkbe kerültek az addig ki-kezdhetetlen „hősöket” ábrázoló szobrok, emlékművek. A nyíregyházi középiskolai kollégiumok névadói – pl. Münnich Ferenc, Mező Imre – mellett vidéken is visszavonulót fújtak, például Fehérgyarmaton Zalka Máténak. Igaz, „Lukács tábarnok” már hozzászókkhatott a helyváltoztatáshoz. Mátészalkán a belvárosból már az 1980-as évek elején áttelepítették az egyik általános iskola udvarára.

Itt a keleti végeken nem létesültek történelmi szoborparkok, hiányuk miatt lassan elfelejtik az emberek az „átkos” korszak szimbólumait. Még nyomasztóbb, hogy a fiatalabb generációk sem ismerhetik meg emlékeztetőül a kommunista évtizedek emlékeit.

3. A szobrok eltűnésének legdrasztikusabb módja, ha idegen kezek egyszerűen leemelik talapzatokról, ellopják. Szerencsére erre alig akad példa vármegyénkben. A legemlékezetesebb eset 2008. június elején rázta meg a közvéleményt. Nagykálló főteréről elvitték II. Rákóczi Ferenc bronzöntvényből készült mellszobrát, Nagy Lajos Imre

szobrászművész alkotását. A meglepett és megdöbben önkormányzati képviselők azonnal nyomravezetői jutalmat ajánlottak fel az elkövetők felderítésére. A lakossággal karöltve abban reménykedtek, hogy a szobor épségben „hazatalál”. A szokatlan műkincsrablás szervesen illeszkedett a 2007/2008-ban elharapódzott országos lopás-sorozatba. Környékünkön addig elsősorban céges telephelyekről, lépcsőházakból feszítgettek le fémtárgyakat, de számos helyen a temetői fészületek, fémvázák, bronzból készült örökmécsesek kerültek enyves kezekbe. Ez volt a színesfémlopások második nagy hulláma, követve az 1990-es évek nagy szabadosságát:

„Nyugdíjas koromra sok mindent megéltem, de nehezen fogadom el, hogy a Homo Sapiens a XXI. században nem becsüli az értékeket. Jól tudom, hogy a pénz áll a háttérben, a színesfém-kereskedelem. Jól tudom azt is, hogy a felháborodás, a gyűlölet nem segít, másképp kellene nevelnünk az embereket. Ugyanakkor sok múlik a törvényhozókon, olyan törvényeket hozzanak, ami nem teszi lehetővé a műkincsek beolvasztását”<sup>17</sup> – nyilatkozta Harsányi Gézáné nagykállói helytörténész.

Még fel sem ocsúdtak a szabolcsiak, mikor öt nappal később a vármegyeszékhely Vécsey Általános Iskolája előtt eltűnt a névadó szobra. Sebestyén Sándor helyi szobrászművész alkotása 17 évnyi „szolgálat” után hagyta magára – kényszerűségből – a tanárokat, diákokat. A rablók elvetemültségét, vakmerőségét jellemzi, hogy egy kisvárosnyi lakótelep kellős közepén feltűnés nélkül hajtották végre gaztettüket. Szerencsére a gyors nyomozás és egy véletlen megakadályozta a további rombolást:

„Szemtanúk a lopásról beszámolni nem tudtak, de értékes adatok kerültek napvilágra a mindkét helyen felbukkant személygépkocsiról. Aztán a nagykállói rendőrök szombat délután Piricse belterületén állítottak meg egy ilyen autót. A csomagtartó átvizsgálásakor a pótkerék helyén egy zsákban fémdarabokat találtak. Később kiderült, a Vécsey-szobor maradványai kerültek elő. Az autóban ülő két férfit, egy 20 éves és egy 40 éves önbölyi lakost előállították. A kihallgatás során mindketten beismerték a két rablást.”<sup>18</sup>

A történet viszonylag hamar és sikeresen lezárult, de az űr, amit a talapzatokon és lelkekben hagytak, nehezebben gyógyult. Nem kis összegbe került a szobrok pótlása, másrészt fájdalmas nyomokat hagyott a tudat, hogy már kultúránk szimbolikus kincsei sincsenek biztonságban.

4. Egyedi esetként elevenítsük fel Ratkó József nagykállói szobrának tanulságos történetét. Megyénk híres költője 1989-ben, 53 éves korában meghalt. Életműve, váratlan és nagyon korai halála mély nyomokat hagyott „szűkebb hazájában”, szer-te a vármegyében, különösen Nagykállóban, ahol alkotó éveinek legertermékenyebb korszakát élte. Családja, barátai 2014 előtt úgy döntöttek, hogy halálának közelgő 25. évfordulóján méltó módon tisztelegnek a páratlanul gazdag pályafutás előtt. A 2014-es év Ratkó-émlékév lett, sok megható ünnepséggel. Ezek fénypontjának szánták a költőt ábrázoló egészalakos szobor felavatását a kisváros főterén. A nemes terv meg-

<sup>17</sup> Elítéli a barbár cselekedetet. Kelet-Magyarország, 2008. június. 11. 135. sz. 3.

<sup>18</sup> Rendőrkezen a lelkiismeretlen tolvajok. Kelet-Magyarország, 2008. június 16. 139. sz. 1.

valósításának útja jóval korábban kisebb-nagyobb akadályok leküzdésével kezdődött. Az elképzelést a költő családja kezdeményezte, és a nagykállói városi önkormányzat örömmel támogatta. Megvalósítását elősegítette egy sikeres pályázat, ami igazolta, hogy milyen sokan tekintették szívügyüknek az emlékévet. A szobor elkészítését a nagyon ismert és elismert Kő Pál szobrászművészre bízta. A művész nem volt ismeretlen Szabolcsban. A vármegyeszékhelyen álló Móricz Zsigmond-szobor igazolja tehetségét, a Leveleken található *Boronás* című alkotása miatt sincs szégyellni valója. (Ezt bizonyítja, hogy egy nagy kiállításra kölcsönkérték, és bizony nehezen akarták visszaadni.) Az általa készített Ratkó-szobor azonban félresikerült alkotás. A 220 cm magas bronzalak alig emlékeztetett Nagykálló híres emberére. Amikor 2014. augusztus elején a szoboravató-ünnepségen Lezsák Sándor politikus és költő, valamint Bugya István költő beszédei után lehullt a lepel, inkább a csalódás lett úrrá a megjelenteken. A mű sem méretarányaiban, sem kisugárzásában nem hasonlított Ratkó Józsefre. Még az ábrázolni kívánt fiatalkori alakjára sem.

Utóélete még mozgalmasabbá vált. Nyolc évig állt talapzatán, de idegenként, állandóan vitákat gerjesztve. Nemcsak a család ellenállását váltotta ki, hanem szinte mindenkiét, aki egy kicsit is ismerte a művészt. A városi önkormányzat legalább ötször foglalkozott a szobor sorsával. A feloldozást az alkotó szobrász halála jelentette, ami 2022 végén lehetővé tette a mű eltávolítását. Azóta egy helyi intézmény telepelyén várja a végleges és tényleges megoldást. Talán anyagából készülhet még egy igazi, odavaló alkotás a kisváros büszkeségéről. Jelenleg a tér elején még érintetlen a mű talapzata, két feketéllő talpnyom jelzi, hogy nem is régen itt egy bronzba öntött alak magasodott.<sup>19</sup>

A feltűnő, majd később eltűnő szocialista rendszert jellemző szobrok:

I. NYÍREGYHÁZA: Guszev százados emlékműve (1951), Szamuely Tibor dom-borműve (1959), Szamuely Tibor álló alakos szobra (1969), Lenin-mellszobor – Városháza (1972), Lenin-mellszobor – Tanárképző Főiskola (1975), Lenin álló alakos márványszobra (1980), Vorosilov marsall mellszobra (1981), Zalka Máté-mellszobor – Mezőgép vállalat (1981), Münnich Ferenc-mellszobor (1982)

Témánkhöz nem szorosan tartozik, de megjegyzendő, hogy hasonló témakörben hasonló mennyiségű emléktábla is kihelyezésre került a városban.

II. VIDÉK: csak a szobrok vagy szobrokat is tartalmazó emlékműveket sorolom fel, kivéve az I. világháború után felállított, később kibővített katonaalakos szobrokat (pl. a csengeri és a demecseri alkotásokat.)

Baktalórántháza: 1919-es emlékmű (1970), Felszabadulási emlékmű nőalakos szoborral (1970)

<sup>19</sup> Kő Pál özvegyének kérésére Nagykálló önkormányzata megegyezett Heves önkormányzatával, hogy átadja a szobrot Heves városának Kő Pál ott kialakított szobormúzeuma számára. A Ratkó család kérésére, a megegyezés értelmében a szobor új címet kap (*A költészet allegóriája*), a továbbiakban nem szerepelhet Ratkó-szoborként. A szobor elszállítása napjainkig nem történt meg. (A Ratkó család közlése.)

Fehérgyarmat: Zalka Máté-szobor (1984)  
 Ibrány: Szabadság-szobor (1975)  
 Kemece: Szovjet hősök emlékműve (1945)  
 Kisvárdra: Vári Emil-mellszobor (1989), Császy László-mellszobor (1987)  
 Mátészalka: Felszabadulási emlékmű emberalakkal (1982), Mosolygó Antal-szobor (1968), Zalka Máté-szobor (1966), V. I. Lenin-mellszobor (1954), Ságvári Endre-mellszobor (1955)  
 Nagykálló: Katonaalakos szovjet emlékmű (1945)  
 Nyírbátor: Szovjet hősök emlékműve (1945), Lenin-portrészobor – a Határőrsegen (1972),  
 Ramocsaháza: Mező Imre-szobor (1967)  
 Tunyogmatolcs: Zalka Máté-szobor (1968), Zalka Máté-mellszobor (1973)  
 Tyukod: Felszabadulási figurális emlékmű (1985)  
 Vásárosnamény: Szovjet hősök emlékműve (1947)

### 9. A Szamuely-kultusz tündöklése és bukása

Következő történetünk szervesen illeszkedik az eltűntekről szóló fejezetünk szoborcsoportjaihoz. Mégsem ott találjuk, mert a névadó személye, elretentő múltja és gyászos bukása részletesebb elemzést követel. Rendkívül tanulságos, milyen végzetes végletek keretezték ennek a 29 évet sem élt kommunista politikusnak forradalmi pályafutását. Tanulságos az is, milyen magasságokba emelte a „hálás” szocialista rendszer, és mennyire mély az a hallgatás, ami a rendszerváltozás óta övezi.

Választott témánkat szem előtt tartva induljunk el a róla készült szobor 1969. március 21-i felavatásától. Ötven évvel a kérésézetű Tanácsköztársaság bukása után a kései utódok állították fel ezt az álló alakos képzőművészeti alkotást Nyíregyháza híres/hírheft szülőttének. Közel két évtizedes folyamatos agitációs propagandamunka betetőzése volt a mészkőből faragott mű átadása. (Olcsai Kiss Zoltán szobrászművész sematikus alkotása.) A megyei pártvezetés megpróbálta kiaknázni Szamuely nyíregyháziságából adódó politikai előnyöket. A kiválasztott személy feddhetetlensége körül felmerülő kételyeket szándékosan elegyengették. Ahogy az akkori baloldal „udvari” képzőművésze se sokat törődött a valósághű ábrázolással. Végeredményben egy vaskos, kerek arcú alak költözött a Vasútállomás előtti tágas térre, szemben a mindig nyüzögő arcú, sovány, gondoktól gyötört forradalmárral. Ki tudja, miért, a talapzaton Szamuely aránytalanul felnagyított jobb kezét ökölbe szorítja. Erőt sugároz, az érzelmein uralkodni tudó büszke harcost idézi. Népbiztosként pontosan az ellenkezőjeként vált ismertté. A hirtelenindulatú, gyilkos, kegyetlen vezér lelkén sok igazságtalanul kivégzett honfitárs halála lenne számon kérhető. A látványosan kiemelt jobb kéz persze utalhat a Hárs György által írt 1959-ben megjelent életrajzi regényre: *Az ökölbe szorított szívre*. Szerencsére napjainkban ez már a könyvtári raktárak mélyére került.

A szoboravatáson természetesen jelen volt Nyíregyháza apraja-nagyja. A párt- és állami vezetés alaposan megszervezte a rendezvényt, gondoskodott a kellő ünnepélyességről is. Érdemes pontosan idézni néhány gondolatot a szónok, a megyei első titkár beszédéből:

„Szamuely a magyar történelem legjelentősebb alakjainak sorába tartozik. Kiváló tulajdonságai, politikai világképe, az eseményekre gyakorolt hatása, és az általa képviselt ügy méltósága, egyetemes értéke teszi azzá. Ismeretlen volt előtte a praktikus alkudozás a sorssal, egész szívével a proletariátus harcosa volt. Akinek élete egy a mozgalom életével, győzelme az ő diadala, bukása az ő halála is [...] »A forradalom lelkiismerete, riasztó harsonája, lángoló pallosa volt« – mondja róla harcostársa, Kun Béla.

Szamuely ízig-vérig forradalmár volt bénító ellentmondások szorításában, rendíthetetlenül vállalta elvei és tettei következményének kockázatát. [...] Szabolcs-Szatmár megye és Nyíregyháza város dolgozó népe legyen büszke arra, hogy ilyen hősök példájának folytatója és örököse, legyen ez a szobor serkentője a mának és emlékeztetője az utánunk jövőknek is.”<sup>20</sup>

A Szamuely-kultusz megalapozása nem az avatáskor kezdődött. Már 1949-ben teret neveztek el róla, az 1950-es évektől kezdve emléktáblák, intézmény- és utcanevek, képzőművészeti alkotások sűrű hálója bővítette és árnyalta a róla kialakított képet. Ennek egyik központja a Búza téri családi házuk falára emelt faragott dombormű volt. A mű központi figurája természetesen a „nagy forradalmár”, aki egy távolságtartó magas emelvényről tanítja a népes hallgatóságát. Alul feliratként egy részlet szerepel 1919. évi szónoklatából: „A proletárok csak maguk szabadíthatják fel önmagukat, csak saját tömegeik végezhetnek a burzsoázia minden ellenforradalmával.”

Kicsit nehézkes szöveg, vajon mennyit érthetett belőle a megnevezett proletár? Mennyit érthetett az a nyíregyházi fiatal, aki hosszú ideig minden év márciusában ide zarándokolt égő fáklyájával, hogy megemlékezzen a Tanácsköztársaságról? A Szamuely-ház, a gabonakereskedő apa családjának története sem érdektelen. Kár, hogy messzire térítene minket mostani témánktól. A hét testvér ebben a tekintélyes méretű családi otthonban élt 1907 után. Minden bizonnyal nehéz lehetett felnevelni a sok utódot, de azért Tibort gimnáziumba tudták járatni (a mai Kossuth elődjébe). Ezt igazolta egy 1970-ben kihelyezett emléktábla a Szent István utcai épület falán. Olyan illusztris személyek neve mellett, mint Münnich Ferenc, vagy Rajk László.

Érdekes, hogy a rendszerváltozás után a Szamuely-házból valóságos átjáróház lett. Sokféle vállalkozás, intézmény próbált itt gyökeret eresztetni. Egy időben *Irány Colorado!* néven még vendéglő is beleköltözött ide. Hogy örülhetett volna a kelet felé húzó kommunista família a nyugati csábításnak!

Ennél lényegesebb, hogy a nyíregyházi intézmények, szervezetek szinte versenyt vívtak, hogy Szamuelyt névadónak választhassák. Ezt sem lehetett önkéntesen, önkényesen megtenni a régi rendszerben, bár a hatalom engedékenyen viselkedett ebben kérdésben.

<sup>20</sup> OROSZ FERENC: Szamuely Tibor szobra előtt. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1969. 1. sz. 2–3.

Elsősorban az ötvenes, hatvanas években virágzott az alapítási láz, de később sem állt le teljesen a folyamat. Szamuely nevével kezdődött a 232. számú Általános Iskola, a Mezőgazdasági Szakközépiskola, a Városi Úttörőház, az MHSZ szakosztálya, számos/számtalan úttörőcsapat, szocialista brigád. Még 1985-re sem fogytak ki az ötletek. Ekkor az MN 2-es számú Középiszkolai Honvéd Kollégium vette fel a nevét. Sőt még emléktáblát is avattak a tiszteletére. Ennek az eltűnt ragaszkodásnak bizonyítékai lettek az utca- és térnevek is. Némi zavart okozott ezen a területen, hogy az illetékesek nehezen találták meg az „igazi” helyét a városi utcahálózatában. Először a mai Besse-nyei tér házfalait nehezítette 1949–1952 között, utána 1963-ig a Búza téren feszültek névtáblái. Végül megelőzve saját szobrát, birodalma a rendszerváltozásig az Állomás tér lett. Sőt az akkortájt formálódó új városrészt is Szamuely-telepnek nevezték el. (A sors pikantériája, hogy a városba vasúton érkezők fogadóhelye, a nagy tér évekig Hitler tér volt korábban...)

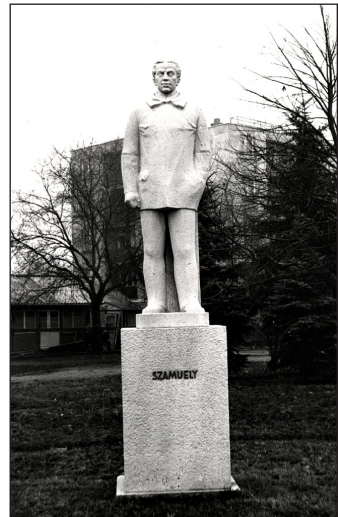
A felsorolt nyíregyházi emlékjelek, kötődések azt sejtetik, hogy milyen mély gyökeret eresztett ez a folyamatosan gerjesztett kultusz. Még akkor is, amikor kisebb-nagyobb foltok türemkedtek elő a retusált életrajzból. Amikor kiderült, hogy hadügyi népbiztosként, majd a rögtönítélő törvényszék elnökeként milyen aljasságokat követett el. Természetesen csakis a forradalom sikere érdekében?! Utolsó útjáról is lehullt a hazugság leple. A Tanácsköztársaság bukása után kialakított hamis kép – miszerint a végsőig harcolt a világszabadságért – ebből csak annyi volt igaz, hogy „hősiesen” menekült. És nem az ellenség golyója vetett véget viharos ámokfutásának, önkezelével zárta le azt. Még eltemetni sem akarta senki, nem akarta a föld befogadni az osztrák határon.

A több évtizedes nyíregyházi dicsőítés ellenére, a Szamuely-kultusz gyorsan és csendben elenyészett. Lekerültek az utca- és intézménytáblák, és a vasútállomás elé kanyarodott egy acélsodronnyal ellátott markológép:

„A Szamuely-szobor illedelmesen biccent felém. Megtorpanok. Nem, nem lehet, talán csak képzelődöm. Néhány lépés után a fák ágai között kibukkanó fejre nézek, amely újra, most már sokkal mélyebbre hajbókol. Semmi kétség a szobor köszön.

Hatalmas pöffenés, nyikorgás, ropogás. A faragott fej eltűnik. [...] Szamuely „leszáll” a talapzatáról [...] Az acélsodronyok fogságában inkább a légi utat választja. Az acélsodrony egy markolóban végződik, a markoló pedig elvész a bámsz tömegben. [...] Viszik a szobrot.”<sup>21</sup>

Az ökölbe szorított jobb kéz is kikerült az akkori városgazdálkodási vállalat külvárosi telephelyére. Most már érthető a szimbóluma. Az udvar végén, a kerítés mellé he-



Szamuely

<sup>21</sup> TAPOLCZAI ZOLTÁN: „Leszállt” a szobor. Kelet-Magyarország, 1990. március 19. 65. sz. 3.

lyezték. Nemsokára társa is akadt, miután a Megyei Pártbizottság elől ide szállították V. I. Lenin bronzszobrát. Megismétlődött a nagy találkozás, ha nem is a Vörös téren. Akkor 1919-ben, amikor Szamuely legendás repülőútja során Moszkvába érkezett.

A vállalat, de a felettes szervek sem tudták mitévők legyenek a félredobott két szoborral. Aztán a közelben működő gumiiipari vállalkozás – ki tudja, milyen megfontolásból – elkérte őket. Azóta egy kapitalista magáncég udvarát díszítik, igazolva a XXI. század abszurditását.

## 10. És végül...

...vagy inkább befejezésül, néhány példán keresztül, járjuk körbe, hogyan illeszkednek mindennapi életünkhöz szobraink. Hogyan fogadja be őket, hogy viszonyul hozzájuk az adott közösség. Játsszunk el a gondolattal, mi lenne akkor, ha Nyíregyháza..., a vármegye ... köztéri alkotásai eltűnnének? Szemünk, szívünk nehezen viselné el a ránk üledő sivárságot. Kiüresednének településeink, mintha kirabolták volna őket.

Természetesen hiányukat nem mindenki érzékelné egyből. Számos megdöbbentő tapasztalat igazolja, hogy százak, ezrek számára sem tudatosul, ha közelükben valamilyen képzőművészeti alkotás található. Látják, de nem válik részükké, közömbösen mennek el mellettük. Nem tudják, kit/mit ábrázol, netán miért és hogyan került oda a helyére. Remélni szeretnénk, hogy ők vannak kevesebben. A többség, kimondva-kimondatlanul, örül a kőből/érből faragott társainknak. Még akkor is, ha jelenlétükkel kellemetlen, fájdalmas időket idéznek. Gondoljuk csak a háborúk, forradalmak veszteségeire. A „Soha nem felejtünk”, az „Örök hála” (olykor „örök dicsőség”) szavaink érvényességére vagy érvénytelenségére. De közvetíthetnek örömet, büszkeséget a múlt sorsfordító eseményeiből.

Lelépve az emelkedettség talapzatáról, szobraink akár belopódzhatnak mindennapi életünkbe is. A patinás Kossuth Gimnázium tanulóinak száz esztendeje bevett szokása volt például, hogy a főtéren áthaladva sapkalevétellel tisztelegtek névadójuk szobra előtt. Persze ehhez kellett az is, hogy minden diáknak legyen egyensapkája, ami egészen az 1960-as évek végéig amúgy kötelező volt. Nemcsak az evangélikus főgimnáziumban.

A hajdani maturálók kossuthos ballagásához hozzátartoztak kihagyhatatlan hagyományelemek. A búcsúztatás szerves része volt a Benczúr téri (a korábbi Károlyi-kerti, illetve Sztálin téri) *Vénusz születése* című szobor meglátogatása. Az immár érett fiatal férfiak érettségükhöz illően virágot helyeztek el a valószínűleg sokszor megcsodált szépség lábaihoz. Hja, azokban a boldog békeidőkben ritka látványban lehetett része az arra járóknak. Kisfaludi Strobl Zsigmond műve természetesen gyönyörű, kihelelyezése mégis évtizedeken a legnagyobb viharokat kavarta az erényes városi közvéleményben. Nem az zavarta a tiltakozókat, hogy a sikeres pályamű másolat, ugyanilyen formában több helyen megcsodálható. A baj a meztelenségéből fakadt, amit semelyik korosztály sem nézett érzéketlenül:

„Hajdanában mindig védték telente, s gondosan betakarták deszkafedélbe, hogy a hóolvadás-fagyás kegyetlensége ne kezdhesse ki a finomabb hajlatokat, zugokat.”<sup>22</sup> Máskor a „félrészeg mulatozó társaság rendszeres programpontja volt egy-egy női ruhadarabnak ráakasztása, a prűdebbek fintorgása a szép női meztelenség láttán [...] Jó, hogy nem vitték el máshová. A művésznek is itt volt jó, megfelelőnek tartotta a helyet. De már csak azért sem kellene máshová vándoroltatni ezt a szobrot, mert akkor ködbe foszlana egy városi legenda. [...] tudniillik egy hideg télen a szemben álló Bessenyei megsajnálta a didergő Vénuszkát, és átvitte hozzá a vállán viselt drága prémet, s hogy ez biztosan igaz, azt reggel látni lehetett a hóban pontosan követhető lábnyomokból...”<sup>23</sup>

A térnek valóban lehet valamilyen vonzereje, mert a Jósza András Múzeumot őrző kis bronzoroszlánokat gyakran érte atrocitás. Egy alkalommal ismeretlenek az egyiket elrabolták. A lelkiismeret vagy a tárgy tetemes súlya az Ér-pataknál zárta le az akciót. A kalandnak csúnya vége lett, a sörényes mellső lába letört. Napjainkban a nyíregyházi Lion's közösség pártfogolta a sebesülés helyreállítását. Ez elvárható jótett volt egy igaz oroszlános közösségtől.

Egészen más kötődése volt/van a lakosságnak a Sóstói úti Kórház, a Tüdőszanatórium kétalakos bronzszobrához. Győry Dezső 1963-ban készült *Apa és leánya* kompozíciója művészileg talán kifogásolható, de elfogadottsága aligha. Ki tudja, kinek a kezdeményezésére, de már az 1960-as évektől szokássá vált, hogy a gyógyult betegek egy-egy virágcsokrot helyeztek a szoborhoz. Ezzel hálálták meg a kórház (és a szobor) gyógyító közreműködését. Egyszerű, névtelen gesztus, mégis mély érzelmeket fejez ki. Kimondatlanul is jelzik a szoros kötődést az alkotáshoz. Sajnos ennek ellenkezőjére is akad példa.

<sup>22</sup> MARCÓCSY JÓZSEF: Utcák, terek, emléktáblák. III. Néhány fejezet a régi Nyíregyháza életéből. Nyíregyháza, 1989. Városi Tanács V. B., 46.

<sup>23</sup> Uo.

HOLMÁR ZOLTÁN

## A nyíregyházi képeslapkiadás története

„Aki volt már üdülőben, kiránduláson, tudja, hogy milyen kelendő cikk a képeslap. Jó barátok, rokonok, ismerősök, munkatársak küldik egymásnak, ha az ország messzi tájairól az otthoniakra gondolnak” – írták a *Néplap* című Szabolcs-Szatmár megyei újság 1954. július 8-i számában.

Bár a képes levelezőlapok nagy része a megjelentetésének időszakában elsődlegesen nem abból a célból készült, hogy a valóságot dokumentálja, ennek ellenére az adott kor fontos forrásává vált. Felvetődik a kérdés, melyek azok a tartalmak és legfontosabb képi információk, amiket a képes levelezőlapok megőriztek? A legnagyobb mennyiségben a különböző tájakat, városokat, városrészeket, épületeket, kisebb településeket, falvakat ábrázoló – gyűjtő elnevezéssel – „földrajzi” lapok készültek, így azok erről a területről őrzik a legbővebb vizuális információhalmazt. Az adott kor arculatáról sok-sok település esetében a képeslap az elsődleges képi forrás. Bár a legkorábbiakon készítőik még elsősorban grafikai eljárásokat alkalmaztak, ezek a rajzos ábrázolások is fontosak, hisz egy-egy város legnevezetesebb épületeit örökítették meg. A fénynyomatok elterjedése után azonban a legtöbb képeslap fénykép alapján készült, így hitelességük és forrásértékük megkérdőjelezhetetlen. Ezek hűen őrzik az egyes települések régi arculatát, utcáinak, tereinek, középületeinek formáját. Segítségükkel megőrködik a változás: a fejlődés és az átalakulás, sok-sok épület esetében a régi funkciót és a korábbi elnevezést a lapok feliratai dokumentálják.<sup>1</sup>

Magyarországon, a „boldog békeidők”-ben számtalan cég foglalkozott képeslapok kiadásával. A kisebb vidéki nyomdák, könyv- és dohánykereskedések rendszerint csak a településükre vagy a közvetlen közelében fekvő néhány helysére vonatkozó lapokat készítették és forgalmazták. A Nyíregyházával kapcsolatos képeslapkiadás kezdetei is a XIX. század végéig nyúlnak vissza. Nyíregyháza – és



Korona Szálló, 1899 (Piringer János kiadása)

<sup>1</sup> FAZEKASNÉ MAJOROS JUDIT: A képeslap, mint történeti dokumentum. Történet-muzeológia: Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére. Miskolc, 2010. 269.

vele együtt Nyíregyháza-Sóstó – egyik legjelentősebb kiadója Piringer János volt 1899 és 1905 között. Kiadványai között szinte minden jelentősebb megyeszékhelyi épület, tér és utcarészlet megtalálható. A nyíregyházi kiadók között Piringerral egy időben – kisebb kapacitással – még Hoffmann B. Béla és a történelmi nevű Hunyady László fényképész dolgozott. Szintén a századforduló éveitől kezdve jelentette meg képeslapjait Ferenczi József nyíregyházi könyvkereskedése, míg Borbély Sámuel nyomdatulajdonos és könyvkereskedő fekete-fehér és színezett lapjai az 1910-es évektől gazdagították a kínálatot. A Levelezőlap Kiadóvállalat, Nyíregyháza (később Király János fényképész után Király néven) viszont az I. világháború idejétől az 1930-as évekig működött. Szántó Ernő könyv- és papírkereskedésének lapjai az 1910-es és 1920-as évekből származnak. Nemcsak Nyíregyházán, de az egész országban jellemző volt, hogy a képeslapok egy adott város, tájegység nevezetességét, épületét, utcáit ábrázolták. Kevesen tudják, hogy ebben az időszakban készült egy olyan képeslapsorozat, amely egy élő nyíregyházi személyt ábrázolt. Az úriember – akit a képeslapokon csak „Andris”-ként vagy „Kis Andris”-ként emlegettek – a világ legkisebb újságárusa volt. A 88 cm magas Turcsán Andris (1885–1924) valódi sztárként tündökölt a XX. század első évtizedeiben



Andris, a világ legkisebb újságárusa, 1903 (Piringer J. utóda kiadása)



Nyíregyháza főtéri részlet, 1910 (Vasúti levelezőlapárusítás Rt.)

db fényes és matt, barna, illetve színes új képeslapját Nyíregyházáról és Sóstóról.<sup>3</sup> Egy évvel később még a *Nyírvidék* című vármegyei lap is elismerően nyilatkozott munkásságáról: „Fábián Pál könyvkereskedője a kezdeményezés érdeme, hogy a város sokszínű új szépségeit kibontakozásukat állandóan figyelte művészi értékű fényképfelvételekbe

Nyíregyházán, hiszen legalább négy különböző, illetve újra kiadott vagy színezett képeslapon szerepelt – hol Nyíregyháza legkisebb embereként, hol a város és a világ legkisebb újságárusítójaként hivatkozva rá.<sup>2</sup>

A nyíregyházi képeslapkiadók hegemoniáját 1916–1922 között csak budapesti székhelyű Vasúti Levelezőlapárusítás Rt. tudta megtörni. A nyíregyházi Fábián Pál könyvkereskedése 1927-ben jelentette meg 44

<sup>2</sup> HOLMÁR ZOLTÁN: Egy nyíregyházi „sztár” a századfordulóról – Andris, a világ legkisebb újságárusa. Jóna András Múzeum Évkönyve LVIII. 2016. 319.

<sup>3</sup> Nyírvidék, 1927. május 8. 3.

foglalva értékes műlapokban, festői hatású barna és szépia árnyalatú levelezőlapkártyákban rögzítette. Évek óta új és új képeslapok jelennek meg Fábíán sorozatában.” Nyíregyháza-Sóstó ábrázolása a levelezőlapokon, fürdő jellegénél fogva, elkülönül a többi településtől. Tó-, fürdőrésztlet és a strand a meghatározó, századfordulós, század eleji fürdőruha-viseletekkel. Egy-egy felvétel erejéig szerepelt a parkrészlet, a szálloda és a székelykapu is.<sup>4</sup>

Az 1920-as évek végétől a képeslapkiadások főként a budapesti nagy kiadókhoz kerültek. Ilyen volt többek között Knöpfmacher József, Karinger Károly, Monostory György, Barasits János, Weinstock Ernő, valamint a Gárdonyi és Fenyvesi képes levelezőlap-kiadó vállalat. Ügynökeik révén felmérték a helybeli igényeket és saját üzemükben vagy nagyobb nyomdáknak – például Athanaeum, Fénnyomdai és Grafikai Műintézet, Seidner plakát és címkegyár – elkészítették a képeslapokat. Weinstock Ernőt ebben az időszakban „képeslapkirály”-nak is nevezték. Weinstock 22 éves kiadói tevékenysége alatt mintegy 400 településre utazott el a legkisebb falvaktól a nagyvárosokig és minden felvételét maga készítette. Lapjait egyszínűre nyomtatta, barna, zöld, kék, szürke stb. tónusokban. Az egyetlen színezett sorozatát Nyíregyházáról adta ki 1930-ban.<sup>5</sup> A korszak végén még egy helyi kiadó tette le a névjegyét a képeslapkiadásban: Darvas József nyíregyházi könyv- és papírkereskedő 1941–1944 között munkálkodott és jelentette meg lapjait. A II. világháború és a történelem viharaiban sajnos a kiadók összes dokumentációjukkal, nyilvántartásukkal eltűntek, megsemmisültek. Az egyetlen épségben megmenekült komplett nyilvántartás – próbaképek, negatívok – Weinstock Ernő tulajdonában maradt meg.

A nyíregyházi képeslapkiadás történetében – az országos tendenciákhoz hasonlóan – a II. világháborút követő időszak hozott komolyabb változást. Az 1940-es évek második felében a magánkiadók és a nyomdák mellett a Magyar



Evangélikus templom és iskola, 1928  
(Fábíán Pál kiadása)



Nyíregyháza látnivalói, 1948 (FORTE kiadása)

<sup>4</sup> FALUSSY JÓZSEF: Szabolcs-Szatmár megye a régi képes levelezőlapokon. Szabolcs-Szatmári Szemle. XVIII: 4. 1983. 58–59.

<sup>5</sup> KOVÁCS ANDRÁS: Az utolsó nagy magyar képes levelezőlap kiadó. Bélyegvilág – Filatéliai Szemle LVI: 12. 2003. december 1. 11.

Központi Híradó Rt. fényképsokszorosító üzeme készített képeslapokat, sőt 1947-ben képeslap gyár néven is szerepelt. A háború utáni újjáépítést propagáló lapokat az Újjáépítési Minisztérium jelentette meg. 1947–48-ban a Magyar Kommunista Párt, illetve a Szikra Rt. is számos képeslapot adott ki. Nyíregyházáról ebben az időszakban a Forte készített jó minőségű, fotópapírra nyomtatott képeslapokat. Az 1947. július 16-án létrejött Forte Fotokémiai Ipari Rt. a bankok államosításával együtt nemzeti vállalattá alakult, és 1948. április 28-án a Forte Fotokémiai Ipar Vállalat nevet kapta meg. 1950-tól a Forte a Papír- és Irodaszerértékesítő Nemzeti Vállalattal közösen 90 fillér értékben számos képeslapot adott ki Nyíregyházáról.

Ezzel párhuzamosan a magán képeslapkiadók az 1948-as államosításkor megszűntek, és a lapok gondozása egy újdonsült állami vállalat kezébe került. Az állami képeslapkiadás a Művészeti Alkotások, illetve a Képzőművészeti Alap Képcsarnokai Vállalat 5. számú fiókjának a feladata lett.<sup>6</sup> A Művészeti Alkotások V. 5. számú fiókja Budapesten a Síp utca. 3. szám alatt székelt. Az általuk tervezett képeslapok kezdetben nem túlságosan megnyerő kivitelben jelentek meg: fehér margójuk például a lakkbevonattól gyorsan megsárgult. Ezek a 9x14 cm-es méretű lapok 60 fillérbe kerültek, és valamennyi hátoldalán látható volt a kiadó logójaként Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrász alkotása, a Gellért-hegyi Szabadság-szobor, amely egy festőpalettán állt. Új jelenség volt, hogy az államosítás után a lapokon a fényképész neve sem szerepelhetett. Nem sokkal később divatba jött a jobb minőségű, szintén 9x14 cm-es, fehér szegélyű, fekete-fehér, fotópapírra nyomott képeslap is, amely már 1 forintba került.

A Népművelési Minisztérium határozatával 1954. április 1-jén megalakult a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata (KAK), amely egy kormányhatározat alapján kizárólagos joggal bírt a hazai képeslapok kiadására vonatkozóan. A Bajcsy-Zsilinszky út 34. szám alatt működő intézmény közvetlen felügyeleti szerveként a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapját jelölték meg. Kiadványainak körét képezték a képzőművészeti könyvek és reprodukciók, illusztrált naptárak, képes levelezőlapok, egyéb művészeti tárgyú kiadványok, valamint életrajzok. Legnagyobb volumenű profiljuk mégis a levelezőlap-kiadás volt, amelyből 1954-ben 28,6 milliót gyártottak.<sup>7</sup> Tóth László (1934–2022), a Képzőművészeti Kiadó gyártáselőkészítési osztályának vezetője 1986-ban az alábbi módon emlékezett vissza a kezdetekre: „1954-ben, a Képzőművészeti



A városháza a villamossal, 1954  
(KAK kiadása)

<sup>6</sup> PETERCSÁK TIVADAR: A képes levelezőlap története. Miskolc, 1994. 23.

<sup>7</sup> FÉNYES KÁLMÁN: 100 éves a képes levelezőlap. In: Hajdú-Bihari Napló XXVII: 162. 1970. július 12. 10.

Alap Kiadóvállalata megalakulásakor Weinstock Ernő fotó- és laborfelszereléseit vásárolta meg, hogy elkezdődhessen a munka. Az extulajdonos, bár túl volt a nyugdíjkorhatáron, itt helyezkedett el egy-két régi szakemberrel együtt. Ők még többnyire biciklivel – Weinstocknak már autója is volt – járták a vidéket, s a boltost kérdezték, milyen képet venne át tőlük. Aztán fényképeztek, s egy hét múltán megjelentek a képeslapoktól duzzadó hátizsákokkal. Weinstock Ernő mindezt – magára sokat adó emberként – világos ruhákban, szép kalapokban, csokornyakkendőben, bottal és kamásliban tette. Precíz ember volt: lakásában glédában, fölcímkezve, csoportosítva álltak ezerszámra a képeslapok. A múlt évben halt meg.”<sup>8</sup>

A Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata képeslapjai kezdetben hasonló technikával készültek, mint a jogelőd Művészeti Alkotások V. 5. számú fiókja lapjai: a 60 filléres lapok margója egy idő után ismét besárgult, így a minőséget továbbra is a fehér szelű, fotópapírra nyomott 1 forintos képeslapok jelentették. A korábbiakhoz képest annyi változás történt, hogy az 1955-ös kiadású, 60 filléres Nyíregyháza, valamint Nyíregyháza-Sóstó képeslapoknál már feltüntették a hátoldalon a fényképész vezetéknevét: akkoriban Horváth Zoltán fordult meg gyakran a városban, és 1961-ben – a nyomda-technika fejlődésének jóvoltából – az ő fotóiból készültek el az első színes fotóképeslapok is a megyeszékhelyről. Horváth Zoltán eredeti foglalkozását tekintve artista volt, de egy kéztöréses baleset miatt a fotózás felé fordította figyelmét. A Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata munkatársaként dolgozott az 1950-es évek közepétől 1965-ig.<sup>9</sup> A kiadóvállalat a megalakulása utáni évben, 1955-ben jelentkezett a *Képes levelezőlap története* című kiállításával, amelynek budapesti bemutatása után – az érdeklődésre alapozva – vándorkiállításaként is elvitte számos vidéki múzeumba, művelődési házba, könyvtárba és honvédségi körletekbe.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc szintén nyomot hagyott a vállalat által kiadott képeslapokon. Az 1956 végén, valamint az 1957 elején megjelent lapokon volt, ahol az eredetileg vörös csillagos vagy Rákosi címeres középületről egyszerűen kiretusálták az önkényuralmi jelképeket – így járt többek között a Városi Tanács homlokzatán lévő címer, az MDP-székház „Világ proletárjai egyesüljetek!” táblája, valamint a sóstói Krúdy Szálló vörös csillaga is. A forradalom bukása után, a Kádár-korszak hajnalán újabb jelentős változás történt a vállalat képeslapkínálatában. 1957-ben megjelentek a jó minőségű, szegély- és margónélküli, 9x14 cm-es méretű, fotópapírra nyomtatott 1 forint 20 fillér értékű lapok, amelyekből a következő években számos példányt hoztak forgalomba. Az elsők esetében még a korábbi képeket használták fel, azonban ezeket már aktualizálták, így például az első ilyen Nyíregyháza-képeslapon megfigyelhető, hogy a Városi Tanács homlokzatáról ugyan kiretusálták a Rákosi-címert, a vörös csillagot viszont meghagyták. Anakronisztikus elemként azonban ott maradtak a Kossuth téri szovjet hősi emlékmű fekete obeliszkjei, amelyeket a lap kiadása előtti évben, azaz 1957-ben a város temetőjébe átszállítottak. Az 1958–1959-es kiadású

<sup>8</sup> Fotó XXXIII: 6. 1986. június 1. 264.

<sup>9</sup> Tóth László (1934–2022), a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata osztályvezetőjének szíves közlése alapján.

képeslapok hátoldalán a sorozatszámban minden esetben feltüntették az F., azaz fotó rövidítést, ezt 1960-tól elhagyta a vállalat. Új elemként viszont 1959-től megnevezték a nyomdát: „Főv. Nyomdaipari V. 23. sz. telepe”, majd 1960-tól ezt a jelölést is módosították „FNYV 23. telep” formában. A Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata az 1 forint 20 filléres lapok után 1959-ben új típusú képeslapokat kezdett gyártani. Ezek a nagyobb méretű, fotópapírra nyomtatott, 10x14,5 cm méretű lapok ugyanazokat a képeket ábrázolták, mint az 1957 óta megjelenő kisebb méretű változataik, azonban ezeknek csipkés volt a széle, és a hátoldalon már feltüntették a fotós teljes nevét. Méretük és díszes szegélyük miatt ezek voltak a legdrágábbak, 2 forintba kerültek. A lapokat 1964-ig gyártotta a vállalat, majd 1965 és 1968 között – ugyanilyen nagy méretben és a korábbi fotókat felhasználva – immár hullámos szélű változatban készültek. 1969-ben ezeket váltotta a 10x15 cm-es, sima szélű, fotópapírra nyomtatott képeslap, ami 1980-ig jelent meg a városról. Ezzel párhuzamosan, 1961-től kezdve a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata (KAK) számtalan szép kivitelű, színes képeslapot készített Nyíregyházáról és Sóstóról, amelynek népszerűsége egyre inkább háttérbe szorította a fekete-fehér lapokat.

A színes képeslapok háromnegyede hazai nyomdák igényes terméke volt, míg egynegyedüket osztrák, jugoszláv és nyugatnémet nyomdák gyártották, valamivel drágább, tükörfényes kivitelben. A KAK számtalan szép kivitelű, színes képeslapot készített Nyíregyházáról és Sóstóról – volt olyan eset, hogy egy adott képeslapot később több alkalommal újra kiadtak. Azonban csak olyan képeslapot sokszorosítottak, amit a Művészeti Alap grafikai vagy fotó zsűrije elfogadott. 1967-ben tovább javult a képeslapok minősége, ugyanis előállításukhoz vastagabb, nyugatnémet karton érkezett.<sup>10</sup> A vállalat részére az Offset Nyomda (1978-tól Offset és Játékkártya Nyomda) gyártotta a képeslapokat, de néhány esetben – különösen az 1960-as években – a KAK megbízásából a Kossuth Nyomda is nyomtatott képes levelezőlapokat. 1974-ig 1 forint 50 fillér ellenében lehetett hozzájutni a színes képeslapokhoz, míg 1975-ben a KAK árat emelt, s ettől kezdve már 2 forintért lehetett megvásárolni a lapokat. Az Offset Nyomda mellett a KAK kiemelkedő kereskedelmi és együttműködési partnerének számított a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat, valamint a Papír- és Írószer Nagykereskedelmi Vállalat (PIÉRT). 1968-ban például a KAK a PIÉRT-tel együtt megrendezte a budapesti Múcsarnokban a II. Nemzetközi képes levelezőlap kiállítását, amelyet 25.000 látogató tekintett meg. Két évvel később,



Beloianisz tér a villamossal, 1965  
(KAK, Bakonyi Béla)

<sup>10</sup> Kelet-Magyarország, 1967. február 19. 6.



Nyíregyháza Sóstófürdő, 1970  
(Kartográfiai Vállalat)

1970. március 19-én, a képeslap 100. évfordulója alkalmából az Intercontinental Szállóban sajtótájékoztatót tartottak, ahol Nemes Béla, a KAK igazgatója és Erdélyi György, a PIÉRT vezérigazgatója elmondta, hogy az 1970-ben forgalomba kerülő valamennyi képeslap hátoldalára jubileumi felirat kerül.<sup>11</sup> Ennek értelmében az 1970. évben megjelent képeslapok hátoldalán a „100 ÉVES A KÉPES LEVELEZŐLAP” feliratot tüntették fel.

Bár 1954 óta hazánkban a képes, rendszerint fényképes levelezőlapok kiadásához kizárólag a KAK-nak volt joga, ezt az előírást azonban meg akarta kerülni a Kartográfiai Vállalat, amely 1959 és 1982 között a grafikákkal díszített térképes levelezőlapokat jelentetett meg. A Kartográfiai Vállalat a megyei múzeumi szervezetek, idegenforgalmi hivatalok, községi tanácsok és vendéglátóipari vállala-

tok megbízásából adott ki műemlékeket és vendéglátóhelyeket szerepeltető térképes lapokat a településekről. A térképes levelezőlapok sikerét látva a KAK az érdekei védelmében eljárást kezdeményezett a Kartográfiai Vállalat ellen, amely azonban hangsúlyozta, hogy nem képes, hanem térképes levelezőlapokat ad ki, a térképészeti termékek kiadása pedig az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal hatásköre. Miután a KAK felismerte, hogy a vitás helyzetet jogilag nem nyerheti meg, elállt a pertől. Később a KAK is kiadott egy-két fekete-fehér, grafikus térképes képeslapot a Balatonról és Budapest belvárosáról, de művészileg ezek nem tudtak versenyezni a Kartográfiai Vállalat színes, grafikus termékeivel.<sup>12</sup>

A rohamosan növekvő idegenforgalom hatására az 1970-es években megnőtt az igény a városrészeket, műemlékeket, nevezetes hazai tájakat ábrázoló helyi lapok iránt. Akik Budapestről vagy a Balaton partjáról kívántak üdvözlötet küldeni, nem panaszkodhattak, hiszen a választék bőséges volt, és még a kiadó új, bár szerény diasorozatait is megvásárolhatták emlékül. Nyíregyházán a főidényben is hiánycikk volt a helyi lap, s nem egy szabolcs-szatmári kisváros nevezetességéről sem található képeslapot az arra vetődő turista. A kereskedelem túlságosan óvatos volt, attól tartott – nem teljesen indokolatlanul –, hogy a kisebb, szerény forgalmú helyeken megmaradnak a lapok, ezért keveset igényelt, vagy egyáltalán nem rendelt a kiadótól. Ebben az időszakban a KAK öt tájegységre osztotta az országot, s öt munkatársa járta egész évben a vidéket. Az volt a dolguk, hogy figyelemmel kísérjék, hol rendeltek kevesebbet, hol kicsi a választék. Persze, az utánrendelés időbe telt, négy vagy nyolc hónap is kellett hozzá, amíg egy új képeslap megszületett. Ha olyan levelezőlapról volt szó,

<sup>11</sup> Kelet-Magyarország, 1970. március 20. 8.

<sup>12</sup> PAPP-VÁRY ÁRPÁD: Térképes levelezőlapok. Geodézia és kartográfia 2010. LXII: 2. 22.

amelynek fajtája vagy témája is új, egy év volt az átfutási idő.<sup>13</sup> A helyi lapokat (város- és tájfelvételek) – néhány kivétellel – a kiadó saját fotósai készítették, s bármennyire sokat fejlődött a nyomdai előállítás technikája, a fotográfusok gyakorta panaszkodtak: nem ismernek rá saját felvételeikre. Ők egyébként sem dolgoztak rózsás körülmények között. Meghatározott céllal érkeztek egy-egy településre, s a képet akkor is meg kellett csinálniuk, ha egy szemetes kuka díszelgett az adott téren.



A sóstói termálmedence, 1968  
(KAK, Tulok Ferenc)

Az 1960-as években Nyíregyházáról megjelent képeslapok négy fotóművész nevéhez fűződnek: Horváth Zoltán képeiből 1961-ben, míg Bakonyi Béla (1925–1971) fotóiból 1966-ban jelentek meg színes lapok; rajtuk kívül még a Magyar Távirati Iroda (MTI) munkatársa, Sziklai Dezső (1910–1997) készített két képet a városról az említett időszakban. Tulok Ferenc (1923–1996) 1968-ban készült fotóiból a következő évben jelent meg egy szép sorozat a megyésékhelyről.

Ennek ellenére Szabolcs-Szatmár megye napilapjában, a *Kelet-Magyarország*ban gyakran érte kritika a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatát. Egy helyi olvasó, 1968. szeptember 22-én *Avult képeslapok* címmel terjedelmes cikket írt, amelyben a következőket taglalta: „Összegyűjtöttük a Nyíregyházán most kapható képeslapokat. A két legrégebbi, elmosódott szürke pacniról szó sem essék, ilyenekkel még egy kisdíák se járhatja le magát ma már. Van aztán négy színes, elég rikító, hupikék éggel. Még talán a megyeháza látképe a legtűrhetőbb, de az nemcsak rikító, hanem a nyomása is hibás, az árnyalatok „lelőgnak” az alapvonalakról. Végül találtunk két olyan mélynyomású fényképet – Járai Rudolf két kitűnő légi felvételét a városközponttól és a Sóstórtól – amelyek kulturáltak. De ezek sem a mai Nyíregyházát és a mai Sóstót ábrázolják, pár hónap múlva pedig már végképp elavulnak, annyit építkezünk.”

Nem sokkal később, 1968. október 4-én egy újabb cikk jelent meg: *A Luther-ház kincsei forgalmon kívül*, amelyben már kellemes csalódásnak adtak hangot: „*Avult képeslapok* címmel lapunk szeptember 22-i számában megírtuk sok megyei lakos és vendégünk közös bosszúságát: nincs valamirevaló képeslap az árusító helyeken. Badar Andor, a PIÉRT nyíregyházi, 23. számú lerakatának vezetője meghívott egy közös ellenőrzésre, mivel bizonyos fokig felelősnek érzi magát a megye képeslapellátásáért. A körséta lényege: képeslap valóban nincs. Illetve a java nem kapható. És most következett a meglepetés: a Luther-házban székelő vállalat raktárában több száz fajta, sok ezer példányban heverő nyíregyházi és szabolcs-szatmári képeslap létezését

<sup>13</sup> Magyar Nemzet, 1972. január 9. 2.

bizonyították be nekünk a lerakat alkalmazottai. Egyedül Nyíregyházáról 24.400 darab, 22 féle szebbnél-szebb kétforintos áru képeslap létezéséről szereztünk közvetlen tudomást. Bizonyos fokig elégtételt kell adnunk a megbírált Képzőművészeti Alapnak is: láttuk azt a 19 új felvételt, amely januártól lesz kapható az »új Nyíregyházáról«.<sup>14</sup> Ebből a két levélből is látható, hogy a nyíregyházi képeslapok hiánya nem a KAK hibája volt, hanem a PIÉRT nyíregyházi lerakatának nem megfelelő terjesztése.

Az 1970-es években Tulok Ferenc újra elutazott a szabolcs-szatmári megyeszékhelyre, és újabb számos képet készített Nyíregyházáról, Sóstóról. Rajta kívül egy fiatal fotós, Csobajai Előd (1944–) is megjelent 1973-ban, és képeiből a következő évben már újabb ízléses képeslapok készültek. A jellegzetes középületek mellett – Megyei Tanács, Városi Tanács – az új lakótelepek – Északi lakótelep, Jóságos – is megjelentek a képeslapokon. Említésre méltó az MTI munkatársa, Vidovics István (1944–), aki



Beloiannisz tér, 1969 (KAK, Tulok Ferenc)

1970-ben két képpel gyarapította a nyíregyházi képeslap-sorozatot. Hozzá hasonlóan az évtized végén Szelényi László (1949–2021) két fotójából készült színes képeslap, míg Bud Györgynek, az MTI munkatársának a Tanárképző Főiskolát ábrázoló lapja jelent meg a KAK kiadásában.

1972-ben a KAK terjesztési és propaganda osztálya, valamint a Szabolcs-Szatmár megyei Iparcikk Kiskereskedelmi Vállalat is megerősítette, hogy a forgalomba hozott nyíregyházi képeslapok biztosítják a megfelelő kínálatot. A PIÉRT nyíregyházi lerakatának ekkor 178.000 db levelezőlap készlete volt Nyíregyházáról 75 féle témában, 3 minőségben. A készlet zömmel az akkori Nyíregyházát mutatta be. A város területén a papírboltokon kívül az élelmiszer kisker vállalat trafikjai, a Csemege Áruház és ABC-áruházak, a MÁV Utasellátó Vállalat biztosította az ellátást, míg Sóstó területén három pavilon foglalkozott képeslap értékesítésével.<sup>15</sup>

Az 1960-as és 1970-es években a KAK számtalan szép kivitelű, színes képeslapot készített Nyíregyházáról és Sóstóról – volt olyan eset, hogy egy képeslapot több alkalommal újra kiadtak. Azonban csak olyan képeslapot sokszorosítottak, amit a Művészeti Alap grafikai vagy fotózsűrije elfogadott. Egy-egy lapról az első megjelenés után akár 3–4 újranyomtatott változat is megjelenhetett a későbbi években, de sajnos nem egy esetben nem aktualizálták a hátoldalon lévő feliratot. Ez történt a Tulok Ferenc 1968-as fotója alapján készült képeslappal is, amely a nyíregyházi Beloiannisz teret ábrázolta

<sup>14</sup> Kelet-Magyarország, 1968. október 4. 5.

<sup>15</sup> Kelet-Magyarország, 1972. július 12. 4.

a Hősök szobrával. Az első kiadáson még helyesen írták a tér nevét, ám a nyomda a későbbi példányok esetében már nem vette figyelembe, hogy a teret 1969-ben átnevezték Tanácsköztársaság térre, így az 1981-ben kiadott változaton még a Beloianisz elnevezés olvasható.

Ugyanakkor a nyíregyházi képeslapkiadás vonatkozásban a KAK-ot 1972. április 13-án újabb kritika érte, amelyet a *Kelet-Magyarország*-ban *Képtelenség* címmel közöltek:

„A tavasz és a nyár a képeslapok szezonja. Utazó emberek, turisták küldik onnan, ahol éppen vannak. Nos, Nyíregyházán nem sok öröm és nem nagy választék várja őket. A lapok többsége régi, elavult, nem mutatják a város mai igazi arcát. De semmivel nem jobb a helyzet a többi városunkban sem, nem is beszélve néhány idegenforgalmi szempontból érdekes faluról. A képeslap a Képzőművészeti Alap monopóliuma. Nyilván nem lehet akárkinek, akármit forgalomba hozni. De lehetne sarkallni a kiadót, hogy készíttessen új, szép, változatos lapokat. Lenne mit bemutatni. A szép kép igénye nálunk sem képtelenség.”<sup>16</sup>

Természetesen nemcsak kritikával illették a KAK munkáját Nyíregyházán. 1980. június 1-jén már arról olvashattunk, hogy a KAK szép, újszerű levelezőlapot adott ki Nyíregyházáról. „Kerek alakú, színes, öt felvételen igyekszik ízelítőt adni a város szépségeiből. Igazi öröm, hogy végre már olyan képeslapunk van, amelyet nyugodtan küldhetünk az ország vagy a világ bármely tájára. Az első üdvözlét induljon a készítőkhöz: A lapot megkaptuk, köszönet érte. Ha erre járnak, érezzék jól magukat Nyíregyházán. Üdvözlettel: Burget Lajos”<sup>17</sup>

Nyíregyházáról és Sóstóról az 1980-as években elsősorban Csobaji Előd fotóiból készültek képeslapok, de néhány esetben Saphier Herbert (1928–2011) és Tomori Ede (1920–1997) fotóművészek szép képeiből is születtek lapok. A magyarországi – és vele együtt a nyíregyházi – képeslapkiadás tekintetében az 1980-as évek hozták meg a fordulópontot. 1984. január 1-jétől a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata neve Képzőművészeti Kiadóra (KK) változott, amely teljes nevén Képzőművészeti Kiadó, a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának Leányvállalata volt. Ezzel együtt a KK is egyre nehezebb helyzetbe került a képeslapkiadás területén, amelyet jól tükröz Bodnár Istvánnak a *Kelet-Magyarország* 1986. január 27-i számában megjelent írása, ahol a szabolcsi képeslapok helyzetét elemezte:

„Meglehetősen szegényes kép alakul ki Nyíregyházáról, és a természeti adottsá-



Városi Tanács, 1983 (KAK, Csobaji Előd)

<sup>16</sup> Kelet-Magyarország, 1972. április 13. 5.

<sup>17</sup> Kelet-Magyarország, 1980. június 1. 2.



A 110-es szakmunkásképző kollégiuma, 1981  
(KAK kiadása)

magas fényű, színes kép például a Kossuth tér nevezetességeit mutatja be, a római katolikus templomot, és a két köztéri szobrot, s a másik szintén a városközpontot ábrázolja. Kapható még néhány ofszetnyomású színes kép 2,50-ért, de ezekkel jobb nem dicsekedni. A Jósavárost vagy néhány új lakónegyed, illetve régebben épült jellegtelen közintézményt ábrázolnak. Kaszik Miklós, a PIÉRT-lerakat vezetője elem rakja az összes nyíregyházi képeslapot, ami egyébként egy kis asztalon elfér.

Elmondja, hogy az olcsó képekből van ugyan választék (mintegy húszfélét számoltunk össze), de senkinek sem kell. A megye többi településeiről, tájairól készült képekkel sem jobb a helyzet. Nincs például színes kép Csaroda, Tákos, Nyírbátor, Túrístvándi műemlékeiről, de a Krúdy által megénekelte nyírségi táj, vagy a Tisza varázslatos szépsége sem látható képeslapon. Elfogyott a valóban esztétikus, s akár vendégcsalogatónak is mondható, szép képeslap a nyíregyházi múzeumfaluról is. A képeslapokat a Képzőművészeti Alap gyártja. A legutóbbi felvételek 1983-ban készültek. A PIÉRT egyébként meggondolja miből rendel, hiszen a magas fényű lapokból csak akkor szállít a kiadó vállalat, ha legkevesebb húszezret kérnek belőle. S ez bizony legfeljebb két év alatt fogy el. Mindenesetre a vállalat is szeretné felújítani és választékosabbá tenni a készletét.”<sup>18</sup>

1986 novemberében „Egy vásárló” is megfogalmazta kritikáját *Városunk névjegye* című kis írásában: „Nyíregyházi képeslapot kerestem az egyik ABC-ben. Kérésemre

gaiban gazdag megyénkről azokban az idegenekben, akik a megyeszékhelyről küldött képeslap alapján szeretnének tájékozódni. Egy kézen megszámlálható, hogy Nyíregyháza trafikjaiban, papírboltjaiban hányféle szép képeslap található. Aki külföldi ismerősének szeretne most üdvözlőlapot küldeni Nyíregyházáról, fenntartás nélkül csak két fajtából választhat. De még ezek sem tükrözik Nyíregyháza igazi arculatát. Az egyik



Sóstói strand, 1986 (MTI, Konkoly Iván)

<sup>18</sup> Kelet-Magyarország, 1986. január 27. 2.

a levelemhez mellékelt, foszladozó, töredezett, kopott képeslapot kaptam, a 110-es szakmunkásképző kollégiumának »látképével«. Csak ezért vettem meg a szerintem réges régi, fekete-fehér képeslapot – aminek eredeti ára 3 forint volt, de most ötért adták – mert ilyesmit (szerencsére) már ritkán kap az ember. Nem is küldtem el Szolnokon tanuló gyermekemnek, ne szégyenkezzék, hogy szülővárosában ilyen képeslapot (is) árusítanak. A lapon különben is csak két-három szó férne el, mert a tervezők nagyvonalúan négy nyelven is közlik, mi látható az enyhén szólva is szerény kivitelű képeslapon. Az ilyen kártyákat szerintem már rég ki kellett volna vonni a forgalomból. Az ilyesmivel is törődni kellene valakinek, ha már a boltnak mindegy.<sup>19</sup>

Jól mutatják ezek a levelek, kritikák, hogy az 1980-as években már egyre kevésbé jelentek meg Nyíregyházáról és Sóstóról új, naprakész képeslapok. Ez volt az az időszak, amikor a vállalat képeslap-monopóliuma hirtelen megszűnt. Ez a Belkereskedelmi Minisztérium egyik rendelkezésén alapult, amely a képeslapkiadást liberalizálta. A '80-as évek végén a verseny magától értetődően, de még korántsem gátak nélkül érvényesülő létformája lett a Kádár-korszak gazdaságnak. A Magyar Távirati Irodának, a Képzőművészeti Kiadó roppant bevételei láttán, egy szép napon eszébe jutott: miért ne csinálhatna ő is képeslapokat. Külön érdekesség, hogy a KAK, majd később a KK által kiadott lapok fotósai között sok MTI-s volt, sőt a felvételek egy részét a Kiadó magától az MTI-től vásárolta. Ezt követően az MTI nem nyomdai, hanem különleges fotótechnikai módszerrel sokszorosította a képeket, azzal pedig, hogy megindította az önálló lapkiadást, kimondta a halálos ítéletet a KK, s a Művészeti Alap mikrogazdasági rendszere felett. A kiadó ezután még néhány évig működött, majd utolérte a vég.<sup>20</sup> Az MTI-nek 1985–1986 során jelentek meg Nyíregyházáról és Sóstóról készült lapjai – igaz, jóval kisebb mennyiségben és elsősorban mozaikképeslapokra szakosodtak. A városban – ahogyan Szabolcs-Szatmár megyében is – két fotósuk fordult meg: Filep István (1957–) és Konkoly Iván. Néhány évvel később a KK is próbálkozott még képeslapkiadással: 1989-ben megjelentetett néhány lapot a városról, de azok nagy része az 1983-ban készült fotók alapján készült.

A rendszerváltás előtt nem sokkal, 1989. március 7-én a KK még bemutatkozott egy kiállításon, amely Nyíregyházán a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár nagytermében nyílt meg. A látogató tetszetős bemutatót láthatott a vállalat „termékeiből”. Meglepő volt a vállalat sokrétű tevékenysége, hiszen szép albumok és könyvek mellett találkozhattak igényes naptárakkal, játékokkal, sőt barkács-tapétamintákkal is. Néhány reprint, azaz hasonmás kiadvánnyal is megismerkedhetett az érdeklődő. A látványos tárlat bizonyára a képeslapgyűjtők örömeire szolgált, hiszen a kiállításon belül egy másik bemutató is megtekinthető volt *Képes levelezőlap régen és ma* címmel. Ez a több tucat különlegesen szép lap a képes levelezőlap történetéből mutatott be érdekességeket. A tárlat aktualitása a húsvéti üdvözlőlap-tabló volt, amelyen szebbnél szebb ünnepi köszöntőt olvashattak a látogatók.<sup>21</sup>

<sup>19</sup> Kelet-Magyarország, 1986. november 12. 7.

<sup>20</sup> VADAS JÓZSEF: Budavár kaliforniai éggel – Képeslap(rendszer) váltás Magyarországon. Kritika XXIV: 2. 1995. 35.

<sup>21</sup> Kelet-Magyarország, 1989. március 8. 5.

A rendszerváltás folyamatában egymás után alakuló kisvállalkozások, amelyek érdeklődését felkeltette a képeslapkiadás lehetősége, részben nehezebb, részben könnyebb helyzetben voltak. Időközben az MTI vállalkozása megbukott, a Képzőművészeti Kiadó pedig, mint már szó volt róla, tönkrement, és az 1990-es évekre a „két nagy” helyébe „újak” léptek.

„Az igazi képeslap plasztikus, megfogható, valójában maga is

ajándék. Az interneten küldött változat csak pótlék, amely sosem veszi át a képeslap szerepét” – nyilatkozta Szabó Gergely, az Ars Una Stúdió kereskedelmi vezetője 2000-ben.

Az egykor szebb napokat is látott Képzőművészeti Kiadó 1992 után már nem adott ki több képeslapot, bár 1996. február 1-jétől Képzőművészeti Kiadó Kft. néven még tovább működött. Miután megszűnt a képeslapkiadás állami monopóliuma, 1990 után újra megjelentek a magánkiadók, s a rendszerváltás folyamatában egymás után alakuló kisvállalkozások jelentős részének felkeltette az érdeklődését a képeslapkiadás lehetősége – azonban ezek a cégek részben nehezebb, részben könnyebb helyzetben voltak. Az ezredfordulóra az országban 60–70 cég foglalkozott piaci alapon képeslapkiadással (kisebb mennyiségben múzeumok, közintézmények is gyártottak képeslapot), közülük azonban csak négy – a Lizzy Card, a Goma, a Cardex, valamint az Ars Una Studio rendelkezett komoly részesedéssel.<sup>22</sup> Ezek közül a Lizzy Card és az Ars Una Studio készítette az 1990-es években esztétikus és tetszetős képeslapokat Nyíregyházáról.

A Lizzy Card története a mára legendássá vált nyaralós üdvözlőlappal indult 1982-ben. Bozsán Péter, a *Pesti Hírlap* egykori fotóriportere magánkiadásban akarta kiadni városfotóiból készült üdvözlőkártyáit. A rendszerváltás előtt a kiadói tevékenység még az állam kezében volt, így Bozsánnak meghallgatásra kellett mennie. Az engedélyt megkapták, így társával, Árkai Ákossal az elsők között vághattak bele a magánkiadásba. A vállalkozást Bozsán feleségéről, Erzsébetről „Lizzy” formában nevezték el, az angol card szó pedig a képeslapból jött. A cég első raktára egy szekrény volt, onnan vitték el a képeslapokat árusítani. A Balatont egy kiskocsival járták körbe, először ketten, majd egyre többen. 1982-től 1989-ig, a klasszikus maszekkorszakban a magánkiadó cégnek egymillió képeslapot sikerült eladnia, megalapozva ezzel hírnevét. A rendszerváltás után kinyíltak a lehetőségek, és a képeslapok mellett megjelentek a saját gyártású termékek: a matricák és a jegyzetöbök. A termékkör bővülésével Bozsánék hamarosan kibérelték első raktárukat, a Lizzy Card termékeit a papírboltosok és a virágboltosok is árulták. Az igazi változást a hipermarketek megjelenése hozta el, 1997-től a cég jö-



Nyíregyháza látnivalók, 1996 (Lizzy Card)

<sup>22</sup> Népszabadság, 2000. április 22. 5.

vedelme és termékköre a multik növekedésével párhuzamosan gyarapodott. A több tulajdonosváltáson átesett cég 1998-ban lett bt.-ből kft., és egyre inkább az alapvető iskolaszerekre (füzetek, írólap, félfementes rajzlap) kezdett fókuszálni.<sup>23</sup>

A Goma 1990-ben kezdte meg tevékenységét Budakeszin, egy német cég leányvállalataként díszkötözők bér munkagyártására az anyacég számára, majd három év múlva függetlenné vált. Hamarosan elindította a termékek belföldi értékesítését, ami annyira sikeresnek bizonyult, hogy kibővítette termelését papírok, tasakok, dobozok gyártásával. A kezdetben bt.-ként, majd 1994-től kft.-ként működő Goma 1997-ben alakult részvénytársasággá; fióktelepet működtetett 2000-ig Nyíregyházán, Szegeden, Pécsen és Zalaegerszegen.<sup>24</sup>

A Cardex Kft. 1991-es megalakulása óta vezető szerepet töltött be a magyarországi üdvözlőlappiacon. Céget a vásárlóik kezdetekben Ementhalossal, a kis kék egérrel azonosították, mivel az ő humoros figurájával forradalmasították a hazai képeslapküldési kultúrát. A piacon lévő rózsás, szegfűs és turisztikai lapok alternatívájaként kezdték forgalmazni a vidám, humoros képeslapokat, melyek egy új, fiatal generációt vontak be a képeslapküldés kultúrájába. „A régi, egyszerű képeslapokat ma már Magyarországon is felváltották az üdvözlőlapok, ezek elterjedésével a Cardex megteremtette az alkalmakhoz igazodó legszélesebb hazai üdvözlőlappiacon kínálatot. A Cardex színes, gazdag választékot biztosít Magyarországon” – nyilatkozta 2001-ben a *Népszavának* G. Pintér József értékesítési igazgató. A cég termékei a nagy bevásárló centrumoktól a kisebb élelmiszerboltokig, a drogériákban, papírboltokban, a fontosabb eladási pontokon megtalálhatóak voltak a speciális Cardex képeslapfalakon, amelyeken könnyű volt eligazodni, hiszen a vevő előtt megjelent a teljes választék. A Cardexnek a világ egyik legnagyobb üdvözlőlappgyártójával, az amerikai Hallmark céggel kötött kizárólagos együttműködési szerződése a lapválaszték egyedülálló bővítését tette lehetővé a magyar piacon.<sup>25</sup>

Az Ars Una Studio neve és a márka fekete-fehér-piros logója már több generáció számára ismerős lehet, ám mindenkinek más miatt. Az első képeslapokat 1991-ben tervezték. Indul magyar vállalkozásként egy-két asztaluk és állványuk volt, a Balaton, és persze az ötletek, valamint a lelkesedés, amelyekből évről évre újabb és újabb képeslapok, később dossziék, majd füzetek készültek. Képeslapkiadás tekintetében 1995-re az Ars Una Studio az ország egyik legjelentősebb, Budapesten és a Balaton környékén



Nyíregyháza látnivalók, 2009 (Bros Universal Bt.)

<sup>23</sup> Forbes, 2019. augusztus 1. 32–33.

<sup>24</sup> Napi Gazdaság, 2008. március 27. 11.

<sup>25</sup> Népszava, 2001. december 5. 11.

pedig mindenképpen vezető vállalkozássá vált.<sup>26</sup>

Olcsó és szerényebb kivitelű lapokkal jelentős pozíciókat szerzett magának a szintén 1991-ben Budapesten alapított Sygnatura Kft. Az új kiadók – például az Ars Una Studio, a Sygnatura vagy a Cardex elegáns sorozatokkal tudtak előállni. A lapok változatos mérete, a feliratozás és a nyomdatechnika igényessége az európai normáknak is eleget tett. Az Ars Una képeslapjainak a hátoldalán halvány, színes nyomat volt látható.<sup>27</sup> Ugyanezt a technikát előszeretettel alkalmazta képeslapjain a 1995-ben Budapest XV. kerületében megalapított LEV Card Studio is.



Nyíregyháza látkép, 1991 (MTC Press, Csutkai Csaba)

1993-tól Orosz Csaba az Ars Una Studio Borsod–Heves–Nógrád megyei területi képviselőjét látta el. Legfőbb feladata a budapesti cég lapjainak forgalmazása volt ebben a három megyében, szerződésben állt a Magyar Postával. 2000-ben itt merült fel az igény, hogy arról a településről, ahol átadásra került a millenniumi zászló, képeslapot kellene készíteni. Az Ars Una a magas gyártási és főleg fotózási költségek miatt csak nagy számban vállalta volna a gyártást, hosszú határidővel. Mivel az idő sürgette a területi képviselőt és a munkatársait, nem akarták elengedni a lehetőséget, némi fotózási alapismerettel vállalták a lapok gyártását, amelynek eredményeképpen 2000-ben Miskolcon létrejött a Bros Universal Bt. A fotókat az első pillanattól Orosz Csaba készítette, a grafikai munkát kiadták egy helyi könyvkiadónak, de ezzel nem voltak megelégedve, így 2001-től azt is saját kezükbe vették. A 2004-es Európai Unió csatlakozás után a Bt. által kiadott képeslapokra először a 12 csillagos uniós jelképet tették rá, de hamarosan kiderült, hogy nemzeti mivoltunkhoz sokkal jobban illeszkednek a nemzeti színek és a Magyarország-sziluett, ami a rajta lévő fekete nyilacska segítségével még tájékoztatásul is szolgál. A cég egyaránt készít „A” és „C” árkódú képeslapokat: előbbi 10x15, míg utóbbi 13x18 cm-es. A Bros Universal Bt-nek azóta töretlen a kapcsolata a Postával, és elsősorban ennek köszönhető, hogy még napjainkban is adnak ki helyi lapokat, bár a forgalmuknak a helyi jellegű lapok már csak 1–2%-át teszik ki.

Külön említést érdemelnek a vasúti témájú képeslapokkal foglalkozó kiadók: a MÁV Nostalgia Kft., a Parragh Péter alapította Parragh Produkció (PPP), valamint a Kovách László vezette TOP CARD Kiadó, amely számos, Nyírvidéki kisvasúttal – így Nyíregyházával – kapcsolatos képeslapot készített.<sup>28</sup>

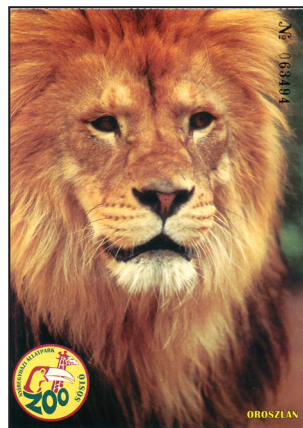
<sup>26</sup> VADAS JÓZSEF: Budavár, kaliforniai éggel. Kritika XXIV: 2. 1995. 36.

<sup>27</sup> Népszabadság – Budapest melléklet, 1997. augusztus 8. 32.

<sup>28</sup> PARRAGH PÉTER: A három és fél évtized felé... (2. rész). Bélyegvilág – Filatéliai és Numizmatikai Szemle LXX: 9. 2017. szeptember 1. 23.

A nagy budapesti cégek mellett több helyi és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vállalkozás is segítette a nyíregyházi képeslapkiadást. Ezek közé tartozik a Grafik Nyomda, amely 1986-ban Nyíregyházán a Váci Mihály Művelődési Központban kezdte meg működését Molnár Béla igazgató vezetésével. A rendszerváltás után, 1990-ben Nyíregyháza önkormányzata a nyomda további üzemeltetésére vett egy üzemcsarnokot a Rákóczi utca 98. szám alatt, de nem sokkal ezután eladták a vállalkozást, amely Grafik Nyomda és Kiadó Kft.-ként működött tovább. A cég számos szép lapot készített Nyíregyházáról. Az egyik ilyen 10 lapból álló sorozata az MTC Press Kiadványszerkesztőséggel karöltve látott napvilágot 1991-ben, amelyhez a fotókat Csutkai Csaba (1954–) nyíregyházi fotóművész készítette. A Kalenda Zoltán vezetésével 1990-ben Nyíregyházán megalakult MTC Press Kiadványszerkesztőség kezdetben a Mártírok tere 9., majd pár hónap után egy igen „elegáns” helyen, a Dózsa György utca 3. szám alatt, a Korona Szállót és az új Szabolcs Szállót összekötő épületszárny emeletén folytatták a munkát.<sup>29</sup> Az MTC Press egy alkalommal a debreceni Kinzsi Nyomdával is együttműködött, amelynek eredményeképpen 3 képeslapból álló sorozat készült a nyíregyházi római katolikus templomról. De nemcsak az MTC Press dolgozott együtt más nyomdákkal, hanem Csutkai Csaba fotóiból is készítettek nyomdák és kiadók képeslapokat. Az egyik a Nyírségi Nyomda – amelyet 1994-től a START Rehabilitációs vállalat üzemeltet –, míg a másik a Szabolcs-Szatmár megyei Víz és Csatornamű Vállalat, amely Sóstót ábrázoló képeslapokat állított elő. Csutkai Csaba mellett nagy elismertséget szerzett Elek Emil (1946–) fotóművész is, akinek fotóiból szintén készültek képeslapok. Az 1992-ben létrejött Nyír-Karta Bt. – amely 2017 óta Nyír-Karta Kft. néven működik – szintén szép lapokat készített a városról az 1990-es években, bár napjainkban már nem ez a fő profilja, hiszen az ország egyik legnagyobb és legismertebb térképszerkesztő és térképkiadó műhelyeként, valamint Magyarország egyik legnagyobb térkép-forgalmazójaként tartják számon. Az 1997-ben alapított IMI Print Kft. szintén adott ki képeslapokat a városról; a fotókat Fodor András készítette. A nyíregyházi nyomdák közül kiemelkedik még az 1987-es alapítású Gprint Iroda, amely az önkormányzat megrendelésére készített képeslapokat a megyeszékhelyről a 2000-es években.

Kiemelkedik képeslapkiadói tevékenységével az Erdélyi Ferenc és testvére, János által 1993-ban, Ópályiban alapított Erdélyi Fivérek Bt., amely elsődlegesen a mátészalkai, a fehérgyarmati, a csengeri, valamint a vásárosnaményi kistérség településeiről készített képeslapokat. Nyíregyházáról szintén nem egy lapot jelentett meg a vállalkozás, amely 2002-től Mátészalkán folytatta tevékenységét Diopack Nyom-



Sóstó-Zoo belépőjegy képeslap,  
2000 (Sóstó Zoo)

<sup>29</sup> Szia Zooli! – In memoriam Kalenda Zoltán. Nyíregyháza, 2015. 31–33.

daipari Bt. néven. Képeslapjaik egyedisége abban rejlett, hogy a hátlapokon mindig feltüntették a készítés évét.

Külön említést érdemel a Nyíregyházi Állatpark – Sóstó Zoo – kezdeményezése az ezredfordulón, amikor képeslappal kombinált belépőjegyeket bocsájtott ki. A perforált szélű „belépőjegy-képeslapok” megvásárlásával a látogatók hozzájuthattak egy-egy állatparki állatot ábrázoló képeslaphoz. Később a Sóstó Zoo önálló képeslapsorozatot is készített a náluk élő állatokról. Napjainkban pedig a Nyíregyházi Turisztikai Non-profit Kft. az, amely szép, 6 db-os képeslapsorozatot készített és forgalmaz Nyíregyházáról és Sóstóról.

A képeslapok tekintetében külön szekciót képez az ingyenes reklámképeslap (freecard), amely az amerikai kontinensről indult világhódító útjára. Európában a freecard története 1985-ben Spanyolországban kezdődött, majd 1994-ben Magyarországon is megjelentek az első ingyenes reklámlapok, amelyek a gondolat és képeslap szavak fúziójából született Gondolap néven jelentek meg. Kiadjuk egy dán-magyar cég, a Multi-Graph Kft. volt – ezzel indul el a Gondolap 15 éves sikertörténete. A lapok tematikája igen széles volt, a polgárpukkasztó, harsányan színes lapoktól a konzervatív ízlésvilágot is vállalóig minden felvonult. A rendszerváltás után is „szürke” és egy színű képeslevelezőlap-kiadás után gazdag, színes színfolt lett az ingyen reklámokat felvonultató képeslapok tömeges kiadása. 1997 végén egy holland anyacég leányvállalataként jelent meg a magyar piacon a Boomerang Reklám Kft. Ezt követően ők adták ki a legtöbb ingyenes reklámlapot, így 1997–1999 között a két cég – a Gondolap és a Boomerang – versenyzett egymással. Közben a Gondolap 1999-ben megszűnt, s 2001-től megjelent az Est Card a magyar reklámpiacon, amely az Est Media indoor üzletágának volt a terméke. A felsorolt cégek közül elsősorban a Boomerang jelentetett meg Nyíregyházával kapcsolatos ingyenes reklámlapokat. Az Est Media végül 2007-ben a Boomerangot is felvásárolta.<sup>30</sup>

2017-ben Deák Endre a *Bélyegvilág*ban lévő írásában borúsán látta a képeslap jövőjét: „A képeslap-kiadás romokban. Ami mégis megjelenik, az többnyire silány. Ritka kivételek akadnak, ezeket néhány elkötelezett, megszállott ember adja ki. Például a vasúti lapok esetében Parragh Péter. Képeslapot ma csak az idős korosztály egy része küld postán. Néhány évtized múlva nem lesz mit kutatni ebből az időszakból. Vonatkozik ez a levelekre és más postai küldeményekre is. Az internet mindent visz!”<sup>31</sup>

Egyesek szerint a képeslapok napjai meg vannak számlálva, hiszen információközvetítői szerepüket évről-évre tönkreteszi a számítógép és a mobiltelefon. A Posta, valamint a lelkiismeretes gyűjtők és a filatélia rajongói ugyanakkor nem tartanak ettől: a távközlési eszközök mellett helyük van még a kézzel írott leveleknek, képeslapoknak is.

<sup>30</sup> DEÁK ENDRE: Ingyen reklámok a képeslapokon – A magyar „freecard” 15 éve (1994–2008). *Bélyegvilág – Filatéliei és Numizmatikai Szemle* LXXII: 7–8. 2019. július 1. 34.

<sup>31</sup> DEÁK ENDRE: A hazai képeslapgyűjtés harminc éve (1986–2016) – Véget ért a második aranykor (3. rész). *Bélyegvilág – Filatéliei és Numizmatikai Szemle* LXX: 11. 2017. november 1. 22.

## PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

*A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára, a Jósza András Múzeum, a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Honismereti Egyesület, a Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófia Intézetének Történettudományi Intézeti Tanszéke és a Szabolcs-szatmár-beregi Szemle Szerkesztősége helytörténeti pályázatot hirdet „Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye és történelmi jogelődjei (Bereg, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Ung) múltjának történetéből” címmel.*

Témajavaslataink:

- Szabolcsiak, szatmáriak, beregiek a 2. világháború idején (háborús károk, családi tragédiák, holokauszt és málenkij robotos áldozatok, hadifoglyok élete fotók, naplók, levelek, fennmaradt szóbeli emlékek alapján).
- Emlékhelyek megyénkben (fotóalbum vagy kisfilm emlékművekről, emlékhelyekről és azok történetéről).
- Üdvöskék és fekete bárányok a családban karriertörténetek és tragédiák tükrében.
- Hitéleti emlékek egy település életéből.
- Volt egyszer egy mozi, kultúrház, könyvtár stb. (kulturális, szabadidős és karitatív tevékenységet folytató egyesületek, társaságok és intézmények története településen a Nyírvidék és más újságok cikkei alapján).
- Nagy emlékei az iskolájáról, a tanulásáról, családi ünnepeikről.
- A rendszerváltás időszakának személyes emlékei.
- A szellemi, természeti és épített értékek településen.

Szívesen fogadjuk a határon túlról érkező pályaműveket is.

Pályázni 10–30 oldal terjedelmű, géppel írt (A/4-es lap, 1,5 sortáv, Times New Roman 12-es betűnagyság), még nem publikált dolgozattal lehet. A kisfilm hossza maximum 10 perc lehet. A pályaműnek tartalmaznia kell a felhasznált irodalmat és a források leelőhelyét.

Felhívjuk Tisztelt Pályázóink figyelmét arra, hogy csak a kiírásnak tartalmi és alaki szempontból is megfelelő dolgozatokat fogadjunk el! Kérjük a pályamunkán feltüntetni a pályázó nevét és elérhetőségét (levelezési cím, e-mail, telefon).

Pályadíjak: **1. díj:** 35 000 Ft **2. díj:** 30 000 Ft **3. díj:** 25 000 Ft

A pályaműveket 2024. augusztus 23-ig postán, illetve lehetőség szerint elektronikus úton is kérjük eljuttatni a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltárába (4400 Nyíregyháza, Széchenyi u. 4. sz., e-mail: szszbml@mnl.gov.hu). Bővebb információ Kocsis György levéltári könyvtárostól kérhető a 42/414-313-as telefonszámon vagy e-mailben (kocsis.gyorgy@mnl.gov.hu)

A fenti címre elektronikus formában megküldött pályamunkákat honlapunkon a szerző engedélyével közzétesszük, ezért kérjük, hogy csatolja e-mailjéhez a megjelentetéshez való hozzájáruló nyilatkozatát.

A pályázatok értékelése és az ünnepélyes díjkiosztás 2024. szeptember 19-én, a XXXI. Szabolcs-szatmár-beregi Nemzetközi Levéltári Napon lesz.

SZABÓ SÁNDOR

## Makám, dastgah, rága, jazz

Ebben a tanulmányban a Közép- és Kelet-Ázsiában elterjedt *makámot*, az indiai klasszikus zenét, a *rágát*, a *perzsa dastgah klasszikus zenei rendszert*, valamint a nyugati kultúra viszonylag fiatal zenei megnyilvánulását, a *jazzt* elemezzük, mint *létüket beteljesítő „entitásokat”*, rámutatva hasonlóságaikra és különbözőségeikre. A megértéshez néhány alapelv tisztázása mellett nem kevesebbet gondolunk az *ázsiai klasszikus zenéről* és a *jazzról*, minthogy intelligens, végtelen potencialitással bíró, univerzális tudati térben létező, de az emberi tudatmezőben is megnyilvánuló jelenségek. Azt a következtetést engedik levonni, hogy létükben univerzális egyöntetűség mutatkozik meg, születésük folyamatában és architektúrájukban jól felismerhető analógiákat mutatnak, tulajdonságaikban egy univerzális zenei intelligencia megnyilvánulása bontakozik ki.

### Honnan származik és mit jelent a „makám” és a dastgah szó?

Mindenekelőtt szükséges a makám és a dastgah-nak nevezett zenei rendszerek megnevezéseire használt szavak jelentését tisztázni a szűkebb és kiterjedtebb értelmükben, etimológiailag vizsgálattal is.

A makám szót elterjedten használjuk, ha *ázsiai zenéről* beszélünk: hangsorok megkülönböztetésére, de magának a zenei formának a megnevezésére is. Régi időkben a Közel-Keleten senki sem használta a makám szót a zenével kapcsolatban, a XV. századig ez nem volt zenei kifejezés. Az írásbeliség megjelenése előtt egy modális névrendszert használtak. A hangszer fogólapján lévő hangjegyeket olyan nevekkel látták el, amelyek megfeleltek a hangsorok nevének, például Rast, Huseyni, Nihavend stb. A makám szó arabul *helyet* jelent.

De vajon hogyan kapcsolódik a szó jelentése a zenéhez? A makám a hangszer fogólapján az a pozíció, az a hely, ahol a hangsor kezdő vagy fő hangja elhelyezkedik. A perzsa nyelvben a *dast* eredetileg kezdet jelent, a *gāh* pedig helyet, pozíciót, így összevonva mint *dastgah* a kéz, az ujjak pozícióját, azaz a húr lefogásának pontos helyét jelöli a hangszer fogólapján. A dastgah szó jelentése etimológiailag teljesen azonos a makám kifejezéssel, ezért a *perzsa dastgah* helyett szinonimaként mondható a *perzsa makám* kifejezés is. A fenti etimológiai magyarázat csak a szóösszetétel eredetére utal, mostanra a dastgah és a makám is sokkal összetettebb és változatosabb értelemben használatos az *ázsiai klasszikus zenék terminológiájában*.

## A „lényesség” analógiái

Ha egy élőlényre tekintünk, példánkban legyen az egy növény, egy fa, akkor azonnal láthatjuk, hogy felépítésében és életfunkcióiban a Föld és a Kozmosz erőit, szimbolikájában az immanenciát a transzcendenciával köti össze. Talapzatát képező gyökere a földből táplálja, leveleivel a Kozmoszból áradó fényt használja gyarapodásához. Mindkét irányban fejlődik, mígnem eléri azt a pontot, amikor életét beteljesítve gyümölcsöt terem, és reprodukciójában újabb életciklust kezd.

Mielőtt kritika érné az *entitás* és a *lény* szavak használatát a zene jelensége kapcsán, az olvasót szükségszerűen be kell vonjuk abba a szemléletbe, ahol minden létezőt nemcsak entitásnak, de jelenségnek tekintünk, és ezzel kialakítjuk a megértést szolgáló fogalomkészletet, vagy minimum megállapodunk a jelentésükben.

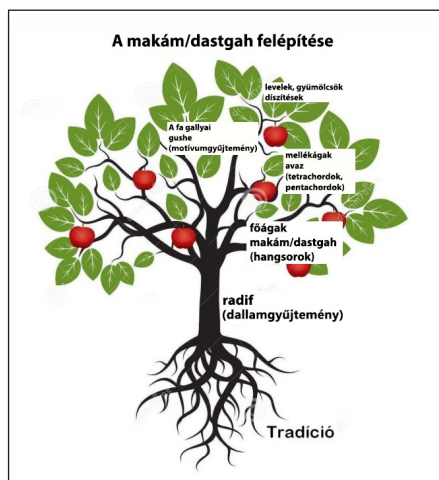
A hétköznapi gondolkodásban a zene jelenségnek tűnik, ezzel szemben az élőlények és más létezők az entitások körébe sorolandók. Például egy cég esetében a jogi nyelvezet használja az *entitás* szót, pedig a cég csak megegyezésekkel, papíron rögzített, emberek által megszemélyesített, anyagi javakhoz kapcsolt jogi absztrakció, ily módon létező entitás. Az ásvány- és növényvilág létezőit már ritkábban nevezük entitásnak. Az élet mint működés a maga kozmikus teljességében jelenség, ami zajlik, történik és amiben számtalan entitás létezik. Egy darab köre már nem mondjuk, hogy élő, és főként nem, hogy entitás, pedig a maga szintjén ásványi életet él, és létezőként entitás. Az anyagi világ mélyebb megismerésében áttörést jelentett a kvantumfizika megjelenése. A tudomány felismerte, hogy az atom létezése valójában energetikai *esemény*, *kvantumjelenség*, amit nem lehet többé a hagyományos értelemben anyagi létezőnek tekinteni. A fizikai anyag, mint általában létező entitás, a tudományos értelmezésben már átkerült a jelenségek körébe. Az új felismerések mentén kirajzolódó logikát követve a zene jelensége is egylényegű a fizikai világ jelenségével. Tehát ha egy céget, aminek működését az események és a jelenségek körébe sorolhatóan entitásnak nevezhetünk, akkor ugyanez kijárhat a zenének is mint jelenségnek, annak okán, hogy a lét körébe tartozik, és tulajdonságai zavarba ejtő hasonlóságokat mutathat az élő entitásokkal.

Az ázsiai klasszikus zenék egy fa anatómiájával összehasonlítva feltűnő analógiát mutatnak. Ez a hasonlóság a jazz tekintetében is fennáll, és a szemléllő számára akkor lesz még feltűnőbb, ha a zenedarab előadását megpróbálja egy „zenei entitás” megszületéseként szemlélni, átélni, ahol az előadó muzsikusból funkciójában többet lát, mint csupán egy bábát, aki nem csak segíti világra hozni a végtelen lehetőségekből kibontakozó zenedarabot, hanem mintegy *megszemélyesítőként* tekint az előadóra. Hogy egyáltalán megérthessük, miként tud egy zenedarabot megszemélyesíteni egy előadó, ahhoz szükséges némi betekintést szereznünk a perzsa klasszikus *dastgah* zenébe. A továbbiakban a fentebb kifejtett makám és *dastgah* szavakat nemcsak a zenei rendszerek nevéként, de az azt felépítő építőelemek, a hangsorok nevéként is használjuk.

A figyelem fókuszát indiai, azeri, arab, török hivatkozások mellett a Perzsiában kialakult dastgah-ra helyezzük, mert legpregnánsabban ebben csúcsosodik ki természeti/természetten túli kapcsolatának analógiája és „lényszerűsége”.

A mellékelt ábra szemlélteti miként gondolható el a dastgah „zenei lénye”.

A fát ábrázoló képen a gyökér jelképezi az évszázadok alatt kialakult és megszilárdult *hagyományt*, amiből a fa törzse emelkedik a felszín fölé. A törzs felel meg a *radif*nek, egy évszázadok alatt híres nagy zenészek által összeállított dallamgyűjteménynek. Ha a



dallamokat lebontjuk alkotóelemeikre, ez megfelel a törzsből kibomló ágaknak, reprezentálva a zene hangkészletét jelentő 7–8, vagy akár több hangból álló hangsorokat. A mellékágakat képviselik az úgynevezett „*avaz*”-ok. Ezek kisebb, 3–4–5 hangból álló *trichord*, *tetrachord* és *pentachord* néven ismert egységek. A fa gallyainak megfelelő zenei elemek az úgynevezett *gushe*-k, melyek ugyancsak egy motívumgyűjteményben öltenek testet. A *gushe* immár magán viseli a törzsből, a fő- és mellékágakból kapott tonális meghatározottságot, és ezen a ponton az előadó teszi hozzá mesterétől elsajátított, a fa leveleit reprezentáló, az ihletett jelenlétállapotából implikált spontán módon eljátszott díszítéseket. A fa gyümölcsét azonban sokkal inkább szimbolizálja a zene előadása során megvalósuló, az előadót és a befogadót átható *jelenlétérzet*. Az előadó szellemi alapállásából táplált attitűdje a mesterétől tanult, a zenére irányuló alázat, így részéről a zenedarab *megszemélyesítése* a transzcendencia átélésére irányuló gesztusa és rítusa is egyben. A dastgah évszázadok alatt megszilárdult stabil alapja és kifinomult struktúrája a *tradícióra* épül, magában foglalva sok zenealkotó és zenetudós mester, avatott előadó felfedezéseit, akik megtapasztalták a Természet és a zene, valamint saját belső lényük működésének összhangját. Ebben a szellemi erőterben formálódtak ki mindazon alapelvek, melyek fenntartják egy a dastgah-ban megnyilvánuló zene „életét”. A tradíciónak vannak konkrétan megragadható elemei, amik egyes esetekben, pl. indiai klasszikus zenében, nincsenek írásban rögzítve, hanem a mester-tanítvány viszonyában megvalósuló átörökítésben hagyományozódtak tovább egyre tisztulva és finomodva. Egy ponton ez a folyamat lezárult. Az állandó tisztulási folyamatban a hagyomány nem engedett teret a devianciának és a hagyományt megbontó idegen elemeknek. Hasonlóan egy desztillációs folyamathoz, ahol az mindig egy bizonyos alkotóelem kinyerése érdekében történik, mindenféle szennyeződés eltávolításával.

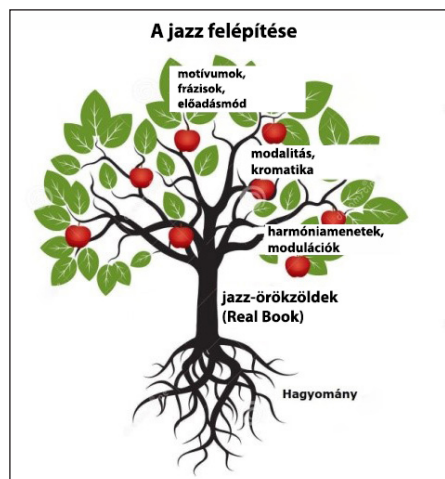
A perzsa klasszikus zenében az évszázadokon keresztül folyó desztillációs folyamat eredményeként létrejött egy, az említett, a zene törzsét képező úgynevezett *radif*, egy

„szabványosított” dallam- és motívumgyűjtemény. Ez annyit jelent, hogy minden perzsa zenész, miután elsajátította a választott hangszer alapjait, alaposan tanulmányozza a túlnyomórészt ritmus nélküli, már jó régen, előre megkomponált dallamlehetőségek gyűjteményét. A *radif* felöleli a dallamok lehetséges hangsorait is, majd számos generáción keresztül váltak a gyűjtemény részévé. Ilyen például Mirza Abdollah *radiffa*, ezt a perzsa szetár, szantur és barbat (perzsa lant) tanítványai használják. Vannak más figyelemreméltó radifok is, különösen Mirza Hossein Gholi gyűjteménye, amit főleg a perzsa taron játszó tanulók alkalmaznak, mivel a benne foglalt díszítések jobban illeszkednek a tarhoz, mint más hangszerekhez. A perzsa zenét tanulók a tanulmányaik korai szakaszában radifokat tanulnak és gyakorolnak. Később a tanulás útja két irányba mutathat. Lesznek, akik továbbra is csak a radifból válogatott repertoárt adják elő hangról hangra, de a művészi szint már megköveteli, hogy azokat saját interpretációjuként adják elő. A radif nem arra való, hogy hangról hangra játsszák, hanem hogy az előadó személyes értelmezésben fogalmazza meg saját változatát a hagyományos perzsa zenébe foglalt dallamlehetőségekből merítve. Így a radif valójában csak *útmutatónak* tekintendő. A magasabb szintű művészi gyakorlatban nem hallható olyan muzsikus, aki a radifot hangról hangra adja elő. Fontosságában, funkciójában sokféle értelmezése lehetséges, és ezzel élnek is a muzsikusok. Ugyanakkor egy olyan oktatóeszköz, ami megtanítja a rögtönzésben megnyilvánítható dallamalkotás szabályait.

Országoként, kultúráként kisebb eltérések tapasztalhatók, de ezek inkább a zene megnyilvánulásának gazdagságát mutatják. Az iráni kurd zenészek például szabadon improvizálnak a *dastgah* alapelvei mentén, azonban az arab, török és az azeri makám hagyományokból teljesen hiányzik a radif dallamgyűjtemény. Ők másfajta rendezőelvek szerint adják elő a darabokat. A dallamalkotás rendje inkább a kompozícióban és a rögtönzött előadásban létrejövő dallamok sajátos módon való kapcsolódásában nyilvánul meg. Ennek ellenére az arab vagy azeri makám lényzerűsége is kitapintható, kb. oly módon, miként egy fának és egy bokornak az architektúrája valamelyest eltér, de ettől még ugyanúgy a „faságuk” lényzerűsége jól megfigyelhető.

### A jazzfa analógiája

Ha a fenti ábrát összevethetjük a *dastgah* felépítésével, akkor azonnal feltűnő hasonlóságokat vehetünk észre. A gyökérzet a jazz esetében is a hagyományt szimbolizálja, bár jóllehet, a jazz hagyománya alig több mint egy évszázadra tekint vissza. A műfaj törzsét és gerincét az a *jazz-örökzöldnek*, vagy



*jazz-standard*nek nevezett dalgyűjtemény képezi, amiből a hagyományt őrző jazz-zeneszkek állítják össze repertoárjukat. Ez nagyjából megfelel a perzsa zenében a radifnak, vagy az indiai zenében a rágagyűjteménynek, pl. a dél-indiai karnatikus zene *Melakarta* nevű rendszerének. A jazz egyre gyarapodó repertoárját az úgynevezett *Real Book* foglalja magába, amelybe a legrégebbi standardektől kezdve a népszerűvé vált modern témák is bekerültek. A jazz iskolákban tankönyvként használják a *Real Book*-ot. Minden egyes jazz-standard úgy is tekinthető, mint önálló kis összhangzattani tanulmány, ami lehetőséget ad az improvizációban megvalósuló horizontális, dallami kifejtésre, továbbgondolásra.

Az ábrára visszatérve a törzs nagyobb leágazásai azok a zenei elemek, harmóniame-netek, modulációk, amikből az örökzöldek, vagy általánosságban a jazz-témák fel-épülnek. A keleti zenékben nincsenek harmóniame-netek, azonban a dastgah zenében egyik hangsorból a másikba való moduláció nagyon gyakori, esetenként egy hosszabb darab 10–15 különféle hangsorból modulálva épül egy terjedelmesebb, összetettebb zenei építménnyé. A jazz képzeletbeli fájának ágai szimbolizálják azt a hangkészletet, amit az előadó felhasznál az improvizációjában, ami a modalitástól a kromatikáig terjedhet. A fa csúcsa reprezentálja az előadóra jellemző motívumkészletet, az előre begyakorolt és gyakran használt frázisokat, benne a megfelelő díszítésekkel, és összes-ségében mindazzal, ami az adott előadót stílárisan jellemzi.

A jazz rendkívül gyorsan bontakozott ki, és vált műfajjá, hiszen ma már sok stílus összességként jelenik meg, de általánosságban sokkal inkább speciális előadásmód-ként értelmezhetjük. E tekintetben hasonló a keletihez, mivel a jazz-improvizációban a zenedarab megformálása kerül a kifejezés előterébe. A jazz-zenész is a darabot személy-esíti meg, nagy szabadság foka van a végeredmény, az elhangzó zenedarab alakulásá-ban, ezáltal nem *önmagát* fejezi ki, sokkal inkább *önmagát* éli át ebben a folyamatban a transzcendencia szintjén.<sup>1</sup> A zenedarab mint jelenség megtörténik, „elkövetetik” általa. A jazz nagyon magas szintű összhangzattani tudást igényel, a sok akkord felett való improvizáció talán a legnagyobb kihívás egy zenésznek. Ebből adódóan a jazz-ze-nélés jó táptalajt nyújt az egónak, ahol a zenész pozícionálhatja magát, és megélheti önnön kifejezésének sikerélményét. A jazzt jellemzi a nyelvszerűség abban az értelemben is, ahogyan az együtt játszó zenészek mintegy egylényűvé válna megérik egymás szándékát, mintha egy nyelvet beszélnének.

A jazzen belül önálló stílusként van jelen a teljesen, minden kötöttségtől mentes szabad zenélés, a *free jazz*, ahol a zenészben megszűnik az esetlegességtől, az oda nem illő hangoktól való félelem. A kreativitás spontán kifejeződése és a jelen pillanat át-élese kerül előtérbe. A kreativitás szabadsága sok gyakorlati kérdést vet fel. Mennyiben

<sup>1</sup> Ehhez képest a teljes egészében leírt, kidogozott darabot a nyugati klasszikus zenész hangról hangra interpretálja, minimális befolyása van a zenedarab alakulására. A kreativitás a zeneszerző eszköze és előjoga, az előadó muzsikusi csak teljesíti az előírt hangok eljátszását a kreativitás teljes kizárásával. Ezért a nyugati klasszikus zene muzsikusai legfeljebb *önmagukat fejezhetik ki* az előadásmód szűk lehetőségei között és bizonyos a játékmód által adódó kül-sőségekben.

szerű az improvizáció spontaneitása annak előkészítettségével, kigyakoroltságával? Milyen arányban vesz részt a játékban a gondolkodás és az ösztönösség? A gondolkodás és az intuíció ellentmond egymásnak. Ha valaki gondolkodik, hogy mit „kellene” játszania, az egy teljesen másféle agyi tevékenységet jelent, egy feladatmegoldó funkciót, ahol számba kell venni a lehetőségeket és minimalizálni a nem kívánatos hangok becsúszásának kockázatát. Ezt sok előadó azzal igyekszik kivédeni, hogy minden szólóját „kockázatmentesítés” okán kigyakorolja, de ezzel elvész az előadás spontaneitásában, pillanatnyiségében és megismételhetetlenségében hordozott izgalom, éppen az, amiért a jazz egyáltalán megjelent a zene világában. Az ösztönös, intuitív improvizációban a zene folyásának végkifejlete előre ki nem számíthatóan alakul. A hangok minden pillanatban való születésének megélése jelenlétérzetet teremt az előadóban és a beleélően hallgató befogadóban is.

A jazz-zenében nagyon ritka, hogy egy hangszeres szólóban improvizál. Igazából ennek a legkisebb a kockázata, mert teljesen szabadon a belső intuícióit követve játszik, nem viszonyul és alkalmazkodik senkihez, nem kell követnie senkit. Ezzel szemben a keleti zenében igen gyakori, hogy egy hangszeres 35–40 perces darabokat improvizál kíséret nélkül.

Az indiai klasszikus zenében a dallam fejlődése a variációk permutációinak, matematikai lehetőségeinek kimerítése által valósul meg. Egy-egy rágatéma mindössze 1–2 ütem hosszúságú, és a lehetséges variációk maximális kihasználásával a darab hangulatának fenntartása a fő cél, esetenként több órán keresztül is.

A jazz-zenével kapcsolatban felmerül a gyakorlati dilemma, hogy egy rendkívül összetett, 30–40 akkordból álló komplikált téma mennyiben jelent hatásában is többet, mint egy 5–6 akkordból álló? Minél több akkordra kell improvizálni, az előadás annál kockázatosabb és megterhelőbb. A végén azt kérdezhetjük, mit szolgál mindez a sok erőfeszítés. A befogadót, de a zenészt is sokszor egyetlen akkordra való improvizálás mélyebb beleélésbe vezet, mint egy túl komplikált darab. Miért kell egy zenedarabnak nehéznek lenni, és az eljátszhatóság határán próbára tenni a muzsikust? Felmerül az input-output egyensúlyának a kérdése? Vajon arányban van egy szinte eljátszhatatlanul nehéz darabba befektetett munka a hallgatóra gyakorolt hatásával? A zeneszerző csupán bravúrból írhat olyan darabot, amit a legfelkészültebb muzsikusi kínkeserveken képes eljátszani. Ez a modern klasszikus zenében kérdésként merül fel. Mindez azt sugallja, mintha a zenedarab csak egy eszköz lenne egy gigászi előadási bravúr végrehajtásához. Az improvizáló zenész ehhez képest önmagát hozza kihívásteli helyzetbe, már csupán azzal, hogy ő a zeneszerző és az előadó is egy személyben, azonos időben. Önmaga vállalja, hogy egy nehéz hosszú harmóniamenetre játszik, de a kérdés továbbra is felmerül, hogy mindezt azért, mert kihívást akar teljesíteni, hogy az egója kielégülést nyerjen, vagy egy hatásában rendkívüli darabot akar kihordozni, ami a hallgatónak és az előadónak is nagy élmény? Ez utóbbihoz sokkal kevesebb hang, akkord, és erőfeszítés is elegendő lehet.

A fenti kérdések némelyikére találhatunk válaszokat, ha közvetlenül összehasonlítjuk az indiai rágák előadásmódját a jazz előadásmódjával. Az indiai előadási darab egy *hangulatot* idéz meg, és a zene folyamatában minél tovább igyekszik azt fenntartani, akár órákon keresztül. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a jazz sokkal inkább egy több rétegű, a ritmusból, akkordváltásokból és dallamokból keltett feszültséget, izgalmat igyekszik fenntartani. Ez magyarázhatja a sok-sok eljátszott hangot, a virtuóz szólókat, a terjedelmes, sűrű akkordváltásokat és a jazzt alapvetően jellemző hangzási intenzitást. A nyugati fül számára a keleti klasszikus zene, különösen a rága „meditatívna” tűnik egyetlen hangnemben zajlik a zene folyamata, és ez az állandóság hangolja a pszichét egy bizonyos tudatállapotba. A nyugati zenében léteznek olyan darabok, sőt a jazzben is olyan művek és előadásmódok, ahol nem a feszültségkeltés, annak fenntartása és kiteljesítése valósul meg, hanem a keleti zenék esztétikájának és hatásmechanizmusának megfelelően a hangulat fenntartása válik az előadás céljává.

A jazz történetében jól látható, hogy John Coltrane eljutott a sok, gyorsan váltakozó akkordokra való improvizálás bravúrosságának csúcsára (lásd *Giant steps*). Ezzel szemben Miles Davis mintha belefáradt volna a komplikáltság mentális feldolgozásába, radikális egyszerűsítésbe fogott, ami a nevéhez köthető úgynevezett *modális jazzben* öltött testet, felszámolva a szinte már versengésre szólító akrobatikus módon előadott, sok ezernyi hangból álló zenei építményeket. Egy stílus kibomlásának időrendiségében – ez inga kilengéséhez hasonló módon – időnként kialakul egyfajta minimalizmus is, majd ismét jönnek újabb korszakok, ahol a minél több hangból álló zenei konstrukciók újra divatba jönnek.

## Rend

A hagyományra úgy is tekinthetünk, mint az emberi tudatteret egyben tartó rendezettségre, minden aspektusában rendezett erőtérré, ahol a zene esetében az előadó és a hallgató otthon érezheti magát. A hagyomány magában foglalja az átörökítés legcélsezerűbb és leghatékonyabb módját, a mester-tanítvány viszonyában megvalósuló beavatató tudás átadást, garantálva a zene tisztaságát, ami itt annyit jelent, hogy a természetes változások mellett a hagyomány által kijelölt úton halad a zene a kiteljesedés felé. További figyelemre méltó attribútum, hogy egy zenei rendszer kiteljesedésének folyamatában egy ponton eljut formájának és tartalmának végső állapotába, amikor már sem egyszerűsíteni, sem hozzátenni nem lehet, mert értelmetlen, hiszen elérte *primordiális alapállapotát*, a tökéletességet. A hagyomány optimális körülmények fennállása esetén annyira erős, hogy nem enged eltévelyedést. A dastgah-t összetettsége ellenére az elemek véges száma jellemzi, semmint a lehetséges elemek számának növelése. Hierarchiájában mindössze 12 fő hangsort kanonizált. Ez semmiképpen sem minimalizmust jelent, sokkal inkább egy a zenei gyakorlat által is támogatott, a növekedés meghatározottságába kódolt egyensúlyt. A perzsa zene minden korábbi változása és a dastgah-ok belső módosításai ellenére a 12 alaphangsor lényegében ugyanaz maradt, mint amikor a múlt század mesterei, különösen Mirza Abdollah

rögzítették. Azóta nem született új *dastgah*. Ebből a figyelemre méltó stabilitásból arra lehet következtetni, hogy a *dastgah* rendszere *kanonikus státuszt* ért el a perzsa klasszikus zenében.

Ugyanez a folyamat lezajlott az indiai klasszikus zenében is. A zene úgymond felnőtté vált, tökéletessé teljesedve egy ponton bezárult, minden eleme rögzült és immár elkezdte öröklését egy paradox állapotban, ahol az örökké változóban megjeleníti az örökkévaló változatlant. Amint esszenciájának letisztulása megközelíti majd eléri az Abszolútumban őrzött primordiális eredetképét, azzal a földi létét bevégezte.

A muzsikusz, aki egy ilyen zenei rendszer erőterének bővületében tölti életét, lassan átveszi annak bizonyos életfunkcióit. A *dastgah* zene „életműködését” jól szimbolizálja az ismert játék, ahol a zenéhez hasonlóan a mentális térben meghúzódozó alapelvek működnek.

### Sakk

Jól szemléltető összehasonlításnak ígérkezik, ha a perzsa klasszikus zene néhány aspektusát analógiás módon a sakkhöz hasonlítjuk, aminek eredete indiai, de Perzsiában is ősidők óta népszerű játék. A szabályai kezdetben változtak, majd egy idő után tökéletesre fejlődtek és állandósultak. E tekintetben hasonló a *dastgah* kiteljesedéséhez. A sakkban adottak a hierarchiába rendezett szereplők, a véges számú, 64 elemből álló mátrixmező, amin belül szigorúan kötött szabályok szerint léphetnek a figurák, azonban a korlátolt lépéslehetőségek ellenére is, egymásutániségükben végtelen lehetőségek tárulnak fel, így a játék végső kimenetele bármi lehet. A perzsa *dastgah* zenében, a sakkhöz hasonlóan, véges számú elemek, meghatározott rend szerint kapcsolódhatnak egymáshoz, és ezzel végtelen variációs lehetőségek szerint épülhet egy zenedarab az előadás folyamán úgy, hogy soha nem fordulhat elő két azonosan megformált és elhangzó zenedarab. Egy *dastgáh*-t a sakk lépéseihez hasonlóan építhet fel az előadó végtelen sokféle változatban. Bármilyen motívumokat is illeszt össze, míg az elsajátított alapelveken belül alkot, az eredmény mindig egy *önazonos* *dastgah* darab lesz. Ugyanez mondható el a rága és a jazz vonatkozásában is.

### A zenedény avatárja

Ha meghallgatunk egy indiai klasszikus rágát, vagy egy perzsa *dastgáh*-t, sohasem az előadó stílusát halljuk, hanem abban egy a hagyományban fogant előadási darab, mákám vagy rága szól hozzánk, amelyben az előadó csupán követi a tradícióban foglalt alapelveket, de személyiségével nem vesz részt a megformálásában, sokkal inkább a mű *avatárjaként* helyezkedik bele a „zenedarab transzcendens személyiségébe”. Bárki játszik egy *dastgáh*-t vagy rágát, mindig a zenedarab lelkét, annak pillanatnyi, egyedi „személyiségét” hallhatjuk ki az előadás folyamán.

A téma pontos megértéséhez ez esetben is fontos segítség, ha időnként összehasonlítjuk a nyugati klasszikus zene bizonyos aspektusaival. A nyugati klasszikus zenész

számára egy előadandó darab statikus, rögzített, többé már nem változtatható, a zeneszerző és egyben a nyugati klasszikus zene doktrínája által „szentesített”, az előadó szempontjából pedig a végtelenül sok gyakorlásban tökéletesre csiszolódott. Így a nyugati klasszikus zene előadója minimális mozgásterével nem avatkozhat be a zenedarab pillanatnyi alakulásába, az előadása során éntudatának megnyilvánulásaként, önkifejezésként élheti meg a zenélés aktusát, így számára a technikai tökéletesség megmutatása lesz a fő preferencia, hiszen egész életében annak csiszolásán dolgozott. Ha áttekintjük a nyugati klasszikus zene tanulásának folyamatát, azt láthatjuk, hogy ez a zenét kész kompozíciók hangról hangra történő eljátszásán át sajátítják el, majd a darabot az előadás során is a kotta szerint játsszák el. E rendkívüli fegyelmet igénylő tanulási folyamatban nem fejlődhet ki sem a variációs, sem az improvizáció készség. A kreativitás és az intuíció nem kaphat teret.

Az ázsiai klasszikus zenék gyakorlatában már a tanulás kezdetén is törekednek az egyéni módon megvalósított értelmezés elsajátítására, és az alapelvek mentén megvalósuló rögtönző készség kifejlesztésére.

A tradicionális mester-tanítvány kapcsolatban a mester nem a személyek közötti alázatot fejleszti a tanítványban, miközben az is kialakul a mester iránt, hanem a tanítványt a zenéhez fűződő viszonyában neveli aláazatra. Egy hagyományban élő mester, mely az indiai klasszikus zene oktatásában még ma is létezik, a tanítványait befogadja, együtt él velük, életmintát ad és megtapasztalást nyújt számukra, hogy muzsikusnak lenni nem szakma, nem hobbi, hanem egy életre elkötelezett életmód, mely szellemi megvalósítás útját is adhatja.

A konkrét zenei gyakorlat tekintetében a tanítványnak meg kell ismernie azokat a variációs lehetőségeket, amelyek birtokában képes irányítani a dallam fejlődését, annak folyását. Figyelembe kell vennie, hogy a dallam milyen irányba kíván haladni, miközben az előadó a szabványosított motívumkészletből igen nagy szabadsággal válogathat a fő alapelvek betartása mellett. Kívülről tekintve a nyugati zenei felfogás szerint azt mondhatjuk, hogy a dastgáh-t, makámot vagy rágát játszó zenész improvizál. Valóban, egyfajta rögtönzés történik, de más módon, mint ahogyan a nyugati világban a jazzből ismerhetjük az improvizáció gyakorlatát. Az előadó a megtanult zenei törvényekből és a számtalanszor begyakorolt elemekből, motívumokból alkotja meg a zenéjét, amiket olyan természetes könnyedséggel játszik el és szövi őket nagyobb egységbe, miként a gyermekkorában megtanult szavakból fogalmazva az anyanyelvén elbeszél egy történetet. Az ily módon alkotott és megformált zene hasonlítható leginkább a nyelvhez. Ez abban is tetten érhető, hogy ha egy indiai vagy perzsa muzsikust meghívunk egy másik városba koncertezni, ott mindig akad egy partner, akivel minden próba nélkül rögtön képesek hibátlanul együtt játszani a koncerten, mert közöttük a kultúrájukon belüli *közös zenei nyelv* ezt lehetővé teszi. Ugyanez a nyelvszerűség figyelhető meg a jazzben is. Ezek után feltűnhet, hogy a jazz hasonlóságaival – különbözőségei ellenére is – az ősi keleti zenei rendszerek modern nyugati megfelelője. A jazz még fiatal műfaj, izgalmas elképzelni, hogy milyen jövő vár rá, hogyan alkalmazkodik a jelenlegi civilizáció for-

rongó kulturális és technológiai változásaihoz, ebben miként teljeseedik ki, és a végén vajon kanonizálódik-e, miként ez megtörtént a rága és a dastgah esetében. Bizonyos stílusában már vannak jelek a kanonizálódásra, különösen ott lelhető fel, ahol már inkább a hagyományörzés gesztusával zenélnék, ahol már nem születnek új örökzöldek.

### A zene kibontakozásának katedrális

A perzsa klasszikus zene kibontakozásának történetét egy katedrálissal is szemléltethetjük, aminek alapjait sok évszázaddal ezelőtt rakták le, és kezdtek különféle architektúrákat építeni rá. Időnként az építmény szűkösnek, vagy esetenként túl tágasnak bizonyult, egyes elemei elsősorban gyakorlati szempontból elavultak, de az is előfordult, hogy külső hatásokra önkényesen megváltoztatták az építés menetét. Ebben az évszázadokon átívelő változásban elvesztek bizonyos elemek, amiket ha ma ismernénk és használnánk, teljességében láthatnánk a perzsa zene katedrálisának eredeti történetét.

A zenei írásbeliség megjelenése különösen a nyugati világban alapvetően megváltoztatta a zenésznek a zenéhez és a hangszerhez való viszonyát. Onnantól a zenedarabokat hangról hangra lejegyezték, és lassan elveszett a hangok közvetlenül a hangszeren való szemléltetése, ami egyfajta térkép volt a tájékozódásra és a lehetőségek kibontakoztatására. A megnyilvánulatlan zene és az ember közé betolakodott egy mediális objektum, egy vizuális kód, a kotta. Kezdetben úgy tűnt, hogy fizikai megjelenése megoldást nyújt az egyre növekvő számú zenei produktumok archiválására, azonban akkor még nem láthatta előre senki, hogy innentől elindult a zenében is a hagyomány leépülésének lassú folyamata. A kotta megjelenése előtt a keleti zene alapelveinek megértését és áthagyományozását a hangszer fogólapján elhelyezkedő pozíciók vizuális képe a tabulatúra biztosította. A zene kibontakozása itt valamelyest irány váltott, az őt reprezentáló katedrális kezdett más formát felvenni.

A potencialításában végtelen, meg nem nyilvánult zene soha nem fejlődik, nem fejlődhet, mert önmaga primordialitásában tökéletes, így pusztán *megnyilvánulhat*. Amit fejlődésként érzékelünk, az ennek a végtelen megnyilvánulási folyamatnak a kibomlása. A zene megélt valóságában szemlélők és tapasztalók is vagyunk. Lényünkben az elkülönülés érzése ébreszti azt a vágyat, szenvedélyt, hogy a zenét átélhessük, eggyé váljunk vele, hogy annak minden egyes hangját átszellemítve visszavezessen bennünket önön Lényegünkhöz.

Bár e tanulmánynak nem célja a keleti tradicionális zenei hangrendszerek meghatározó részleteinek taglalása, mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet a létesülés univerzális természeti törvényiben is kifejezésre jutó felsőbb intelligencia jelenvalóságára, ami megmutatkozik a zenei hangok összefüggés rendszereiben, a teremtés matematikailag és geometriailag is leírható arányaiban, de legfőképpen a tudatunkat megszólító megnyilvánult és megnyilvánulatlan valóságában. Annak felismerésében, hogy képes a tudatunkat visszavezetni Önmagunk Forrásához, az Abszolútumba, abba a Csendbe, mely minden zene forrása, alapja és léttere.

BAKAJSZA ANDRÁS

## Csokonai életpályájának stációi

Az 1773-as esztendő szerencsésnek bizonyult Csokonai József sebgyógyító borbély és hites felesége, a jó csengésű és szép nevű Diószegi Sára családjában. Elhagyhatta apósának rangos Hatvan utcai házát, bérelt lakásba vihette övéit, a szintén rangos Piac utca és a Csapó utca sarkára. Mihály fiuk szülőházának azonban se híre, se hamva.

A szerencse persze forgandó. A családfő kezességét vállalt apósa adósságáért, csak-hogy időközben meghalt. Fiatal özvegyére maradt az elszegényedés gondja-baja, megapadt pénzéből kisszerű nádfedelesre futotta a Kollégium melletti Darabos utcán. Ez az utcafronti egyablakos és bejárati ajtós, a mellékutcában kétablakos, hajdan *kertecskés* házacska a rajta elhelyezett emléktáblával megállítja, vagy megcsöndesíti a járóelők (inkább tovasietők) egy részét, lévén a lakhely házhátulján, két ablak közt. Fölrirata: „Csokonai Vitéz Mihály lakó- és halálozáshelye.” (Tegyük hozzá: utolsó bajos éveiben alkotóhelye.)

Ezzel még nem is volna baj. Csakhogy egy utcafronti cégtábla elől azt hirdeti fenn: SUSMUS CAFÉ. Nem irodalmi emlékház, hanem... Susmus-Suskus. Ha már eltűntette a kegyetlen és őrlő idő a szülőházat, miért idegenítették el a szülőháznál fontosabb, beszédesebb alkotó-teremtő, szenvedésben gazdag menedékhelyet – az egyik legnagyobb költőnk szépirodalmi múzeumának? A poéta segítségkérő levelében hajlékocskának nevezi Darabos utcai házukat, mikor az 1802. évi debreceni tűzvészben romlásra jutott. „Üszög és hamu közt írom ezen soraimat; s az ég között, mely... a kevéstől is megfosztott...” Kendőzetlenül föltárja fájdalomát és szegénységét Széchenyi Ferencnek írt levelében: „Éppen a rózsák nyíltak, mikor kertecskémen... a lobogó lángok keresztül rohantak... s az a fülemüle, mely... minden éjjel koncertet adott, örjögve repült el...”

Csokonai élt 1773. november 17-től 1805. január 28-ig harmincegy évet, s alig több mint két hónapot. Tizenkét évesen jutott félárvaságra: tüdőbaj vitte el a családfenntartót. Az elsőszülött Mihály a korabeli jellemzés szerint az anyjára ütött: „elmés... a szépet, az illendőt finomul megérező, nyájas, vidám, kellemes társalkodású” háziasszony volt.

A szenvedésben gazdag költő élete stációs útra fordul.

Az első stáció: „Cimbalom” kicsapattása második otthonából, a Református Kollégiumból.

Cimbalom, ez volt a szeretetteljes, megtisztelő ragadványneve az ősi iskolában. Találó szólítás, hisz ismerték jól: tizenöt éven át volt társuk, jó pajtásuk; vidámságával, tréfacsináló kedvével földerítőjük. Fölnéztek rá, becsülték koraiifjúságában bontakozó poétai tehetségét. Érett, kész költői vértzetben Debrecen városában is ismertségre tett szert. Sok hírt tudott megszólaltatni, mintha zeneszerszám volna, hangszer az Isten kezében. Az ő versein gyönyörűséggel lehet ringatózni, mint a legkifejezőbb művészet, a zene hullámain. Olvasni, mondani, hallani is élvezetes: „A hatalmas szerelemnek / megemésztő tüze bánt...”

1795-ben derékba tört nagy reményekkel biztató pályafutása. Kitaszították az alma materből, mehetett, amerre látott; vitte is vándorösztöne és vándordalnoksága, mármár foglalkozásszerű, hivatásos vendégeskedése és örökös pénztelensége. Otthontalanná vált, íróasztaltalanná végleges hazatéréséig az anyai házba. Költő volt, semmi más nem akart lenni. Ám az úri privilégiumok Magyarországon hogy és hol lelhetné s őrizhetné meg belső alkotói szabadságát mecénások híján. Kereste pedig az életre szóló, klasszikus alkotásokban halhatatlánított szerelmet, a böszörményi lelkipásztorhoz hasonló jó barátokat (lásd Petőfi *Csokonai* című versét!); a termő-teremtő magányt s a családi tűzhelyet hitvestárral és nevét tovább vivő utóddal. Lám, Fazekas Mihály druszájának sem sikerült a házasodás, mégis nyugalomban, serény munkában pergeti éveit. Vergilius, Horatius kis birtokot kapott Maecenastól, hogy csak az írásnak éljenek. Rousseau-t, példaképét is felkarolta egy-egy gazdag, melegsívű irodalombarát madame, és ő a „magyar Rousseau”, az egyik legműveltebb magyar törleszkedni kényszerül, alázatoskodni nagynevű arisztokraták előtt.

Gyanította, tudta-e, milyen sors vár rá? Csakhogy a csínyjei, legációk pénzügyi felelőtlensége miatt betelt a pohár. A préceptorsága (segédtanársága) is balul ütött ki. Sétálgató, szabadabb tanítási-nevelési módszere sok volt a sedesnek. Az istentiszteletet módjával látogatta, megbánást sem tanúsított. Consilium abeundi (eltávolítási végzés) bélyegezte meg. Ez a bélyeg kísérte, bizonyítványt se kapott a nyolcadfél évről. (Petőfire is lesújtott a consilium abeundi, de tréfás vers lett belőle: a Deákpályám. „Ergo mentem és vagáltam / A hazában szanaszét...”)

Debrecen Kálvin téri szobra, Izsó Miklós műve – *Csokonai* felírással magas talapzatán – a hírneves Református Kollégiumra néz. Kezében lant, prémes-zsinóros rövid mente rajta, zsinóros nadrág, csizma. Jó tartású, derűlátó s megbocsátó. (?) Jól van-e így, helyeselhető vagy vitatható? Bennem nem így megszépítve, rangosítva, felmagasztalva él, mintha szakajtott nemesember volna. Igaz, az ezredfordulóra hazakutyagol a „keves füstű Debrecen”-be – egyedül. Mint Petőfi, biztathatta volna – a két lábát: „Gyí, te fakó, gyí, te szürke, / Gyí, két lábam, fussatok!...”

Barátai bánkódnak ugyan kipenderítésén, széles hírnevet jósolván neki. „Örvendj hát te, boldog Patak, hogy fogadhatsz ily férfiat. / Ugráljatok a Bodrognak fodorodott habjai” – lelkesedett egyikük. A peregrinus, vándordíák Csokonai sovány reménnyel tarisznyájában nekivágott a másik kálvinista iskolavárosnak. „Werböczihez megyek: ti tán meg nem martok, / Kik a törvénytől moslékot habartok.” Fáj a friss seb, hogy kimarták, de vitte magával illúziótlanságát, kemény ítéletét.

Félévet töltött ott: „Nyüglődöm e pataki világba... ifjúságomnak purgatóriuma... a magyar Jus.” (A dunántúli csurgói tanárkodása idején szót emelt a „Bodrog-parti Athén”-ért: „Debrecen és Patak / Messze estenek / Ide, hol a múzsák / Nem esmér-tettek.”)

A pataki kollégium előtti nagy sétaparkban föllelhetjük Csokonai Vitéz Mihály mellszobrát, és tűnődhetünk sorsán, stációin.

Hiábavaló volt mecénáskeresőben a pozsonyi diétán A. D. 1796-ban.

Pataktól Pozsonyig jól nekilódult. Petőfi versében még csak „kilódult” Böszörmény-be. Kiebrudaltsága és a pataki kiábrándulás után ismét a remény kecsgettette. Na, most fölön csípem a szerencsém, nagyúri támogatóim felkarolják poétai törekvéseimet és állni fogják megjelentetésüket. Hontalansága ugyan bele-belehasított, azonban a „víg poéta”, ahogy magát nevezte, felül tudott emelkedni sorozatos csalódásain. Várakozás, bizakodás vitte az ország fővárosába, holott óva intette nyomdásza. *A méla Tempe-fői – avagy: Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországbán* című színművében: „Az ide felgyülekezett nemes magyar rendek eleibe terjesztem alázatos könyörgésem: ők engem meg fognak segíteni.” Mire a nyomdásza, Betrieger: „Abból semmi nem lesz.” Csokonai instanciázik hát, meggyőződését is megmásítva, verses újságot ír, szerkeszt – hivatlanul. Szánni való szerep. A Karok és a Rendek aligha áldoznak jöttment poétára, inkább kopóra, körvadászatra, díszmagyarra. Aki költészetéből akar élni, vállára veheti a keresztet.

Komárom, 1797–1798. A boldog-boldogtalan szerelem, minden stációnál fájdalmasabb stációról stációra. Megszakíthatatlanul folytatódik életpályájának felfénylő-reménykedő s a remény füstbe szállásának időszaka. Országgyűlés után megyegyűlés, nemesi inszurrekció (hadba vonulás) és annak elmaradása; költőnk hármas kudarca: művei kinyomtatásának elmaradása, kenyér- és pénzkereső állatalansága, házassági tervének összeomlása. (Hogy pénzkereső állást valaha is keresgélt volna, az egyetlenegy csurgói kivételével senki emberfia nem állíthatja.)

De a házassági elhatározására mindenét (mindenét?, de hát mit?) feltette: boldogságát, hányt-vetett életvitelének megváltoztatását, családi házhoz jutását, gyógyulását, egész egzisztenciáját. Huszonnégy éves, Júlia-Lilla huszonegy, férjhezmenendő-nősülendő korban mindkettőjük. Kilenc hónap égi tüneményű remény és kínzó kétely, végül reményvesztettség között. Vagy-vagy. „...vagy fő boldogsággal megtetézél, vagy holtig tartó magánosságra kárhoztatsz.” – írja döntése előtt szerelmének. S azt is: „...melyik részét kívánod lakni hazánknak?” Igazán nagyvonalú. Vagy meggondolatlanul ígéretgő?

A „Most”-ra, az „Itt”-re épül *A boldogság*, ez a rokokó remekmű s a két verszáró költői kérdésre. Formás, kecses, idilli vallomás. Kedves, kellemes játszadozás, francia eredetű művészi stílusban. „Most jázminos lugasban, / E nyári hűvös estvén, / Lillámmal ülök együtt: / Lillám velem danolgat / És csókolódva tréfál...” Mennyei misztérium. Zefír incselkedik kedvese hajával. Vitézünk tétlen, semmi más nem hiányzik boldogságához. A másik hét sor a széptevő, udvarló poéta tetszetős, finomkodó cselekvését

festi. Átható jázminillat a rejtő-oltalmazó lugasban, borocska a gyepágyon, rózsaszál a dugója; a költő anakreoni dalokat mond, kosarában ízes eper. „Ki boldogabb Vitéznél?” – kérdi, állítja. Ó, „Idő jázminja / Ifjúság” – ötlük eszembe a XX. századi francia Apollinaire sóhaja.

A boldog szerelem bűvölt el, hajdan középiskolás diákok, különösen *Az esküvés* harmadik-negyedik eskütétele: „Esküszöm hősizin kezedre, / Rózsaszádra, tűzszemedre, / Hogy te léssz csak kedvesem. / Esküszöm... Vagy Lilim, vagy – senki sem.” Pompás metaforái ma is megérintenek. Jó olvasni-hallani-mondani a *Tartózkodó kérelem* tizenkét verssorát. A címben hangzásbeli harmónia fűzi egybe a korrekt jelzöt s a jelzett szót; mély és magas magánhangzók a szómelódiát, s abba nem marad az utolsó szóig. Csokonai szeretnivaló poéta. Lehet andalogni a magyar kereszttrimes vers sorain-strófáin. A magyaros, nemzeti hangsúlyozás ejt rabul először: „Te lehetsz írja sebemnek, / Gyönyörű kis tulipánt!” Hamar fölsejlik, tudatosodik az antik görög-római időmérték is. Skandalizáló: /UU--//UU--/. Dupla ritmus, dupla dallam. Nagy fölfedező s nagy gyakorlatú ez a minden vagyon, komoly udvarlóként minden hozomány nélküli, szellemes, szerelmes társalgó; nem szép arcú, de mesteri széptevő. Minden költeménykedvelő egyetért Németh László megállapításával: „Vannak költők, akik, mint Tóth Árpád, Csokonai egy édes, szívet megejtő zenét kaptak a természettől hozományul.” Lám, Csokonai nem volt hozománytalan! Nagyon tudott pici lantja „cicorázni”. A komáromi Vajda-házban Lillán kívül más nem respektálta ezt az isteni adományt, sem széles körű nyelvtudását. Verselő készsége az abszolút költőt, Weöres Sándort asszociálja: „Arany ágon ül a sármány, / Kicsi dalt fúj fuvoláján.” S egy másik: „Három egész napon át / bújtam erdő vadonát...” derűre hangolja az emberfiát a ritmusa, a szózenéje. Kedvetlenséget gyógyító zene. Mozart *Varázsfuvolája* talán? „tündér mámora / hitnek, reménynek” – olvashatjuk Szabó Lőrinc *Mozart hallgatása közben* című versében.

Ki ne ismerné, ki ne szeretné hallani, mondani *A reményhez* könnyű, daloló, 6-5-ös tagolású, gördülékeny trocheusi sorait? Trilláznak pompás, kereszttrimes sorai: „Földiekkal játszó / Égi tünemény...” A „világos” két strófában már fölsejlik a csalódás: „Hittem szép szavadnak: / Mégis megcsalál.” Üde, kívánatos kert tavaszi, rokokó látványa a boldogságot festi: „Lilla szívét kértem; / S megadá az ég.” De elsötétül a reneszánsz virág éden, élni sem kíván poétánk, elköszön örökre: „lány trillák... Kedv! Remények! Lillák!” Elszakadtak húrjai a zengő zeneszerszámnak. Vagy mégse? Eredendő jósága most sem hagyja el: viruló életet kíván a *Még egyszer Lillához* szóló bús-borongós strófáiban: „szép szememvilága”, „Rab gerlicém”, „kincsem”, hogyan szólíthatná még? Lilla is örök, mert Lillát Csokonai szerette. S mikor Lilla már nem szerette (vagy ki tudja?), nem szűnt meg emlékezni rá. *Az utolsó szerencsétlenség* felütése feledhetetlen: „Zokoghat még egy betűcskét / Belőlem a fájdalom? ... Köszönöm jó szívedet...” Valójában – ki tudja – az történt, amit egy XX. századi magyar költő versrészlete így látott: „Más ölébe ül a szép Vajda Juliska, / S mehetsz a francba, Miska!” Vagy Lilla sem felejtette el? Tanulhatnánk Csokonaitól gyöngédséget, nemeslelkűséget, mint Petőfitől: „Hogyha már nem szeretsz, / Az isten áldjon meg...”

A *Még egyszer Lillához* keservének közepébe vág: „Én szenvedek, s pedig miattad... Édes kegyetlenem!” Ma sem tudnánk tömörebben kifejezni az egymást kizárónak látszó ellentétet. (Csak a legnagyobbak. Balassi „szerelmes ellenségem”-nek nevezi szerelmét. Csokonai a kismizmizettségére mesteri képet talált: „Holt álom ül zsigbadd ölében...” Expresszívőbbet nemigen tudunk mondani. Hiába kérte a „futós időt”, hogy „törölje ki belőlem / Lillát és a bánatot!”

„A rengeteg Somogyországban / Elbúttam haldoklani... Csak eltűnt kedvem esmére, / És a kínzó Szerelem.”

Testi-lelki betegség volt vándorló társa. Hidegtelelés, magas lázzal járó kór figyelmeztette: örökölt, régi tüdőbaja és a kínzó szerelem hozta pennájára a haldokolni igenevet. A szerencse vagy a gondviselés most mellészegődik. Kisasszondon (de szép helynév!) Sárközy István főszolgabíró szíves vendéglátója hónapról hónapra. A fizetés kedvessége, tréfamestersége, sőt garabonciássága (ha igaz). Él-e még az a százados vagy másfélszáz esztendő gyertyán vagy tölgy, amibe nevének kezdőbetűit véste? Ha már kidőlt, legnagyobb, legtöbb harmóniát rejtő elégikus költeményébe beleírta a falu nevét, *A Magánossághoz* szóló fennkölt óda menten megragadja mai s mindenkori olvasóját: „Áldott Magánosság jövel! ragadj el / Álmodba most is engemet... ne hagyj el, / Ringasd öledbe lelkemet! / ... itt Kisasszondon reád találtam...” Annyi költőietlen helyen orra bukott, most a sudár szálfaerdőny őskertjében – túl minden ártó hangokon – békére lelt, otthonra. Nap mint nap ki-kijárt s andalgott-darvadozott benne, mintha pálos remete volna. A háziúrék érte őt – tapintatosan bántak vele: szép szolgálólány ebédet vitt rejtekébe. *Egy magányos sétáló álmodozásai* vagy a *Vallomások* Rousseau-könyv inspirálta bizonyára, hogy meghallja a természet szelíd szavát. A keresett s itt föllett magány arra készíti nagyrabecsülőjét, amire fő-fő eszményképét, hogy „a dolgok végét fürkésze.” A „ne hagyj el” kérés Lillát (is) takarja, sajog még a szívében ejtett seb, itt most a Természet gyógyítgatja, túl a Miért hagyta el? választalanul maradt kérdésen. Titkos égi szót vél hallani mentsvárában. Költői öntudata visszatért: „... terem új dolgokat / s a semmiből világokat.” Hogyan éljünk, hogyan készüljünk eltávozásunkra, három igaz és szép sor köti lelkünkre: „Mint éji harmat, napjaink elhúllnak, / Tisztán, magába, csendesen: / Élünk, kimúlunk édesen.” Kora romantikus alkotás *A Magánossághoz*, miként testvérvérse az 1803. évi, *A tihanyi Ekhóhoz* elégia.

A „ne hagyj el”-ből „Már elhagytak mindenk” lett. Kimondja hát: „Nincsen szív az emberekbe”, ezért szólítja a visszhang erdei nimfáját, erősítse föl keserves panaszát. A „zengő bércek”-hez fordul, mint a XX. századi Egry József *Visszhang* című festményén egy leány, aki kedvese nevét kiáltja és egy szót még..., hallja meg mindenki. Az erdei tündér visszakiáltja mindegyik strófa utolsó sorát: „Egy magános árva szív... Egy szegény boldogtalant”, és így tovább, mindvégig. Egy szakaszt Lillának szentel, aki nem a nincstelen széplelkű poétát választotta. Megbocsátóan kérdi: „Hogy vagy most”, és hozzáfűz két szót: „áldott lélek...” Mi van még hátra? Egy-két év az életéből, kivonulás az embertelen társadalomból, remetelakba húzódás, végül korai halál, „setét

erdőben” pór jobbágy temeti „fának sátorában”. Kései kárpótlással: „Szent lesz tisztelt hamva...”

Újabb stációállomás Csurgón. Egyetlen pár hónapos pénzkereső állása. Dél-Somogyban, a mai Csokonai-utcán föllelhetni még a régi egyemeletes gimnáziumot, aki irodalmi zarándokútnak tekinti az odautazást. Ott kapott kegyelemből helyettesítő tanári állást a vándorénekes 1799. május 26-tól 1800. november 17-ig. Pedagógiai programját ismert verse, a *Jövendölés az első oskoláról Somogyban* fejti ki. Fájlalja a tehetséges parasztfiúk parlagon hagyását: „Hát csak kanásznak termett / A somogy-sági paraszt?” Milyen tanár volt? Közvetlen, gondolkodva tanító. Comeniusi nevelés. Színdarabokat írt és állított pódiumra, vizsgára a *Cultura* komédiát, s eredeti vígjátékát, *Az özvegy Karnyóné s két szeleburdiak* címűt.

Dunántúli komikus eposza a *Dorottya vagyis a dármák diadalma a fárságon*. (Emlékezetes mindmáig Gobbi Hilda Dorottya, vén csoroszyaként filmszalagon is. Az ország vándora utoljára még megpróbált boldogulni, a saját lábára állni. Ám letelt az ideje.

„Végre már megnyughatom... jöttem, amerre szívának / A hazul fúvó szelek.” (*Visszajövetel az alföldre*)

Úton örökké a vándordíák vándorfelnőttként is. De megfogadta: soha többé állást! Hova máshova mehetne? („Ha az este ránszakad, / Minden útunk hazafordul...” – idézhetnénk a nyugtalan Jeszenyint.) A zsebében két forint, lapos batyu a hátán, útravalója a belső szabadsága. De: „Jó földre tettem / Jó földön nőtt lábamat.” Ment, ahogy tudott, kutyagolva is. Már messziről szemre vette „Kedves füstöd, Debrecen.” Lám, kedves. Kedves a kis nádas hajlék. Odaszorult kozmopolitának. „Itt a magánosságba eltemetve élek magamnak, hazámnak... írok a boldogabb maradéknak...” A magánosság sem áldott mindig. 1801-ben meghalt dr. Földi orvos, természettudós, fűvész-nyelvész barátja. Költőnk lantja gyászolta hozzá illően, kutatva kérdésére a választ: vajon milyen az úrben a Föld? „...lóg a nagy semminek ágán.” Mintha XX. századi volna a szókép, mint József Attila *Reménytelenül* versében: „A semmi ágán ül szívem...”

Magyar költősors a magyar ugaron.

Ritkulnak jó napjai, „...életem nyakába vetem a gyepült...”

Egyik utolsó remeke a *Főhadnagy Fazekas úrhoz*. Gyönyörködtető, derűsítő-vidámító, természet- és kertjárásra, sőt kertművelésre ösztökélő alkotás „Vár ránk a munka a kertben” – jutnak emlékezetünkbe a felvilágosító Voltaire szavai. Őszinte elismerés, nagybecsülés olvasható ki druszájához, barátjához írt karcsú, takaros sorából. A későn kelő dicséri benne a korán kelő kvietált főhadnagyot, aki édenkertet hozott létre a debreceni szőke homokon: „Kerek hajnal! sugároddal / Küllőzd a fél eget / s muló-lagszín sáfrányoddal / Szeged bé a kék felleget...” A szavak művésze csodálja, hogy a fegyelmezett drusza „Hogy használja az időt!” Katonatisztból lett kertész, kevés szavú talentumos poéta és igazságtevő Ludas Matyi. Gyöngyvirág, jácint, ibolya, tulipánt, méhes, kapa, gereblye, pipaszó... Egészen filmszerűen szerkesztett költemény. Rend mindenütt. Miért nem követte a Darabos utcai Mihály?

Igaz, egyre csak betegeskedett. A megindító *Tüdőgyulladásomról* alig hagy reménysugarat a felépülésére. Nagyváradon gróf Rhédeyné temetésén a hosszú *Halotti versek* szavalásakor megfázott a bolond áprilisi időben és tüdőgyulladásba esett. Mint egykor a tihanyi Ekhónak, most a fenn lengő Holdnak mondja el kínlódását. Orvosilag már-már naturális a leírás, megrázza a költészetkedvelőket expresszíven ható kifejezéseivel: „... mellem csontboltján irgalmatlan / Sarkával rúgdos két halál... Fúlok, lehellek; fázom, gyúlok... Ájúllok, érzek és ocsúlok.” Testi-lelki vergődés komplex költői képsorban. Eszünkbe hozza Janus Pannonius *Midőn a táborban megbetegedett* pontos és orvosilag értékelhető betegségtüneteit. Tegyük egymás mellé őket. „... ártalmas láz fene lángja emészt el... Kékül már ajkam...” Vagy gondoljunk a Debrecenhez kötődő tüdőbajos Tóth Árpád megrendítő, korán búcsúzó verseire.

„Haj! Mely szörnyü hányattatás!...” – volt a tüdőgyulladás. 1804 decemberében írt levelében szóvá teszi Édes Barátjának, hogy „semmit sem javult” betegági hányattatásában; egyszer a rézmetszők kvartélyán, ahol nyugalma sincs, „otthon pedig még úgy sem.” Rejtély. Derecskén jóindulatú ismerősét kérte, hadd betegeskedjen nála. Utolsó, december 10-i levelében elgyengülten, szakadatlan köhögésben aprólékos adósságaira kér halasztást. Úgy zárja: „...ne szünjeteK meg szeretni...”

A versszeretők jó kétszáz évvel halála után sem szüntek meg szeretni. Az ő jóslatával élve: „Századjai az elmúlnak / Általadják ötet egymásnak / És megőrizik hűséggel;”.

Ady értékelését idézve: „Ő volt honjában legbujdosóbb magyar, / De fényküllőzött fél magyar eget.” (*Vitéz Mihály ébresztése*)

Egy kis ébresztőnek szántam tanulmányomat. Vajha a XXI. század is továbbadná a XXII-nek!



*Csokonai Vitéz Mihály*

GERLICZKI ANDRÁS

# Móricz Zsigmond- emlékbeszéd

Tisztelt Hallgatóság, kedves Olvasótársaim!

Az írás nem a papírral kezdődik, nem a klaviatúrával, nem az írógép betűkalapácsaival, nem a tintába mártott tollal, nem a megformált mondatokkal, még csak nem is a szavakba öltöző gondolatokkal. Az írás a születéssel kezdődik, a sírással és gügyögéssel, a kúszó-mászó mozdulatokkal, a lépésekké erősödő totyogással, a mohó érzékek számára hirtelen megnyíló világgal. A születés a lélek ősrobbanása: egyszerre tágul bele a mindenségbe, s formálja önmagává mindazt, mit odakint a nagyvilágban lényével megérint.

Móricz Zsigmond 1879. július 2-án született, a tiszacsécsei református egyház anyakönyve szerint. Maga által választott születésnapja viszont pár nappal korábbra, Péter-Pál napjára esik. Az *Életem regénye* így vall erről: „Péter-Pál a reformátusoknál nem ünnepek – a szenteket »bálványoknak« mondta édesanyám –, kivételt tett azonban Péter-Pál napjával, amely engem adott neki. Ennek az egy napnak megbocsátott, s hogy igazolja magát, egész pogány hitet alkotott, hogy Péter és Pál nem is voltak zsidók, ezek a mesékben a Jézus magyar kísérői voltak. Magyarok, ezért lett az ő napjuk a magyar aratási nap. Ezen a napon állanak búzába, ha esik, ha fúj. Ha az időjárás nagyon elkésett, akkor a Péter-Pál lova mérgesen nyerít végig a mezőkön. Roppant büszke volt azért édesanyám, hogy a fia éppen egy ilyen neves napon lett a világra. Pláne, hogy ebben az évben Péter-Pál még vasárnapra is esett. Dupla ünnep s hozzá: délben tizenkét órakor lett meg a gyerek.”

Ahol a gyerek bölcsője ringott – Sinka István fájdalmas-gyönyörű szavaival –, az az „édes, alulsó Magyarország”. Móricz számtalan helyzetét éli meg, számtalan helyszínét járja be, számtalan fájdalmát tárja fel ennek a Magyarországnak. Még a népi írók mozgalmának zászlóbontása előtt, 1929-ben írja a következőket: „Ha valaki kiáll az emberek elé és elmondja, hogy élnek ott, ahol a hetedik krajcár hiányzik, ez a döntő politikai nyilatkozat”. Letisztult, puritán ars poetica, hiteles és számonkérhető közéleti-írástudói szerepvállalás ez. Emlékezetes történet az Új Szellemi Front íróinak találkozása az akkori miniszterelnökkel. Az esetet Illyés Gyula naplója örökítette meg.

\* Elhangzott 2024. július 2-án a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár megemlékezésén, Móricz Zsigmond szobránál.

1935. április 16-át írunk. Móricz Zsigmond „kihúzott valami noteszt vagy papírcsomót, keresgélni kezdett benne. [...] Ilyesmit olvasott fel: Hétfő reggel, szeptember negyedikén krumplileves, délben semmi, este krumplileves. Kedden reggel krumplileves, délben krumplileves, este semmi. [...] Vasárnap reggel kenyér, délben krumplileves, este krumplileves. Gömbös fölvolta szemöldökét. – Egy Szatmár megyei napszámos heti étlapja – mondta közömbös hangon Zsiga bácsi. – Így élnek a magyarok.”

Móricz nagy mesélő, tud ő – Ady kifejezésével – gyönyörűket írni, de minden szavában élet lüktet, fájó, tépett, sebzett eleven valóság. Tények. A *Hét krajcár* mesés derűjén átvérző szegénység ténye, a *Tragédia* csillapíthatatlan éhségének, a szívfájdító jelentéktelenségnek a ténye, a *Szegény emberek* paraszti életrendjébe betoluló gyilkos nihil ténye, a *Barbárok* rideg embertelenségének ténye, a *Rokonok* uram-bátyám világának, tolvaj-Magyarországának ténye, az Árvácska reménytelen mélységből kiáltó fájdalom-zsoltárainak ténye.

Móricz azonban nemcsak a fájó magyar sors írója. Kosztolányi éppen az egyik legkomorabb Móricz-szöveg, a *Barbárok* kapcsán fogalmazza meg ennek a prózának egyetemes, világteremtő erejét: „Az elbeszélés ősi-gyermeteg öröme abból a vágyból fakad, hogy közöljünk valamit, amit mások még nem tudnak. Ez tökéletesen kielégíti az elbeszélőt és az olvasót is, aki egyszerre azonosítja magát vele, figyelni kezd rá, életet lát, idegen életet, melyek jobban érdeklik tulajdon életénél.” Igaz, Kosztolányi okfejtése is jóval a szövegformálás előttre helyezi az elbeszélés geneziséét: „A valóság az írónak éppoly messze, idegen terület, mint a Tündérország vagy egy Hold-beli táj. Előbb meg kell hódítania. Semmit se lehet »leírni«, ami kívül van és nincs bennünk.” Móricz tanulmányai, hírlapíró munkái, szociográfiai kutatással felérő népdalgyűjtő, folklorisztikai vállalkozásai, legendás írói és naplójegyzetei jól dokumentálják műveinek valóságalapját, a szerző ottlétét az általa ezer színben megfestett magyar világban.

Most, amikor az írot ünnepeljük, Péter-Pál után két nappal vagyunk. Móricz legkedvesebb regénye, a *Pillangó* lélekemelő idillje éppen ilyentájt, aratáskor indul. Darabos Jóska és Hitves Zsuzsika virágzó szerelme beragyogja az egyébként kilátástalanul szegény és kiszolgáltatott világot. Az író tudatos törekvése ez az általa is *idill*nek nevezett boldogságvágy megfogalmazására. Álomszerű, mesés, lírai történet, mely a pillangó nyári röptétől a téli hópihéék lebegéséig ível, dacolva a kor fojtogató realitásaival.

Móricz születésének napján természetesen nemcsak az íróra emlékezünk. Munkatársa, majd szerkesztője is volt a *Nyugat*nak, később a népi írók lapjának, a *Kelet Népe*nek. Németh László a következőképpen méltatta irodalomszervező munkásságát: „Én még ahány szerkesztőt láttam, az mind a szobájából vagy kávéházból csinálta a lapját. Móricz volt az egyetlen, aki az országot vette a nyakába... Üzletből lecke és erőpróba lett a számára ez az országjárás. Ez volt az ő falukutatása. Először mint a Kisfaludy Társaság gyűjtője, másodszer mint a *Nyugat* szerkesztője, harmadszor a *Kelet Népe*vel...”

A lap arra való, hogy az ember feldobjon valamit, aminek mindenki utána kap. Nagy tolongás, mozgás támad, mint gyerekek közt a feldobott labda vagy alma körül... Szerkesztőként ő mindig ezt a labdát kereste...”

A *Nyugat* címlapján kezdettől fogva Beck Ödön Fülöp Mikes Kelement ábrázoló plakettjének rajza szerepel. A nyelvéhez, hazájához a száműzetés reménytelen messzeségében is halálig hű értelmiségi. Az író, a szavak embere, aki az élőbeszéd friss zamatát megőrizve élteti a könyvekből erőt merítő lelket. A közösség kovásza, aki – ameddig egyetlen társa is marad – a kollektív öntudat ébren tartója. Móricz ennek a szellemiségnek hiteles képviselője a folyóirat élén.

Tisztelt Hallgatóság, kedves Olvasótársaim! Móricz Zsigmond szobra mellett gyülekeztük ma össze. Nem áll súlyos talapzaton, nem magasodik bálványként fölénk. Itt van, tűnődve, közöttünk, hosszú sétáján megállt egy kicsit. Szabad a tekintetét keresni, szabad megérinteni, szabad megölelni. Hallgat, persze, hiszen szobor. De háta mögött, a könyvtár ablakain túl, a polcokon minden írása tisztán beszél.



Kő Pál: Móricz Zsigmond (fotó: Varga Vanda)

BAKÓ ENDRE

# A ruszinok a magyar szépirodalomban

## 1.

Dolgozatom az anyag bősége miatt nem térhet ki a ruszin nép etnogenezisére, történetére, földrajzi tagozódására, nyelvi státusára, népeletére, vallási szokásaira, pláne nem a ma is vitás kérdésekre. Annyit csupán, hogy a ruszinok a Kárpátok hegyvidékének mintegy 13 ezer négyzetkilométerét népesítették be, történelmük szorosan összefonódott a Magyar Királysággal és az Osztrák-Magyar Monarchiával. Lakosairól elmondható, hogy az elmúlt bő száz év határváltoztatásai alkalmával nem kérdezték meg őket arról, kik ők, és hol akarnak élni. Sem a Szovjetunióban, sem a mai Ukrajnában nem ismerték el önálló ruszin nemzetiségüket, sem a ruszin nyelvet. A hivatalos álláspont szerint az ukrán etnikumhoz tartoznak, nyelvük csupán ukrán dialektus. Mindezekkel bőséges tudományos irodalom foglalkozik, amelynek Mészáros Károly vetette meg alapjait az 1850-ben megjelent *A magyarországi oroszok története* című könyvével. Mészáros könyvét mind politikai, mind tudományos körökben kritikával fogadták, mert érvül szolgálhatott a ruszin nemzeti törekvések megvalósításához. „Az eltelt száz év alatt nem merült fel különleges probléma Mészáros Károly munkásságának az értékelésében” – így minősíti a könyvet Volodimir Fedinisinec.<sup>1</sup>

A könyv címénél álljunk meg egy szóra! Magyarországi oroszok? Nevezték ezt a népet kisorosznak, magyarorosznak, délorosznak, oroszmagyarnak, ruszinnak, ruténnek, sőt rusznyáknak is, bár utóbbi ellen Rományi Illés úrmezei ruszin pap 1861-ben élesen tiltakozott: fület hasgató, ruszinokra mázolt elnevezésnek minősítette a rusznyák szót, s emlékeztetett rá, hogy 1848-ban „Popovics Bazil, érdemekben megőszült munkácsi püspök ő maga, a rusznyák elnevezés ellenében a hírlapok hasábjain is már felszólalt vala.”<sup>2</sup>

## 2.

De térjünk tárgyunkra! Kárpátalja népeinek sorsát az elmúlt mintegy kétszáz esztendő során néhány magyar irodalmi mű alapján is nyomon kísérhetjük. A ruszinság első orosz néven való említése a magyar irodalomban 1599-ben történt, amikor Telegdi Kata ángyának, Várdai Katának válaszol kertjével dicsekvő levelére. A levelet az irodalomtörténet, minthogy rimes sorok is vannak benne, szépirodalomnak minősíti.

<sup>1</sup> Mészáros Károly, a történész, jogász és újságíró. *Acta Hungarica* 13–14 2001–2003. 2004, Uzshorod–Ungvár, 94.

<sup>2</sup> A „rusznyák” elnevezésről. *Vasárnapi Ujság*, 1861. 115–116.

Benne ilyen sorok olvashatók: „Mert én orosz poétát Tivadarnál, szentet Ricnél, orosz vitézt sem hallottam többet Ignáténál, kiket tudom, hogy egyik sem ivutt az kegyelmednek forrásából.”

A kuruc-labanc harcok a ruszin népet embertelen nyomorba döntötték.

„Az Ung megyei Huszák községben például feljegyezték, hogy a harcok során náluk állomásozott 300 labanc négy nap alatt szinte egy éves szükségletét élte fel a szegény népnek (!), összetörték a bútorokat és a gazdasági eszközöket, s abból raktak tüzet. (...) Ráadásul a szabadságharcot megelőző években járványok tizedelték a lakosságot és az állatállományt a Kárpátalján, épp ezért sem meglepő, hogy a kárpátukránok felszabadítójukként fogadták Rákóczit. (...) . Ám meg kell jegyeznünk, hogy – noha az „Erdős-Kárpátokban” élő máramarosi és beregi lakosság egyöntetűen a fejedelem mellé állt – a császárbarát földesurakkal bíró, „nyugati” (más elnevezéssel élve: völgyben élő, dolisnyán) rutének a labancok oldalán harcoltak.<sup>3</sup> A nép tehát seregestől tódult Thököly, később Rákóczi zászlaja alá, akitől a felszabadulásukat várták. Erről így ír a fejedelem *Emlékirataiban*: „Skoleba érkeztem. Érkezésem hírére előjött egy Kaminszky Petronius nevű derék öregember, – az orosz szerzetesek szomszédos kolostorának főnöke, aki engem valaha még mint gyermeket karján hordozott – örömkönnyeket ontott a látomra. (...) {é}rkezésem híre elterjedt a munkácsi hercegségben, és alig lehet elképzelni azt a buzgalmat és örömet, amely a népet mindenfelől hozzám vonzotta. Ezek az emberek feleségestül és gyerekestül jöttek, és amikor messziről meglátak, letérdeltek, és orosz módra keresztet vetettek.”<sup>4</sup>

A Rákóczi-szabadságharc egyik központja az északkeleti Felvidéken elterülő munkácsi uradalom volt. „A harcokban ezrével vettek részt a fejedelem ruszin jobbágycsoportjai a kuruc seregekben. 1703 áprilisában a lengyelországi Brezán várában időzött Rákóczi, és várta a magyarság számára kedvező nemzetközi helyzet alakulását. Itt keresték fel a hazából kiülődözött Mihály ruszin pap és Bige László. A herceg láttára zokogásban törtek ki, és lábai elé borultak. Előadták, hogy munkácsi jobbágycsoportjai, és az egész nép várva-várja ura hazatérését. Hodinka Antal kutatta fel, hogy a Rákóczi-birtok munkácsi uradalmából 128, a szentmihályi domíniumból 33, összesen 161 ruszin-lakta település jobbágycsoportja állt a szabadságharcban a fejedelem mellé, alá, akitől – ahogyan nevezték a Nás Pántól (...) vagyis urunktól a leghűségesebb nép, a gens fidelissima jelzőt érdemelték ki. A Nagyságos Fejedelem hadseregében rutén papok, azaz batykok (atyák) és azok fiai is harcoltak, illetve különböző szolgálatot teljesítettek.”<sup>5</sup> Később, a szabadságharcról szóló mondák között ruszin témájúak is akadnak, amelyek az itt élő ruszinok folklórkincsében is megtalálhatók. Például az, hogy a fejedelem utolsó éjszakáját Zavadka ruszin faluban töltötte. (*A fejedelem utolsó éjszakája*)<sup>6</sup>

<sup>3</sup> Demjén Balázs pályaműve, Tótok, muszkák, oláhok a Rákóczi-szabadságharcban – szlovák, ruszin részvétel és emlékezés 1711–1867. 2013.

<sup>4</sup> RÁKÓCZI FERENC: Emlékiratok. Ford. Vas István. Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 58–60.; Itt jegyezzük meg, hogy a korábbi fordításokban a rutén nép név szerepel.

<sup>5</sup> BOTLIK JÓZSEF: A Rákóczi-család és a ruszinok. Zempléni Múzsza, 2010. 1. sz. 14–15.

<sup>6</sup> KERESZTYÉN BALÁZS (szerk.): Rákóczi virágai, Kárpátaljai történeti és helyi mondák. Ungvár, 1992. Intermix, 101.

\*

Komáromi János *Esze Tamás, a mezítlásosok ezredese* című regényében következetesen rusnyákok-nak nevezi a ruszinokat, de nem rosszindulattal. Rámutat, hogy a Tokaji Ferenc 1697-es sikertelen felkelésének a magyar jobbágyságon és a felvidéki szőlőbirtokos kisenemességén kívül Kárpátalja ruszin lakossága adta bázisát. Íme egy csatajelenet: A beregi „hajdúk és ugocsai rusnyákok gyalogszerrel rohantak rá ekkor a császár lovasaira. Hanem ezek tudtak is verekedni. A bocskoros rusnyákok előkapták a hadarócsépet s szemközt mentek a lovasoknak (...). Esze Tamás így nyugtázza vítézségüket. „Kedvem telik bennetek, ugocsai rusnyákjaim.”<sup>7</sup> Erről írja Márai Sándor: „Ezek a mesék az »ordasok«-ról és a »kozákok«-ról adnak hírt, a felvidéki zsellér parasztról, aki minden korban kétségbeesett dühvel és erővel keresi a maga nemzeti és társadalmi igazát a rabtartókkal szemben, keresi az ismerős tájon azt a szerény zugot, ahol otthonra lelhetne, ahol keze munkájával emberhez méltó feltételek mellett el tudná tartani magát és családját. Ezt az otthonot keresik fokossal és baltával kezükben, Komáromi hősei, a Kárpátok magyar, ruszin, szlovák parasztjai, Esze Tamás talpasai, a kurucok, a »kozákok«, az »ordasok«.”<sup>8</sup>

Laczkó Géza is megörökíti az orosz pap, Petron Phóshoros (Kaminski bátyuska), aki karjain hordozta a hároméves herceget, és Rákóczi találkozását. Majd kitér a ruszinok csatlakozására. „Az úton pedig csak jöttön jődögéltek a beregi orosz parasztok, addig nem nyugodtak, míg uruk színe elé nem jutottak, lábai elé borították, amit hoztak, húst, kenyeret, térdre zökkentek, csendes röhögéssel sírtak és hányták magukra orosz módra a keresztet.”<sup>9</sup> Tudjuk, hogy a labanc kézen lévő Ungvár és Munkács várát a ruszinok szabadították meg 1704 februárjában. Kiemelkedő ruszin hős volt Becza János, Bercsényi jobbágya.

### 3.

Lehoczky Tivadar 1864-ben megjelentette ruszin népdalgyűjtését. Élére Duchnovics Alexander költeményét, a ruszin nemzeti dalt helyezte. A kiadványt Arany János folyóirata, s minden bizonnyal maga Arany János méltatta: „Hazánk egyik legféltreesebb, legelkülönítettebb szögletében megtelepedett népfaj szellemi világába vezet be az előttünk fekvő könyv bennünket. Ezek az oroszok vagy ruthének, kik Máramaros, Bereg, Ugocsa, Zemplén megyék hegyei közt elvonulva, csendes, kedélyes, igénytelen életet élnek, de azért tudnak lelkesülni, a „huszárdicsőséget” magasztalva zengik, s mint a kötet első darabja mutatja, büszkék nemzetiségekre. E népfajnak még semmi szellemi teremtménye nem volt a magyar irodalomban bemutatva, pedig, hogy ép

<sup>7</sup> KOMÁROMI JÁNOS: *Esze Tamás, a mezítlásosok ezredese*. Miskolc, 1998. Felösmagyarország Kiadó, 111.

<sup>8</sup> MÁRAI SÁNDOR: Komáromi János emlékezete. A Kisfaludy Társaság Évlapjai Új folyam. Hatvanadik kötet 1937–1940. Budapest, 1940. Franklin Társulat, 256.; A kozákok azonban nem a ruszinokra vonatkoznak, hanem az író felmenőire.

<sup>9</sup> LACZKÓ GÉZA: Rákóczi. Második kötet. Budapest, 1955. Szépirodalmi Könyvkiadó, 213.

észjárásuk van, hogy eszmemenetekben sok az elevenség, frissesség, tréfa, sőt gyakran gúny és ironia is, Lehóczky gyűjteménye eléggé mutatja.”<sup>10</sup>

Jókai Mórt, a magyar állameszme képviselőjében erősen foglalkoztatta a nemzeti-ségi kérdés. Több regényében szerepeltet főleg szlovákokat és románokat. Szerette és ismerte Magyarország minden tájegységét, történelmi múltjával együtt, nagy utazásokat tett Erdélyben és a *magyar-tót felvidéken*, Nyitra, Trencsén, Árva, Liptó vidékein, amelynek írói hozadéka *A pánszlávok földjén*. Ebben kissé felületesen a tótokat nevezi Rákóczi legkitartóbb híveinek, holott a gens fidelissima jelző a ruszinokat illeti. A Felföld, ahogy ő nevezte, számára Thököly Imre, Zrínyi Ilona, Rákóczi Ferenc egykori hősi világa volt. Szinte napról napra felidézi a Rákóczi-szabadságharc eseményeit, „Kezdte II. Rákóczi Ferenc a szabadságharcot a magyar oroszokkal, paraszttal, rongyosokkal, aztán csatlakozott hozzá a köznemesség...” (*Az első diadala a „Liber-tás”-nak*, „Máramarosban nagy a panasz a megyei és kamarai tisztviselők ellen, a nép rabszolga módjára elnyomatik. A nép rusznyák és tót ajkú, míveletlen.”<sup>11</sup> (*Magyaror-szág képe II. József alatt*))

Mikszáth Kálmán felvidéki születésű volt, érdekelte is a nemzetiségek, különösen a tótok élete. Elbeszélése, a *Farkas a Verhovinán*, egy magyar történelmi anekdota újraserkesztett fikciója. „Verhovina volt az ismeretlen megyerész. A szolgabírák évtizedekig be se szagoltak oda, vicispán arra sose járt, hacsak nem valamikor Mátyás idejében. De hova is szállt volna ott be egy akkora nagyúr? Nem volt ott se kastély, se vendéglő. Nem volt ott semmi, amit megehetett volna. Ami azonban őt megehetette volna, egy-két medve, sűrűn akadt. A Verhovina a vármegye mostoha földje.” Az anekdota vén írónka az álkirály megbízásából oláhul, oroszul hívogatja elő a lányokat, (Nástya, Dunjecska, Anuta stb.) végül egy román leány, Iliána kerül a történet centrumába, mint a szélhámos áldozata.<sup>12</sup>

Czóbel Minka egy Kárpátalján hallott ruszin monda szinte szó szerinti lejegyzésének reprezentálta *Két aranyhajszál* című regényét, amelynek Oleksza Dovbus szabadsághős a központi alakja, ám az írói újrateremtés során a történet modern lélektani vonásokkal, az író sajátos vívódásaival bővült, a szecesszió is rajta hagyta nyomát, az erotika sem hiányzik belőle. Szepesi Attila *Egy elfelejtett kárpátaljai regény* címmel írt esszéjében lejegyzzi, hogy vitathatatlan párhuzamot talált a cseh Ivan Olbracht *Kárpátaljai trilógia* című munkájának Oleksza Dovbus nevű szereplője és Dobos lovag között: „Czóbel Minka, aki főként ifjúkorában – rokonait meglátogatandó – Eperjestől Husztig és Rónaszéktől Técsőig, Szobráncától Máramarosszigetig jól ismerte e hegyi világot, a kárpátaljai ruszin folklórból merítette nemcsak regényhősét, de műve témáját is.”<sup>13</sup>

<sup>10</sup> Magyar-orosz Népdalok. Gyűjté, s fordítá Lehóczky Tivadar. Kiadja Erdélyi János. Sárospatak. Koszori, 1864. 17. sz. 402–405.

<sup>11</sup> Regényes rajzok a Felföldről. Miskolc, 2002. Felső Magyarországi Kiadó, 50.

<sup>12</sup> MIKSZÁTH KÁLMÁN: A lohinai fű és más elbeszélések. Unikornis Kiadó, Bp. 1998.

<sup>13</sup> SZEPESI ATTILA: Egy elfelejtett kárpátaljai regény. Holmi, 2000. 2. sz. 219.

Ady Endre Egan Edének, (1851–1901) a ruszinügyek, az úgynevezett hegyvidéki akció vezetőjének öngyilkosságáról emlékezett meg.<sup>14</sup> Védelmébe vette Molnár Jenő klenóci bereg megyei körjegyzőt, aki be akarta perelni a Schönborn grófokat, mert koldussá és földönfutóvá tették a ruszinok lakta vidéket. „Bámulatosan eszes jó gazdák voltak a Rákócziak. (...) A jobbágnak nem volt sehol jobb dolga, mint itt. A rutén nem hiába óbégat még mindig Rákóczi után. (...) Bartha Miklós járt a kazárföldön. Megmondhatja. A rutén megfagyhat, fához nem juthat, nehogy csak ezer holddal is kevesebb legyen a Schönbornok erdős vadászterülete.”<sup>15</sup>

Jászi Oszkárnak, a nemzetiségi kérdés szakértőjének javaslatára a Károlyi kormány 1918. december 21-én törvényt fogadott el, amelynek értelmében egy autonóm ruszin területet (Ruszka Krajna néven) kell létrehozni. Krúdy Gyulát Felvidék-szeretete azonnal lázba hozta, és megírta *Havasi kürt (Ruszin-Krajna kis tükre)* című kis könyvét. Krúdy nagy empátiával szinte azonosul Európa legszegényebb, „250 napig böjtölő népével”, amelyet szerinte vallásossága, az istenbe vetett hite és az erkölcsi tisztasága tart életben, jóllehet létformája a böjt és szenvedés. Örül, ha zabkenyeret, káposztát, hagymát ehet. A ruszin kétszer lakik jól életében. Egyszer amikor megházasodik, másodszor a halotti toron. Ezért Krúdy a monarchia Magyarországnak parlamentjét hibáztatja. Felidézi Ruszka Krajna hegyeit, vizeit, természeti szépségeit, amelynek jelképe a fenyőfa. Falun ebből épülnek a házak, vagy inkább a kunyhók. Megrajzolja a ruszin karaktert, „Messziről megannyi szent embernek látszanak ezek az igénytelen, csendes szavú, alzatos emberek, szelíd nők, bölcsen gunnyasztó öregek, halk kedvű gyermekek.” Leírja viseletüket, szokásaikat, például a halotti tort, a húsvétot. Fő foglalkozásuk a pásztorkodás, favágás, a tutajozás, kevésbé a földművelés. A lakosság ki van téve a dermesztő telek csontig érő hidegének, a hóviharoknak, ezek ellen a ruszin az alkohollal védekezik. Krúdy ezt szükségszerűnek, bocsánatos bűnnek tartja, amiről azonban majd le kellene szoktatni a népet. A mostoha természeti viszonyok ellenére a ruszin ember ragaszkodik szülőföldjéhez, ahol kiélheti szabadságszeretetét. Bár az író szabadkodik: „Az író toll gyenge a magyar orosz havasok leíráshoz”, – valójában nem a konkrét tények, hanem költői szépségű művészi megjelenítés a kis könyv legfőbb értéke. Ruszka Krajna 1919 elején néhány hétig valóban létezett, volt saját kormányzója és közigazgatása, de 40 nap után, 1919 áprilisában, nyugatról a csehszlovák, keletről a román csapatok elfoglalták a ruszinok lakta területet.

Krúdy Gyula más helyen is foglalkozik a ruszin néppel. (*A nemzet lelke északkeleten, A Paraszki-malom*, amely három kalugyerről szól, Vörös férfi, szőke leány stb.)<sup>16</sup> Igor Kerca – Krúdy ruszin fordítója – a vezető magyar szlavisztikai folyóiratban megjelent orosz nyelvű tanulmányában vizsgálja Krúdy ruszinképét. „A mű Kerca szerint ma sem veszítette el aktualitását, mert most újból előttünk áll a feladat, hogy immár az ideológiai korlátoktól megszabadulva ismertessük meg a társadalommal a szomszéd

<sup>14</sup> AEÖPM. I. k. 83. Nagyváradi Napló, 1901. szeptember 21.

<sup>15</sup> Egy nagy vagon átka, Nagyváradi Napló, 1903. jan. 1.

<sup>16</sup> Havasi kürt. Miskolc, 2002. Felsőmagyarország Kiadó. /Felföldi kincsestár/

népek kultúráját. A ruszinok is csak az utóbbi években kaptak lehetőséget arra, hogy tanulmányozzák saját történelmüket, néprajzukat és kultúrájukat. Most örömmel és csodálkozva olvassák, milyenek látták nagyapáikat a magyar író, s ezt összevethetik azzal, hogy milyenek látják most ők saját magukat. (...) Végül Kerca felteszi a kérdést, hogy vajon mostanáig miért nem olvashatták a ruszinok anyanyelvükön ezt a róluk szóló könyvet. Valószínűleg az történt vele, mint Mikszáth *Tót atyafiak*jával a szlovákoknál, ahol a korabeli szlovák kritika azzal vádolta meg Mikszáthot, hogy művével a magyarosítást szolgálja.<sup>17</sup>

A *Nyugat* 1920-as évfolyamának 11–12. számában jelent meg Csató Sándor kisregénye, a *Vaszil*, amely 1937-ben *Vaszilij legendája* címen könyvalakban is napvilágot látott. Annak ellenére, hogy az író nem tartja számon egyetlen lexikon sem, színvonalas munkáról van szó, amelynek mondanója, hogy a pópák hívei voltak a pánszláv mozgalomnak, az orosz cárnak, várták az I. világháborút. Vaszilijt pópája a háború kitörése alkalmával ravasz módon behálózza, lefizeti, felesketi Istenre, a cárra és kémkedésre veszi rá. Vaszilij némi belső őrlődéssel vállalja a feladatot, de leleplezik, halálra ítélik. Az író részvétet kelt Vaszilij iránt, a hadbíró nem rokonszenves számára, ravasz módon törbe csalja a naiv Vaszilijt, aki esküje ellenére bűnbánó vallomást tesz.<sup>18</sup>

Rövid, de annál művészebb Molnár Ferenc novellája, a *Néma búcsú*, amelyben egy szép, óriás termetű, dús fekete szakállú rutén népfelkelő áll egyenruhában, sapka nélkül a haditörvényszék előtt, mert át akart szökni az oroszokhoz. A tárgyalás egy galíciai faluban zajlik, egy kertben. A kert kapuja egy fahídra nyílt, azon állott a felkelő kedvese. Amikor megtudja az ítéletet, átment a hídon és egyenesen, vissza sem nézve haladt az országút közepén, s ami „ebben a szótlan elmenésben szép volt, drámai volt, költői volt”, azt az író szóval nem tudja kifejezni, az maga volt a minden érzelmet dacosan eltitkoló mozgás, amiben örök emberi törvényszerűségek fejeződtek ki.<sup>19</sup>

#### 4.

A csehszlovákiai Sarló Mozgalom prominens alakjai a valóságirodalom koncepciója jegyében az 1929–1930-as évek fordulóján országjárásra indultak a Csehszlovák Köztársasághoz csatolt Kárpátaljára, vagy ahogy ők nevezték: Szegényországba. A szociográfusok főként a magyar falvak helyzetét tanulmányozták, s nagyobb nyomort tapasztaltak, mint amilyen az Osztrák-Magyar Monarchiában volt. A ruszinok csak mellékesen kerültek szemhatárba, mindig azzal a megjegyzéssel, amit Balogh Edgár és csapata Izsnyéten és Barkaszon hallott 1930-ban: „A hegyi oroszok olyan olcsón dolgoznak, hogy kiszorítják az izsnyéteiket. Szegény ember a szegény embert játssza ki.

<sup>17</sup> ZOLTÁN ANDRÁS: A ruszinok Krúdy Gyula műveiben. Kerca, Igor': Rusiny v proivedeniáh Dúly Krudi. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 49. vol. 2004. 1–2. no. 149–154. p. Kisebbségkutatás, 2004. 2. sz. 288–289.

<sup>18</sup> Vaszilij látomása. Budapest, 1937, Renaissance, 93.

<sup>19</sup> A százados köpönyege. Budapest, 2007. Noran Kiadó, 220–223.

Fábry Zoltán azonban 1932-ben Ruszinszkóba, Kárpátaljára indult, s már első benyomásai ráébresztik annak a propagandának hazug voltára, hogy „Csehszlovákia Európa jólétszigete.” Azzal a tapasztalattal és meggyőződéssel róttá sorait, hogy a köztársaság keleti részén „emberek és csehszlovák állampolgárok élnek, éheznek és nyomorognak oly módon, oly állati sorban, amilyenre nincs példa Európában.” Az elé táruló kép sivár, lehangoló: földalatti lukak, illetve a régi ungvári disznóólak, mint lakások, gyerek földig érő felnőtt kabátban, mezítláb. A cigánytelep ehhez képest valóságos város. A nyomor fő oka a nagybirtok: a Schönborn-uradalom birtoki politikája okozza a ruszin nép nélkülözését. Másik oka, hogy Kárpátalját eltépték természetes piacától, Magyarországtól. Csehszlovákia Kárpátalját teherként kapta és akként kezeli. Utal Bartha Miklósrá: „Verhovinán az életnek csak két látható és érezhető valósága van: az éhség és a csendőr.” Fábry bizonyosan nem hazudott. De abban tévedett, hogy a Szovjetunióban járt csehszlovák munkásdelegáció tagjai kedvezőbb képet kaptak a „másik Ukrajnában”, hiszen ekkor kezdődött a nagy ukrán éhínség.<sup>20</sup>

\*

Kemény Gábor könyvében találtuk Kumjatszkyj-Somogyváry: *Verhovinán* című versét:

Mily csodás a Verhovina, –  
mondod nekem cimborám –  
Dal zengett ott álmaidban  
S ringatóztál dallamán.  
Mosolyogtak a hegyormok,  
Meseország tűnt elénk,  
Vígán csengtek a kolompok,  
Selyemfüves volt a rét.  
Verhovinán én is jártam –  
jó pajtásom, cimborám, –  
Haj, de én csak könnyet láttam  
Harmatos hegy oldalán.  
Jajszót, átkot, síró sóhajt  
Hallottam én zúgni ott,  
Alleluja meg nem szólalt,  
Minden falu zokogott.  
Mily csodás a Verhovina –  
mondod nekem cimborám, –  
Dal zengett ott álmaidban,  
Nékem meg a jaj csupán.<sup>21</sup>

<sup>20</sup> Az éhség legendája In: Az éhség legendája. Csehszlovákiai valóságirodalom a két világháború között. Pozsony, 1975. Madách Könyvkiadó, 185–219.

<sup>21</sup> KEMÉNY GÁBOR: Verhovina feltámad. A ruszin sors könyve. Budapest, 1939. Mefhosz Könyvkiadó, 11. (A szerzőről semmit sem tudunk.)

\*

Külön fejezetet érdemel Sáfáry László 1910. november 16-án született Munkácson. Apja, a csurgói származású Sáfáry József, aki előbb tengerész, majd szerencsés megmenekülése után kataszteri mérnök Munkácson. A város Csehszlovákiához csatolása után munkáját elvesztette, s főleg alkalmi munkából élt, ezért a család sok nélkülözés közepette élt egy fiú- és két lánygyermekével együtt. Sáfáry László iskolás korát elérve Munkács már Csehszlovákiához került. 17 évesen érettségizett Sátoraljaújhelyen a római katolikus reálgimnáziumban, majd beiratkozott a budapesti Pázmány Péter katolikus egyetem magyar-latin szakára, de csak 10 év múlva szerzett tanári diplomát. Fiatalon, 1931-ben már önálló verskötettel jelentkezett; *Lendület* címmel. A szlovákiai Sarló mozgalom egyik részvevője volt. Második verseskötete 1935-ben jelent meg *Verhovina* címen Munkácson. 1936 után Budapesten élt, 1939-ben a munkácsi magyar-orsz nyelvű tanítóképző, majd a magyar gimnázium tanára. 1942-ben behívták katonának, az orosz frontra került, ahol 1943 januárjában eltűnt. Méltán írja Finta Éva „origója, kiindulási pontja lesz szülőföldje regionális, huszadik századi irdalom történetének, annak a tájnak, amelybe szerves mivoltában nem térhetet vissza.”<sup>22</sup> Sáfáry tagja volt annak a négytagú Sarlós különműnynek, amely 1930 nyarán Balogh Edgár vezetésével elindult, hogy a ruszinszkói magyarok életébe bepillantson, és tíz napot töltöttek Szegényországban. Már vándorlásuk első napjai után beszámolt a *Magyar Gazda* hasábjain Izsnyéte községben szerzett első benyomásaikról: „Jártunk az izsnyétei magyar és ruszin törpebirtokosoknál, akik gyalog járnak a beregszászi szőlőkbe, egy hétig kenyéren és szalonnan élnek, s csak vasárnap délben jutnak főtt ételhez hosszú gyaloglás után. Így keresik meg a téli sült krumplira valót. Azelőtt a Schönborn-nagybirtokon gazdálkodtak, felesbe, harmadába. A cseh maradékbirtokos most géppel dolgoztat és munkaerőt a hegyekből hoz.” Könyvbe foglalt riportsorozatában többször is kitér rá, hogy „Azelőtt Schönborn-uradalom volt itt, a zsidó bérlőtől felesbe, harmadába kapták a lakosok a földet, s még munkát is kaptak az uradalomban. Szegények voltak akkor is a falubeliek, de legalább nem nyomorogtak, mint máma. Közbejött a forradalom, és egyformán sújtott magyart és orosz. (Izsnyéte kétharmada református magyar, egyharmada elmagyarosodott görögkatolikus orosz.) (...) A helyi oroszok olyan olcsón dolgoznak, hogy kiszorítják az izsnyéteieket. Szegényember a szegényembert játssza ki.” Meglehet Sáfáry ekkor szerezte versei második kötetének élményeit.

### Verhovina

Vaszil gazda a Verhovinán,  
egy félhold földje is van talán,  
kukoricát vetett belé,  
és ha istenke is úgy akarja,

<sup>22</sup> FINTA ÉVA: Hazamegyek. A kárpátaljai Sáfáry László. Ungvár–Budapest, 2016. INTERMIX Kiadó.

puliszka télre bőven lesz az asztalán.  
Az istenkének segíteni kell,  
mert néha bántanak a hegyek.  
Az erdőszéli kalyibában kint lármáz éjszakánkint  
Vaszil és a három nagyobb gyerek.  
Ó, furcsa, szörnyű éjszaka!  
Puliszkás álmot küldtek a hegyek.  
Ó, furcsa, szörnyű éjszaka!  
A kukoricán átgázolt egy vaddisznósereg.

Finta Éva megerősít abban, hogy a tutajosok főleg ruszinok voltak:

#### Tutajosok

A háborút és a békét a nagyurak csinálták,  
nem tudjuk, ki parancsolta nekik.  
Nekünk a tél parancsol,  
hogy nyáron fát úsztassunk a Tiszán.  
Most nem lehet,  
mert a fának is kéne útlevel.  
Nagy baj lesz ebből,  
mert nekünk a tél parancsol,  
hogy nyáron fát úsztassunk a Tiszán.

Alanyiség, kollektivizmus, természet- és tájszeretet szervesen összefonódik költészetében. Méltán írta Takáts Gyula: „Mondhatnám azt is, hogy a szegény magyar és kárpátorosz emberrel, azoknak sok bajával és kevés örömeivel.”<sup>23</sup>

Takáts Gyula kaposvári illetékességű középiskolai tanárt, később Kossuth-díjas költőt, 1939 márciusában nevezték ki a munkácsi Árpád fejedelem kétnyelvű gimnáziumba. Takátsot az új élmények egy szociográfiai dolgozat megírására készítették, amely egyként tartalmaz történelmi tényeket, földrajzi adatokat és szubjektív benyomásokat. Öt-hatszázezerre teszi a ruszinok lélekszámát, holott a múlt század nyolcvanas éveitől legalább félmillió vándorolt ki. Utazása során kilométer hosszúságú falvakon halad át, ahol négyszögölkre zsúfolódnak állatok, emberek, akik fejjel a mennyezetet érő kalyibákban laknak. „Ez az éhes nép fehér háziszőttesben jár, s télen, kurta juhgyapjúból, késsel díszített ujjasban. Az asszonyok pedig málnapiros fejkendőben, kék kötényben, fehér ingben. (A ruszin nemzeti zászló is fehér, kék, piros.) A lábbeli disznóbőrrel cserzett bocskor vagy a választási harc emlékeként Batya gumicsizmában.” Felidézi a rutén skizmapert, amelynek következtében a lakosság görögkatolikusokra és pravoszlávokra oszlott, ezt Takáts a ruszin lélek hasadásának véli, az orosz politi-

<sup>23</sup> TAKÁTS GYULA: Sáfáry László. Kortárs, 1965. 7. sz. 1151–1153.

kai praktikáknak tudja be. A nép évszázados szokásait követi, ragaszkodik babonás, primitív énekeihez, a valláshoz. Szerinte a görögkatolikus papok egy része elszakadt a néptől, pedig nyomora, elesettsége megkövetelte volna a patriarchális gondoskodást. A ruszin nép nyomorán a csehszlovák földreform sem segített. Külön bekezdést kap a nyelv és a líra. Takáts leszögezi, hogy „Mert ruszin irodalom van. Hiába igyekszik vállveregető fölénnyel kezelni azt a ruszin intelligencia nagyorosz iskolán felnőtt legifjabb generációja.” Ennek az irányzatnak a központja Munkács volt a maga orosz gimnáziumával. Ellentéte volt a beregszászi ukrán szellemű gimnázium, ahol a galíciai emigránsok jutottak vezető szerephez. De a ruszin szellemiség védekezett az ukrán gondolat és nyelv előretörése ellen is, és a maga nyelvét igyekezett megtartani, amelynek háttere a fenyőillatú ruszin népdal-, mese- és legendakincs, valamint a jelentős ruszin költészet, maga a ruszin himnusz, Duchnovics alkotása.<sup>24</sup>

Takátsot később is foglalkoztatta az élmény: „Ivan Olbracht ruszin világa vett körül a havasi legelőkön és erdőkben. Ezt a világot magyar író máig nem írta mag szében és igazabban, mint ő. Rajta kívül munkácsi barátom, Sáfáry László lírája beszélt kemény szépséggel a Verhovina világáról. Takátsnak rossz élményei is maradtak, főleg az intelligenciáról.”<sup>25</sup>

Ortutay Gyulának több ruszin témájú dolgozata látott napvilágot. *A Rákóczi két népe* 1939-ben jelent meg. Ebben Ortutay a ruszinság körében élő Mátyás király- és Rákóczi-kultusszal bizonyítja, hogy „a ruszin nép a maga zárt népi határain belül is átélte a magyar történet, a magyar nemzeti múlt lényeges pillanatait, s e pillanatokban a magyarság mellé állt.” Példának hozza fel, hogy mesegyűjteménynek forrása, Fedics Mihály (ruszin származású elmagyarosodott paraszt) meséinek egy része a ruszin hagyományból is megőrzött valamit. A Kossuth-ellenes népköltészeti darabokat a bécsi udvar taktikájának tulajdonítja, hiszen Kossuth seregében nagy számmal küzdöttek ruszin katonák, egyik személyi szolgálatára rendelt tisztje, bizonyos Bácsinszkij Mihály ruszin volt. Szimbolikusan tarja a magyar és ruszin együttélés történetében, hogy Egán Ede és Bartha Miklós a ruszin nép életének jobbítására szentelte életét.<sup>26</sup>

Illés Béla (1895–1974) mára kihullott az irodalmi emlékezetből. Érthető módon, bolsevik, sztálinista érdekoptikán keresztül szemlélte a világot, a történelmet, s ezt propagandisztikus módon építette bele szépirodalmi műveibe is. Nekünk azonban foglalkoznunk kell vele, mert kárpátaljai származású lévén, „A húszas évek legelején a rutén föld nyomorúságáról beszélnek az írásai.”<sup>27</sup>

Pozsonyban megjelent novelláskötetének ezt a címet adta: *Ruszin Petra temetése* (1920). A kötet címadó darabja Szolyva körül játszódik. Illés ebben kissé sietősre veszi a narrációt, de ez nem rontja a történet szociológiai hitelét: Ruszin Petra házán

<sup>24</sup> A kárpátalji ruszinkérdéshez. Kelet Népe, 1935. 5. sz. 270–275.

<sup>25</sup> A munkácsi vár alatt. Emlékek életrajza. Esszék, visszaemlékezések. 2002. Berzsenyi Könyvkiadó, 51.

<sup>26</sup> ORTUTAY GYULA: Rákóczi két népe. Budapest, 1939. MEFHOSZ Könyvkiadó. /Magyarok könyvtára/

<sup>27</sup> CZINE MIHÁLY: Illés Béla: Az aranyliba In: Cz. M.: Nép és irodalom. 2. Budapest, 1981. Szépirodalmi Könyvkiadó, 331–333.

az ablak be van deszkázva, ő a kecske jászla alatt alszik, a falusiak mezítláb vagy bocskorban járnak, a férfiak is hosszú haját viselik, a kovács a gróftól lopott szüzdohányt szívja, denaturált szeszt iszik stb. A kizsákmányolt Ruszin Petra éjjeliőr már fiatalon leromlott fizikai állapotban van, családját apasztja a csecsemőhalandóság, állandóan fenyegeti a betegség. Most a kis Vaszil is megbetegedett. Nem orvost hívnak hozzá, hanem a kovácsot, majd a pópát, végre a mérnök úr javaslatára három nap múlva megjött az orvos, ami a családnak az egyik kecskéjébe került. Petra a mérnök úr disznóitól lop főtt krumplit a beteg gyerekeknek, amiért elbocsájtják. Munka nélkül az erdőben csavarog, felesége koldul, a kis Vaszil közben maghal. De a mérnök visszaveszi Petrát, aki hónapok múlva a lányát rajta kapja a mérnök úr fiával. A mérnök úr a kiehézt éjjeliőrt azzal szereli le, hogy egy tál főtt krumplit hozat a szakácsnővel, és Petra nem tud ellenállni, halálra eszi magát. Ez a befejezés túlságosan emlékeztetne Móricz Zsigmond *Tragédia* című (1909) novellájára, Illés egy új fordulattal tovább is szövi a történet fonalát: a pápa nem akarja pénz nélkül eltemetni Petrát, de Szálás Jurco (aki egyedül tud valamit a forradalmakról) és a Félszemű Iván rákényszeríti. A mezítlábas kántor közben ellopja Olena asszonytól Petra bocskorát, amiből az asszony kenyeret akart venni éhező lányainak. De az erdőkerülő, találkozva a halottas menettel, egy rozskenyeret ad Olena asszony kezébe, aki azonnal három részre töri és odaadja gyerekeknek. „A lányok mohón evésnek láttak, kisírt szemekkel, de boldogan mosolyogva szaladtak az apjuk koporsója után.”

Groteszk szellemben íródott Illés kis tárcanovellája, *A pemétei csoda* (1921), amely a népi hiedelem persziflázsa. A *Legenda a Verhovináról* Oleksza Zsdelyacei bíró különös pálfordulását és halálát beszéli el. A *Történet a Verhovináról* a csehszlovák időkbe vezet, a forradalmaknak vége, az uradalom leszállította a béreket, morva csendőrök tartottak rendet. A munka utáni élelmiszerre váró asszonyok közül egyet elgázol a vonat. Férjét, a töpörödött kis öreg Olekszának a felügyelő G. úr kiméri asszonya adagját is, bizonyítva a gazdaság megbecsülését, miközben már elhatározta, hogy beállít helyette egy fiatal legényt. *A verecek adóssága* (1928) csak annyiban ruszin téma, amennyiben a csehszlovák köztársaságban, Ruszinszkóban, a legsűrűbb erdővidéken játszódik, Királyházán, Sztalinán stb. Illés olykor a zsidókat sem kíméli: Neumann, a munkácsi takarékpénztár igazgatója uzsorás. A *Disznópásztorok* főalakja Bocskoj Iván, vereckei kondás. Ebben az első személyben írott novellában különböző embertípusokat szerepeltet, van, aki a sztrájk mellett áll ki, mások nem. 1920 után időt vált, és 15 év múlva teljesen szervesen folytatódik a történet, amely egy szovjet sertéshizlaldába vezet, ahol „Az élelmet – ezt megmutatja – a konyháról keskenyvágású vasút szállítja a villanyvilágításos, vízvezetékes, fűtött barakkokba, ahol a disznók laknak.”<sup>28</sup> (Micsoda hazugság! – B. E.)

Illés zagyva regényének, az *Ég a Tiszának* Kovács Péter nevű alak a főszereplője, aki az első világháború idején bekapcsolódik a munkásmozgalomba, részt vesz az

<sup>28</sup> ILLÉS BÉLA: Az aranyliba. Budapest, 1972. Szépirodalmi Könyvkiadó.

őszirózsás forradalomban, végigharcolja a Tanácsköztársaság felvidéki hadjáratát. A bukás után Bécsben keres menedéket, majd Szlovákiába, Kárpátaljára távozik, végül vissza Magyarországra. A második kötet a Csehszlovákiához csatolt Podkarpatska Russ területén játszódik, de a ruszin kérdés csak érintőlegesen téma. Illés átveszi a hivatalos verziót: „A ruszinok – ugye, ukránok? (...) Az ukrán parasztnak semmit sem adott a fölszabadulás. Ma is ő húzza az igát, ma is mindenki az ő verejtékén hízik.”<sup>29</sup>

1941-ben jelentette meg első kiadásban agyba-főbe dicsért regényét, a *Kárpáti rapszodiát* is. „Ez a regény sok is, hosszú is, olykor még az okádásig hazug is – és mégis akadnak benne olyan epizódok, amelyek elmondanak valamit nemcsak az író, illetve regénybeli alteregója kárpátaljai gyermekkorának többnemzetiségű világáról, de legsikerültebb pillanataiban még az életről is.”<sup>30</sup>

Főhőse Bálint Géza, az író alteregója (és a ruszin Mikola). Illés az Osztrák-Magyar Monarchia társadalmi-politikai légkörét idézi fel, amelynek egyik fő áramlata a nacionalizmus, ami a zsidóság egy részét is magával ragadja a tótok és a ruszinok ellenében. A regény fő alakja, a zsidófiú fiú is nacionalista nevelést kap otthon és az iskolában. Mikor rabló-pandúrt játszanak, jól megverik a ruszin fiút, csak azért, mert „Mikola ruszin, mi magyarok vagyunk!” Géza azonban Fóti János, Szevella Fülöp, Esze Tamás és még sok más forradalmár hatására egyre jobban kezdi megérteni a világot. A második részben (*Erdei emberek*) Bálint Géza és rutén barátja, Mikola, már felnőtt ember, katonák a világháborúban, majd 1919-ben megszervezik a Vörös Gárdát, amelyet azonban a túlerő szétszór. A harmadik rész (*Zsarkovits Gergely királysága*) a háború utáni Kárpátalja kaotikus állapotát, a francia és amerikai mesterkedéseket mutatja szatirikus tükörben, az olvasó alig tudja követni a zsúfolt eseményeket. Annyi kiderül belőle, hogy a Csehszlovákiához csatolt Ruszinszko népe még nagyobb nyomorban él. Illés itt is a szovjet felfogást képviseli: „Ön a Kárpátaljai ruszinok vezére, miszter Zsarkovics. A ruszinok tulajdonképpen ukránok, ön tehát az ukránok Kárpátalján élő vezére – aki innen az egész ukrán nép felszabadításán dolgozik” A hatalom egymás ellen uszítja a nemzetiségeket, például a zsidókat ruszin pogromra venné rá, de a ruszin diákok „hímzett ukráninget és hosszú haját hordottak, és úgy prédikáltak, mint a papok, főleg a zsidók ellen.” A magyar gyári munkás tudni véli, hogy Mihalko, a medveölő kovács pénzt kapott Moszkvától, a pénzből egy vagon fegyvert vett, amivel legyilkol minden pemétei magyart. A regény ízléstelenül aktualizál, Lenin, Sztálin és Hruscsov neve is előfordul benne.<sup>31</sup>

\*

Más alapállásból vizsgálendő Kovács Vilmos (1927–1977), Balla (Bakó) László (1927–2010), Hattinger-Klebasko Gábor (1956–2016; akit a három nyelven író ruszin költőcsillagnak emlegetnek) és a Szovjetunióban élt, illetve az Ukrajnában élő magyar író-költőnemzedékek világában a ruszinság megjelenítése. Ez legyen másik dolgozat feladata!

<sup>29</sup> ILLÉS BÉLA: *Ég a Tisza*. Budapest, 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó, 335.

<sup>30</sup> CSUNDERLIK PÉTER: A gyilkos humorú derűs harcos, Brecht riválisa és a hetvenkedő katona – László Ferenc történetész elszüllyedt kommunista sztárszerzőkről. *Népszava*, 2022. július 9. 158. sz. 4. (Szép Szó melléklet)

<sup>31</sup> ILLÉS BÉLA: *Kárpáti rapszódia*. Budapest, 1972, Szépirodalmi Könyvkiadó.

KARÁDI ZSOLT

## Vershitet sohasem cserélt

### Finta Éva laudációja a Ratkó József-díj alkalmából

Izgalmas versvilágba lép az olvasó, ha Finta Éva köteteit lapozgatja. A témák változatosága mellett feltűnő, hogy jellemzően kötött formákban beszél. Magam akkor figyeltem föl rá, amikor 1990 körül találokztam *A lét dicsérete* című szonettkoszorújával. Eszembe jutott ama hajdani vélekedés, amely szerint az az igazi költő, aki képes *mesterszonettet* írni. Részletesen tanulmányozva líráját észleltem, hogy a szapphói, alkaioszi strófákat ugyanolyan könnyedséggel, mondhatni virtuozitással kezeli, mint a szabadverset vagy a daktilusokat. Ez nála azonban nem formajáték, hanem esztétikai meggyőződés. Gazdag oeuvre-jében a kárpátjai kötődés, a női sorsvállalás számos árnyalata mellett hangot kap a gyász, a fájdalom az öröm, s a természet megannyi rezdülése is.

Finta Éva 1954. január 1-én született Beregszászban. Magyar szakos diplomát az Ungvári Egyetemen szerzett 1978-ban. Közben 1975-ben kirakatrendező és dekoratőr lett, 1979-ben a beregdédai kolhozban plakátfestőként és dekoratőrként dolgozott. Általános iskolás korától kezdve jelentős hatással volt rá a legendás Drávai Gizella tanárnő, illetve Horváth Anna szobrászművész, aki nagy szerepet játszott képzőművészeti-zenei vonzalmainak felerősítésében. Olyannyira, hogy egy időben festőként is bemutatkozott, több kiállításon szerepelt. Nagy Zoltán Mihálynak 1990-ben adott interjújában azt vallotta: tizenkét esztendősen ismerte meg Váci Mihály műveit, valamivel később Veres Péter munkásságát. Első verseit az ő haláluk alkalmából írta. A Váci lírájával való megismerkedés „vetekedett az első szerelemmel”; hozzásegítette a szociális tájékozódáshoz is. József Attila költészete ugyancsak elementáris élmény volt számára. Az író társ ebben a beszélgetés elején azt mondta: „Finta Éva érzékeny, sokoldalú művész. Ért a zenéhez, jól rajzol és fest. Ám elsősorban és menthetetlenül költő. Olyan alkat, akinek élete átszivárog költészetébe, hogy aztán ott átlényegülve, megneemesedve hasson vissza mindennapjaira.”

Első kötetét 1979-ben (*Vállalkozás az örömré*) a *Kárpáti Igaz Szó* adta ki. Az 1970-es évek közepétől tagja volt az Ungváron működő József Attila Irodalmi Stúdióknak, majd alapító tagja a József Attila Alkotóközösségnek. Későbbi könyveiben (*Idő-koron-gon*, 1987, *A lét dicsérete* (1991), *Párház* (1993), *Földközében* (1993), *Vissza a vízöntőbe* (2007), *Szappho a szirten* (2010), *Örök partok* (2013), *A tékozlás genezise* (2018), *Ötkönyv* (2018), *Noé bárkáján rózsátó* (2021) formálódott az az összetéveszthetetlen arc, amely elidegeníthetetlenül az övé.

Családegyesítéssel költözött 1990-ben Magyarországra. Legszebb verseiben (*A lét dicsérete, Főszerep, Otthoni táj, Duna-rapszódia, Szappho érintése, Máglya, Sylvia megszületése, Marie arca után, Radioaktív hatalom, Ímé, az ember, Tárgyak lázadása, Hátrahagyott, Jönnek, Három év telt, Ma útra keltek a vadludak*) nemcsak a hazához-tájhoz ragaszkodó, eszmélkedő ember szólal meg, hanem a férjét gyászoló özvegy és tiszteletre méltó női elődököt idéző alkotó is. A kárpátaljai származás felejthetetlen művei (*Otthon, Jancsin mester házai, Séta a beregszászi temetőben*), a szerepversek (*Villon nyakába veszi az országot, Villon utolsó álma, Búcsú Villontól*), a női minták-példaképek megidézései (*Szappho a szirten, Bingeni Hildegard dicsérete, Hildegard von Bingenre*) a katartikus családi költemények (*Anyámat temetik, Jönnek, Odaitéltelek, Fiannak születésnapra*) líráját napjaink legemlékezetesebb életművei közé emelik. (Hozzám legközelebb az *Ötkönyv* darabjai állnak, közülük is a Cseh Tamásnak emléket állító *Tegnap halott ma feltámad inkább*, valamint a Sylvia Plath, Ted Hughes, illetve Marie Curie alakját-sorsát megelevenítő művek: *Sylvia könyve, Ted könyve, Marie könyve*.)

Éppen az *Ötkönyv* utószavában írta Kődöböcz Gábor a *Naptártalan idő* című verssel kapcsolatban: „Ez a költői identitást és integritást megvilágító hitvallás akár a posztmodern irányába is mutathatna, ha Finta Éva lírájában – akár csak részleges és viszonylagos formában – valaha is kérdéssé és kétségessé vált volna a jel és jelentés viszonya. Minthogy azonban ilyesmi föl sem merül, Kányádi Sándorral szólva Finta Éva is bizvást elmondhatja magáról, hogy »vershítet sohasem cseréltem«. A költészet-szemlélet vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a verset mindenekelőtt közösségi rítusnak és kulturális köteherőnek tekinti, s ennek megfelelően nemzet és kultúra kölcsönös feltételezettségét egy pillanatig sem vonja kétségbe (...) Finta Éva mind magasabb grádicsokra hágó, folyamatos mesterségbeli és világszínű gazdagodást mutató költészete a kultúranropológiai hagyományt saját képére formálva teremti meg összetevészet-hetetlenül egyedi karakterét.”

Hasonló elismeréssel szólt a költőről Jánosi Zoltán. Terjedelmes, minden részletre figyelő tanulmányának zárásaként – megfogalmazva e költészet legjellemzőbb vonásait – így fogalmazott: „A női sors, a peremvidéki lét, a kisebbségi sors öröksége, a tragikus fordulatokkal teli magánélet, ha nem is meghatározóan, de alapos nyomokat hagyva formálják Finta Éva teljes emberi kultúrára, művészetre nyitott líráját. A klasszicizálás, a pantheizmus, a művészetekre és a keresztény eszmékre hangoltság – ha más-más forrásokból eredően is – az értékromboló sorseseeményekkel szemben állva képeznek poézisalakító ellenpontokat műveiben. A nőiség, amely a keresztény dominanciához hasonlóan izzik át csaknem valamennyi alkotásán, költészetét az ezredvégi és új ezred eleji magyar női lét világerzékelésének igen fontos tanúságtételévé teszi. A munkába, kötelességeibe fonódó, a kultúra minden közeli-távoli meglátott értékét lelkébe fogadó asszony képét, a világot folyamatosan a súlyos kérdéseiben értelmező, a családi létét és a művészetet azonos katarzissal alkotó és megélt nő szellemi mozdulatai teszik kiteljesedetté lírájában. Akkor is, ha sorsa a Niklára szorult Berzsenyi Dániel, a Nagykállóban rekedt Ratkó József, illetve a Tomiba száműzött Ovidius életével

visel rokon vonásokat, s költészetét a centrális irodalmi központoktól, fórumoktól távol hozta létre, s emelte fel onnan a nemzeti irodalom síkjára. Mert vers-úrhajói olyan magasságokba repülnek fel csöppnyi tájhazájából vagy akár a sárospataki házuk mögötti kertből, ahol e földi távolságok már eltörpülnek, sőt nem is látszanak, ám sugárzó erejükkel a glóbusz országnyi terepeiről is felfelé vonzzák a tekintetet.”

A fentiek ismeretében meggyőződéssel javaslom a József Artila-díjas Finta Éva számára a Ratkó József-díj adományozását.



Finta Éva (fotó: Csutkai Csaba)

KARÁDI ZSOLT

## A sétáló fák

### Beszélgetés a Ratkó József-díjas Finta Éva költővel

*„A Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Közgyűlés Finta Éva József Attila-díjas költő, író, irodalomtörténész részére a műveiben a magyarság sorskérdései iránti elhivatottságot és felelősségérzetet egyaránt kifejező irodalmár tevékenységének elismeréseként Ratkó József kitüntető díjat adományoz” – áll a kitüntetéshez járó emléklapon. A vele folytatott beszélgetés – az ünnepség részeként – a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtárban készült 2024. június 21-én.*

– Finta Éva lírájának ismerői számára élmény lehet, hogy kötetekben feltűnően nagy számban tesz közzé kötött ritmusú műveket. A szonettet, a szapphói strófákat, a daktilikus lüktetésű verseket éppoly biztonsággal kezeli, mint a költőknek legnagyobb kihívást jelentő szonettkoszorút. Hogyan kezdődött az Ön életében a forma iránti érdeklődés?

– Én elsődlegesen zenerajongó voltam. A klasszikus zene rajongója. A rádió mellett nőttem föl. Gyerekkoromban – mivel 1954-es születésű vagyok – fontos kulturális fórumként szolgált a rádió. Paganinit, Mozartot, Beethovent hallgattam. Ez volt a normál lélegzetvételem, annak ellenére, hogy a családomé nem. Szokatlan dolog kijelenteni, de így születtem, ezzel az igénnyel. Az, hogy később felnőtt partnereket is találtam zenei ízlésemhez, szerencse, de a vonzás törvényeként is értelmezhető. Amikor megjelent bennem az írás kényszere, naplóval próbálkoztam; azt hittem, történelem velem fontos dolgok. Aztán kiderült, hogy semmi. Amikor egy iskolás diáknak már másnap nincs mit lejegyeznie, akkor nem kell folytatni a naplózást. Ekkoriban, 1970-ben hunyt el Váci Mihály és Veres Péter, 1975-ben pedig Németh László. Lelkes rajongója voltam műveiknek. Érettségi előtt Németh László valamennyi társadalmi és történelmi drámáját elolvastam. A kortárs irodalomnak tizenkét éves koromtól fogyasztója voltam. Beregszászban, Drávai Gizella környezetében az irodalom az életünk része volt. Nem valami olyan dolog, amit kiteszünk a kirakatba, és alkalmanként letöröljük róla a port, hanem normál életvitelünk része. Akkor, a hetvenes évek elején-közepén megrendültem az említett nagyságok elmúlásán. Meg akartam írni magamnak a kis noteszomba. Kiderült, hogy ha valamilyen szempont alapján szervezem a szöveget, akkor az „könnyebben adódik”, a fogalmazás adja magát, folyékonyabbá válik. Ekkor kezdtem el gyakorlatilag verset írni. Ezek a szövegek elsődlegesen szabadversek voltak. Nem a formával indultam; azt eléggé keservesen tanultam meg. Már

javában publikáltam, amikor a szonett vagy az egyéb más kötött formák elkezdtek izgatni, mert úgy gondoltam, értenem kell hozzájuk. Egy bútorasztalos nem csinálhat csak széket, csak asztalt vagy csak fogast: a költő nem írhat mindig ugyanúgy. Ez törvény lett számomra. Nem viselem jól az ismétlést, semmiben. Inkább kitalálom, még ha nehezítem is vele a dolgom, miképpen legyen másként, csak ne úgy, ahogy volt. Ez ott van az eddigi munkásságomban is, mert nagyon sokféle formával kísérleteztem. A Szappho-kötetemet egyéves termésem: belém nyilallt 2009 és 2010 között, hogy szapphói mértékben kéne írni. A választott kötött forma, ha ráhangolódik a szerző, beépül a gondolkodásába, szövegszervező tulajdonságot vesz fel. Segíti a szerzőt. Olyasmíhez is hozzájuttatja, amit tudatosan nem biztos, hogy megírna; egyszerűen nem jutna eszébe. A zeneiség elkezdi teremteni a szöveget.

– *Egyik interjújában említette: levette a polcra Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan című vaskos könyvét, hogy tanulmányozza a szapphói strófa sajátosságait. De miképpen talált rá Villonra?*

– Nagyon elmagányosodtam, mikor családommal átköltöztem Magyarországra, Rakacára. Miért? Nem csak azért, mert nem ismertem azokat az embereket, akik közé megérkeztem, hanem azért is, mert Kárpátalján rendkívül intenzív szellemi közegben éltem. Itt viszont légüres térbe csöppentem. Haldokoltam, mintha víz alatt kellett volna élnem. Villon mint halálra ítélt nagyon jó analógia lett számomra. Annak ellenére, hogy férfi szerzőről van szó. Belebújtam az ő köpenyébe.

– *Ön szerint van külön férfi- és női irodalom?*

– Van. Bár utálom, de van. Egész pályám arról szól, hogy *ne legyek női szerző*. Képes vagyok nememtől függetlenül ember- és társadalmi lény lenni, úgy, hogy bárki magára vonatkoztathatja azt, amit gondolok. Azóta olykor kibújok ebből a kigyóbőrből. Ezt a férjem halála és sok olyan életesemény hozta magával, amiket csak nőként tudok végiggondolni. Már tudok olyat írni rólunk, a női lét speciális kérdéseiről, amiket egy férfi soha nem írhat meg, mivel nincs analóg életeseménye. Azért írom meg most már könnyed lélekkel ezeket a dolgokat, mert érzem, hogy meg tudom azon a szinten csinálni, ahogy egy férfi szerző tenné a helyemben.

– *2018-ban Ötkönyv címmel izgalmas Finta Éva-kötet jelent meg. Ebben található egy versciklus, amely Marie Skłodowskáról, azaz Marie Curie-ről szól. Vele mikor találkozott?*

– Az *Ötkönyv* szerveződése nagyon érdekes dolog. Története Legeza Ilona könyvtárossal indult: ő Drávai Gizella unokahúga volt. Rakaca–Nyírség–Beregszász: olyan kicsi ez a világ, olyan szerves kapcsolat van köztünk, hogy elképzelhetetlen. Ilona talált meg engem telefonon, ő akkor már rengeteg könyvismertetőt írt az Országos Széchényi Könyvtár számára. Pillanatok alatt kiderült, hogy szinte rokonok vagyunk. Akkor készítette el a honlapomat is, már teljes vakságába beletanulva. Ő sugallta nekem azt, hogy lehet egy karakterről írni. Ő volt az első „modellem”. Akkoriban olvastam Ève Curie-nek édesanyjáról, Marie Curie-ről írott életrajzi könyvét. Kapcsolódnak egymáshoz a dolgok, mert Szapphó esetében is egy női szerző tett engem kíváncsivá, és Marie Curie-ben is az intellektus vonzott, mert az nagyon férfias dolog, ahogy ő

tudóssá lett, ahogyan fázott, fagyoskodott, ahogyan nem adta fel a céljait a nehézségek dacára sem. Én kiemeltem az életrajzából azokat a kis epizódokat, melyek igazából nem a nagyságról szólnak, hanem a küzdelmeiről. Azt, hogy tudott küzdeni. Volt hozzá ereje, bátorsága, kitartása. Enélkül semmit nem lehet létrehozni, teremteni. Az *Öt könyvben* még az is érdekes, hogy az öt szereplő mindegyike, élete valamilyen korszakában, írt verset. Marie Curie is írt fiatal korában, 16 évesen. Úgy gondoltam, miért ne legyen nekem egy ilyen hősöm...

– *Ismert az a fotó, amely Marie Curie-t bűsz marcona fizikus között – egyedüli nőként – ábrázolja. A világ „legintelligensebb fényképe” 1927-ben, az úgynevezett Solway-konferencián készült. A felvételen Marie Curie a XX. század legnagyobb elméi (Max Planck, Albert Einstein, Paul Langevin, Niels Bohr, Ervin Schrödinger, Werner Heisenberg) társaságában látható. Az uránszurokérccsel való gyötrelmes kísérletei nyomán jutott el férjével, Pierre Curie-vel közösen a polonium, illetve a rádium felfedezéséig. 1903-ban megkapta a fizikai-, 1911-ben a kémiai Nobel-díjat. A sugárzó anyagokkal végzett munkája során nem használt védőfelszereléseket. 1934. július 4-én szanatóriumba került, ahol csontvelő-elégtelenségből adódó súlyos vérszegénység következtében halt meg. Teste magán viselte a sugárzás okozta nyomokat, kezén égésfoltok mutatták a rádium erejét...*

– Igen, ezek nem köztudott dolgok. Megrendítik az embert. Az olvasó csak arról értesül, hogy valaki Nobel-díjat kap. De hogyan? Az út számít, ahogy odaér. Marie Curie-t második Nobel-díjától meg is akarták fosztani, mert szerelmes lett egyik kollégájába, a nő Paul Langevinbe. Marie akkor már özvegy volt, mentségére legyen mondvá, ha egyáltalán menteni kell őt. De én ezt is megírtam.

– *Az Ön vallomásai között gyakran szóba kerül Drávai Gizella neve. Ki ő és miért volt olyan elementáris hatással Önre?*

– Drávai Gizella és Horváth Anna egész életemnek a nyomógombjai voltak. Ha másutt születek és életemnek nincsenek ilyen szereplői, akkor nem tudom, mit csinálnék most. Lehet, hogy ugyanezt, de hogy nem ugyanígy, az valószínű. Drávai Gizella, született Legeza Gizella, magyar szakos tanárnőm volt az általános iskola felső tagozatában. Büntetésből visszaszorolták az általános iskolába tanítani, mert mindenkiel konfliktusa támadt, aki szakmaiságban nem ütötte meg az elvárható mércét. Általános iskolások számára írt tankönyveket magyar nyelvtanból, módszertani könyve legendás volt, mindenki abból tanított, de műfordítással is foglalkozott. Rendkívüli szakember volt, Magyarországról átjártak tanárok meglesni különleges tanítási módszereit, színészi és tanári adottságokkal egyaránt rendelkezett. Az órán „varázsolni” tudott. Nem volt nála rossz tanuló, nem volt „hülye gyerek”. Nála mindenki tudott valamit. Rajongtak érte a tanítványai. Emellett közember is volt. A Mozi utcai kis parasztkabirokk házának ajtaja mindig nyitva állt. Nem kellett előre bejelentkezni hozzá. Tudtuk, mikor van otthon, mikor lehet hozzá vendégségbe menni. Aki csak egy kávéra akart beugrani, nála mindig talált társaságot, szellemi embereket. Ez volt a mi szalonunk. Elég volt ott ülni, kuksolni, hallgatni a nagyokat. Az én gyerekkorom itt zajlott, 12 éves koromtól kezdve. Nagyon sokszínű világot kaptunk tőle. A kortárs irodalmat

minden irányból ismertük. Ahogy megjelent egy érdemleges szépirodalmi kiadvány Magyarországon, azt a beregszászi könyvesboltban csakhamar meg lehetett vásárolni elfogadható áron. Ennek egyik oka az, hogy a könyvesbolt akkori igazgatója – Papír Tibor – minden évben, talán januárban adott egy listát Drávai Gizellának, jelölje meg azokat a könyveket, amelyeket érdemes megrendelni. Gizi néni nem volt szakbarbár. Akadtak geológus barátaink is, mindenféle szakemberek, úgyhogy a szakkönyvek se szenvedtek hátrányt ebben a listában. De ha Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Németh László, Nagy László, vagy valaki izgalmas szerző jelent meg, annak a könyve nálunk megvásárolható volt. Ismerősök, egykori földijeink, magyarországi kispénzű kultúremberek Beregszászba jártak magyar könyveket vásárolni, nálunk tizedébe került ugyanaz. Magyarországi barátaink, pl. a történészek rendszeresen átjártak a határon. Csak Ungvárra kaptak látogatási engedélyt, de Váradi Sternberg János segítségével kockáztattak. Felültek a vonatra, és megálltak Drávai Gizella háza előtt, pl. Hopp Lajos, Benczédi László, Spira György és még sokan mások. Ezek nem hivatalosan jóváhagyott látogatások voltak, de így tudtak kapcsolatot tartani a kárpátaljai értelmiséggel, alkotókkal, Horváth Annával is.

– *Könyveit lapozva gyakran találkozunk Bingeni Szent Hildegárral...*

– Hildegard von Bingen 1098-ban Németországban – talán nyolcadik gyerekként – született. Egészségügyi problémái voltak, pl. a járása nem volt rendben, később se, ezért a család, hogy megszabaduljon egy éhes szájtól, meg hogy legyen ezzel a gyerekekkel valami, hiszen úgyse fog sokáig élni, ez volt az elképzelésük, beadták egy kolostorba. Ebből a kislányból minden lett, kolostoralapító, misztikus, 2012-ben avatták szentté. Könyveket írt, zenét szerzett, gyönyörű női kórusműveket, olyanokat, amelyeneket a korabeli zeneszerzők nem alkottak, az egyházi zenét a gregorián énekek képviselték akkoriban. Hildegard von Bingen egészen más, de nagyon égi zenét szerzett. Tanulmányozva életútját teljesen megdöbbenem attól, mi mindenre képes az ember, ha belső potenciálja van. Mert végül is nem a fizikum győz, mert neki az nem nagyon volt. Nem is akart kolostort alapítani, sem rendfőnök lenni. Sorstársai unszolták, mondták, hogy muszáj, mert ő a legalkalmasabb.

– *Ha már előbb újra szóba került a zene: egyik interjújában azt olvastam, hogy a festészet pótöröm, akkor, hogyha nem megy az írás. Ez most is így van?*

– Feladtam a képzőművészetet, bár 10 évig festettem regulárisan, kiállításokra is. A festészet hatalmas örömforrás volt számomra. Napi rendszerességgel, állandóan festettem vagy írtam. Akkor jöttem rá, hogy ez a két gomb az agyunkban különböző működési területet érint, mert ha az egyiket megnyomom, a másik bedöglik. Amikor tudtam írni, akkor nem tudtam festeni, és fordítva. Egészen más receptorokat mozgat meg az agyban a két készség. A „visszatáplálás” két hónapos átfutással történt. Fel kellett számolnom a festészetet mint örömforrást, részint, mert túlságosan élveztem. Férjhez mentem, gyerekeim születtek. Család mellett nem szabad, nem lehet így befeledkezni valamibe, nőként nem. De férfinak sem javaslom. A másik ok, amiért nem folytattam, hogy nem szerettem volna dilettáns lenni. Nekem volt egy humán dip-

lomám, műveltségem, azt gondoltam, ebben professzionálisan működhetek. Ki lehet ezt nevetni, de nagyon-nagyon irtózom a dilettáns dolgoztól, mindenben. Nem csak azért, mert művészetről beszélünk, de bármiről is legyen szó. Minden őszám, akármit csinált, tökéletességmániás volt. Abban nőttem fel, hogy csak jól szabad és érdemes valamit megcsinálni. Mikor ebédet főztem, és a család nem volt hajlandó megenni, az számomra trauma volt. Idő, anyag, pénz – akkor mire? És kidobjuk. Szóval, úgy gondolom, nem szabad elpazarolni az energiánkat színvonalatlan dolgokra.

– *Az egykori Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola oktatója-kutatójaként Sáfáry Lászlóról írt tudományos monográfiát. Beszélne erről a munkájáról?*

– Amikor befejeztem az egyetemet, nagyon szívesen doktoráltam volna, de erre nem reagált az ungvári egyetem, se a magyar, se a történelem tanszék. Ezt letapogattam, nem szeretem, ha nem szívesen fogadnak, maradjunk ennyiben. Teher nem akarok lenni semmilyen műfajban és területen. Viszont az életem mégiscsak úgy hozta, hogy amikor a Comenius Tanítóképzőben kezdtem el tanítani, elvárás volt, hogy doktoráljak. Az első feladat ezen belül, hogy témát választ az ember. Azért választottam Sáfáryt, mert a szocialista évtizedekben a *Kárpáti Igaz Szóban*, a helyi központi napilapban, az egyetlen magyar nyelvűben, az 1980-as évek második felében egy-egy bátor személy, mondjuk Dupka György vagy Balla László, a főszerkesztő becsempészett egy-egy Sáfáry László-verset rövidke felvezetővel. Gyakorlatilag nem volt igazán róla tudomásunk, mit írt, mi az, ami utána maradt. Nagyon-nagyon erősen misztifikálták ezt az életművet. Mivel én mégiscsak kárpátaljai vagyok, úgy éreztem, hogyha valamiről írnom kell, akkor Sáfáry az... Annál inkább, mert ez a hagyaték Magyarországra került, mivel Sáfáry László magyarországi állampolgárként halt meg a Don-kanyarban 1943-ban, 33 évesen, és a lánytestvérei, Mária és Ilona Jolán is Magyarországon, Debrecenben éltek. Görömbei András nagyon szerette volna megszerezni tőlük a hagyatékot, értékesnek tekintette Sáfáry írásait. A testvérek akkor még úgy gondolták, hogy „Laci meg fog kerülni”. Ha nem adja rá áldását, az nem lesz jó. Közben a hölgyek megöregedtek, és átadták a hagyatékot az Irodalmi Múzeumnak. Informálódtam, hogy ott van letétbe helyezve rendezetlenül, kartondobozokban mindaz, amit Sáfáry László írt és hagyott maga után. 2006–2007-ben ért utol a felismerés, már Magyarországon éltem, hogy bizonyos értelemben nekem lett szánva ez a feladat. Valószínűleg én voltam az első kívülálló ember, aki átlapozgatta Sáfáry levelezését, kis füzeteket, verseit. Várakozásomat kevésbé igazolta, de sok mindenre rávilágított ez a kettétört pálya. Az ő sorsa, rövid, 33 éves életútja példázza, hogy nem lehet két országban élni egyszerre. Nem lehet két- vagy háromféle életet élni egyszerre. A szétszabdaltság, a létfenntartás problémái, a családjától elszakadás szétszórta energiáit. Dolgozott, egyetemre járt, barátokozott, írt is. Ennyifelé nem lehet szakadni. Az embernek valamit mindig oda kell áldozni magából. Csonka életmű maradt utána. Meg vagyok győződve arról, ennek lett volna érdekes folytatása, ha nem hal meg idejekorán. Nagyon szikárnak és soványnak érzem azt a szöveghalmazt, ami maradt utána. Nem tudom, hogy ez most a Kassák, vagy Simon Andor hatása lenne-e. Ezekben a körökben mozgott, lakott

Móricz Gyöngyiéknél is, mert nem volt szállása, nem mindig volt hol laknia. Mindenesetre ez a téma bennem lezárult.

– *Mit adott Önnek a tanítás? Milyen emlékei vannak oktatói életéről?*

– Későn érkezett ez a lehetőség. Sárospatakon minden irodalmi jellegű tárgy tanítást megkaptam, főleg azután, hogy dr. Komáromi Sándor nyugdíjba vonult. A gyermekirodalomtól kezdve a kortárs prózáig, a stilisztikáig, minden az én nyakamba borult. Újra kellett olvasnom a dolgokat. Említettem, hogy nagyon nehezen szánom rá magam az ismétlésre, itt viszont rákényszerültem. Bizonyos műveket több évtizeddel ezelőtt olvastam, már csak valamilyen impulzusként éltek bennem. Az impulzusról viszont nem lehet órát, előadást tartani. Márpedig, ahogy említettem, én szeretek tisztességes munkát végezni. Hogy sikerült-e, azt a diákjaim tudnák megmondani. Éjfélig, hajnal egyig újraolvastam a könyveket, jegyzeteltem, tanultam, mert muszáj volt. Fontos szakasza volt az életemnek. Annyi üresjáratban volt részem a korábbi években, hogy ez tömören, mint a szilvalekvár, betapasztotta a réseket. Része kellett legyen a biográfiámnak, úgy tűnik.

– *Megfogalmazná ars poeticáját?*

– Legkorábbi verseim egyike ars poetica volt. Bevallom, nem emlékszem rá. Akkoriban divat volt efféle írni. Minden bizonnyal van ars poeticám. Ami fontos maradt nekem a versírásban, hogy legyen bátorságom leírni mindig, amit gondolok. Van annyi tapasztalatom, hogy ha csomagolás kell, van csomagoló anyagom. Nem gond, megtanultam a Szovjetunióban. Ez egy alap dolog. A másik alap dolog, hogy az embert tartom a legérdekesebbnek. Fontosabb és érdekesebb témám nincs, mint az ember. Az emberről szeretek írni. A gyökereimet nem vagyok hajlandó elengedni. Ez nem egyfajta megszállott kapaszkodás, hanem természetes részem. Vannak sétáló fák, én egy ilyen sétáló fa lehetek. Átsétáltam a határ másik oldalára, de megvannak a gyökereim. 37 évesen költöztünk át Magyarországra. Én akkor már emberileg készen voltam. Megvívтам magamat, úgymond. Azóta talán inkább csak kopok. Az ember állandóan változik, az a normális. Ha szerencséje van, akkor fejlődik is. Fontos a megújulás, tisztán tartani a műfajt, a közérzetemet, az életemet.

– *Életrajzából tudjuk, hogy eddig tizenkét önálló kötete jelent meg. Készül-e mostanában új Finta Éva-gyűjtemény?*

– Három kész kéziratom van. Tegnap kaptam éppen a Magyar Naplótól levelet arról, hogy az NKA igent mondott a *Téremtő szemé* című kötetem kiadására. Várhatóan ez év végéig meg fog jelenni. A Napkútnak elküldtem egy másik kéziratot, *A szív irányait*. Az az érdekessége, hogy szövetkeztem egy Kanadából Sárospatakra hazatelepült bátor nővel, Hideg Margit erdélyi származású képzőművésszel. Bizonyos értelemben közös könyvet csinálunk. Hat ciklus van benne, ciklusonként tizenkét versem. Megkérdezte Margit, hány képanyagra lenne szükségem. Mondtam, maradjunk a 12-es számnál. Erre még nem kaptam választ a kiadótól. A Magyar Naplónál van egy harmadik kéziratom is, hogy ott fog-e megjelenni vagy sem, még nem tudom. Fiatalon igen szemérmes leányzó voltam. Szerelmi életemet, ha meg is írtam

alkalmanként, nem publikáltam. 26 éves koromban volt egy kötettervem. Azt most kibővítettem felnőtt életem egyéb epizódjaival, a négy illusztrációt még a megálmodás idején elkészítettem hozzá. Van új tervem is. Egy trilógia zárókötetén agyalok, mert az *Ötkönyv* egy trilógia első kötetének készült. A második lesz a *Szerелеm-könyve*, a harmadik az *István-könyve*, a férjemről, Szabó Istvánról szól. Tudniillik, Horváth Anna beregszászi szobrászművész jóvoltából családkunról rengeteg rajz, illusztráció, szobor készült. Ezeket összerendezném a szövegekkel, de ettől félek a legjobban, mert el kell távolodnom attól az embertől, akire esetleg haragszom vagy bírálom. Nekem olyan messziről kell ránéznem Szabó Istvánra, mintha idegen lenne, és újra beleszeretni.

– *Köszönöm a beszélgetést.*\*



Seszták Oszkár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegye önkormányzatának elnöke,  
Finta Éva költő és Karádi Zsolt főiskolai tanár a Ratkó József-díj átadásán  
fotó: Csutkai Csaba

\* A beszélgetést lejegyezte Varga Vanda.

## FINTA ÉVA

### KOROM

Az évek: járulékos veszteségek.  
A kor: korom és pernye is a bőrön.  
Ha csont ropog: a rezesbanda éled.  
Bosszantana, de kínlódva legyőzőm.

Az idő rám szakadt, akár az élet.  
Csak hagynom kéne, hogy minden tetőzzön,  
hogy elsötétüljön az arc, a lélek,  
kurjantva táncoljanak agyvelőmön.

De semmi pánik! Nincs okom nyafogni.  
A múlandóságról sokat tudok.  
Zokogjanak a feltöltött szirének.

A mérgemet majd versekben adom ki.  
Forgószele arcomba sustorog.  
A görbe tükrök már meg nem igéznek.

### A KÓD

Napban lakik az Isten, semmi kétség,  
s övé a csillagok megannyi fénye.  
Övé a kvantumtalan mélysötétség,  
az univerzum minden leleménye.

Tudóskodik az ember s egyre ámul,  
kulcsát kutatja évezredek óta,  
mintha neki szánták volna talányul:  
szöszöl, keres, de nincs a létnek kódja.

Siráncozását új remény vezérli;  
egy szitakötő szárnya felszakadt,  
a mikroszkóp a látványt összevérzi,

iktat mindent a lepke-pillanat.  
Hogy hona merre, és akar-e minket –  
kérdéseink mind távolabb keringnek.

**GYERMEK**

A kismacskák elé guggol. Öt éves.  
Beszél hozzájuk. Hosszan magyaráz.  
A sötét zúg moccan, a kert megéled.  
A szúrós rózsza is rájuk vigyáz.

Egy húron pendül lomb, gyermek és állat.  
Csigát szólólongat, mellé térdepel.  
Beszélgetnek, mintha kaphatna választ.  
Hangjával képzelt válaszuk felel.

Aztán egy hangyaboly mellé guggol.  
Arcán feszült fények átszellemülnek.  
A lét titok, amivel elvegyülhet.

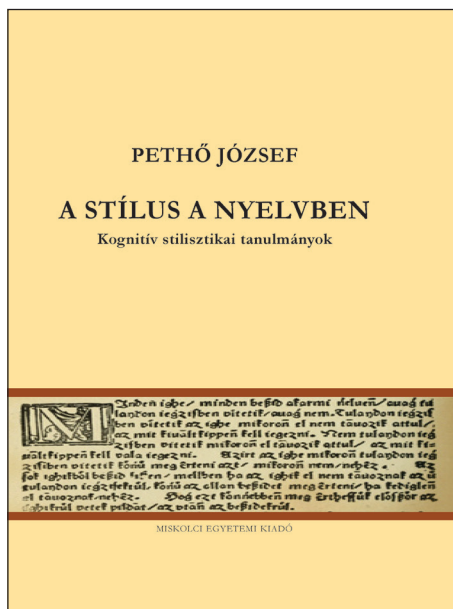
Smaragd a kert, benne gyermek dúdol.  
A lombokon cseresznye villan át.  
Rejtőzködik és tárul a világ.

# A stílus a nyelvben

## Pethő József új könyvéről

Pethő József újabb kötete a nyelvészprofesszor utóbbi tizenkét évben publikált kognitív stilisztikai tanulmányait adja az érdeklődő szakma (kutatók, oktatók, tanárok, egyetemi hallgatók) kezébe. Pethő József a tudományág művelőinek élvonalába tartozik, több évtizede alakítja a magyarországi kognitív nyelvészeti szemléletet, értékes műveivel hozzájárul annak műveléséhez. A bel- és külföldi szakma és a társkutatók minden eredményét alaposan ismeri; minderről meggyőződhet az, aki elolvassa tanulmányait, és átböngészi az írások végén található többoldalas, gazdag hazai és nemzetközi szakirodalom-jegyzéket. A tanulmányok következetes, folyamatos és kitartó kutatómunkát tükröznek. Fogalomhasználatuk és a szaknyelvi megformáltságuk azt bizonyítja, hogy a kognitív stilisztika művelői új terminológiát is létrehoztak, jelentősen változtatva meg a hagyományos szemantika és stilisztika szaknyelvét. E kötet a tudományterület művelésének és fejlődésének jelentős állomása, tematikai sokrétűsége és formai igényessége tudósi alaposágot tükröz; követendő példát állít a kortárs és fiatalabb kutatógenerációk elé.

A kötet írásait a szerző három nagy egységre bontja: az első egység a jelentés és nyelvhasználat összefüggéseit vizsgálja, a másodikba szépirodalmi szövegek vizsgálata tartozik, a harmadik pedig a



stílus és a jelentés nyelvpedagógiai vonatkozásait tárgyalja.

*A stílus és szövegtípus* című tanulmány a funkcionális kognitív stilisztika nézőpontjából vizsgálja a két fogalom egymáshoz való viszonyát. Fogalomtisztázó alfejezeteiben (*A szöveg fogalmáról, Szövegtípológia, szövegtípus*) a hagyományos elméletek talajáról kiindulva, majd a kognitív szemléletet bemutatva a szerző nyitott megközelítéseket érvényesít. Eszerint a szöveg nemcsak nyelvi produktum, hanem tevékenység, amely egy interakciós helyzetben, szociokulturális, pragmatikai összefüggésekben definiálható. Új megközelítés a partitúramodell ismertetése, amelyben az idő, a tér,

a résztvevők, azok cselekedetei, a szöveg fizikai megnyilvánulása, a szövegértelmezés, és a megformáltság értelemképzése (a stílus) is a szöveg meghatározó elemei. Ebben a keretben a szövegtípusok sem zárt kategóriák, hanem nyitott, prototípus-elvű minták, amelyek szoros összefüggésben vannak a világra vonatkozó tudással (mentális megkonstruálással), és egy sor, a kommunikációban szerepet játszó tényezővel. A szövegtípus inherens módon összekapcsolódik a stílustípussal, s mindkettő értelmezhető egy cselekvéstípus prototípusaként történő megnyilvánulásaként. A szöveg megformálási mintája a stílusminta, amely stílustípusokhoz köthető domináns jellemzőket tartalmaz.

Az eddigi elméleti megállapítások és empirikus kutatások összegzésén túl lépve Pethő József érdemesnek tartja a szövegtípusstílus-kutatások alapján egy stilisztikai szövegtipológia elméletét megalkotni, s az e területen történt empirikus vizsgálatokat egy olyan új tudományrendszertani keretbe foglalni, amelyben több tudományterület nézőpontjait integrálni lehet. A szövegtípusstílus rugalmas fogalom, amely megengedő stílusnormaként értelmezhető. Ez a megközelítés a hagyományos szövegnyelvészetet szövegtípus-nyelvészetté, sőt egy lépéssel továbbgondolva szövegtípusstílus-nyelvészetté is tágítja.

A kognitív, interakcionális, szociokulturális aspektusokat a régió fogalmával ötvözi a *Nyelvi stílus és régió* című tanulmány. Fontos megállapítása többek között az, hogy a magyar nyelv határon kívüli változataiban egyes elemek stílusértéke különbözik közmagyar

megfelelőjétől. A stílusértékek regionális különbözőségeit az új *Magyar értelmező kéziszótár* is jelzi. Az eltérések a szókészleten túlmutatnak, ezért is van stilisztikai relevanciájuk abban, hogy milyen különbségek állapíthatóak meg a magyarországi sztenderd és határon túli régiók nyelvváltozatai között.

A kognitív nyelvészeti megközelítés, jelesül a metaforák konceptualizálásának elmélete még az ismert és viszonylag sokat elemzett témákban is újdonságot hoz. *A metaforizáció és nyelvszemlélet a nyelvújítás diszkurzusában* című tanulmányban a szerző azt mutatja be, hogy a nyelvet, annak fejlődését milyen metaforákkal érzékeltetik a korabeli szerzők. A nyelv konceptualizálható élőlényként, organizmusként, melynek „tavaszi kora van”, „férfiúi kora van” vagy „temetőbe vitetik” vagy erdőként, amely hullatja lombját, vagy művelendő, akárcsak a sokszínű kert. Másutt a nyelv szűzként, ártatlanként, tisztaként jelenik meg. A nyelvhasználatot a tánc metaforája is konceptualizálja, amelyben egyrészt kötöttségekhez kell alkalmazkodni, másrészt pedig a kötetlenségre is lehetőség nyílik. A vita háborúkénti konceptualizálása gyakran előforduló metafora, mégis érdekesek a *pennaháború*, az új ellenfél: *Debrecen, Széphalom ostroma* metaforák a nyelvújítás vitáinak dokumentumaiban.

Modern reklámfogások kognitív nyelvészeti magyarázatával találkozhatunk a *Szójáték és blending a reklámokban* című dolgozatban. A blending, azaz a fogalmi ötvözés a mentális terek integrálásával érhető el. A jelentéskonstruálásban két mentális tér jelentésmátrixainak bizo-

nyos elemei kapcsolódnak össze, amelyek átkerülnek az új, elegyített mentális térbe, így új, meglepő viszonyt alakítva ki két mentális tartalom között. A váratlanság, a mentális terek távolsága figyelemfelkeltő erővel bír. A tanulmányban a következő példák szerepelnek: *Milkakarcsony, a teremtés Corollája, Dolce Visa, Tix Bio Color* – színesen *Tixtább*.

Egy új kommunikációs forma, a komment stílusával foglalkozik *A stílus szociokulturális rétegzettségé hírtörtéletek kommentjeiben* című írás. A kommentek stílusára a nagymértékű heterogenitás jellemző, s a hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok mellett akár a vulgaritás is normává válhat, azaz a komment a stílusskála két szélsőséges pontját ötvözi, közöttük az összes elképzelhető stílusvariánssal.

*A Stílus és jelentés az irodalomban* címet viselő egységbe sorolt első tanulmány a *Metafora és poétikusság* című, mely két elméletet állít szembe egymással, a Lakoff – Johnson – Kövecses neveivel fémjelzett, immár hagyományosnak minősülő kognitív metaforaelméletet és a részben ezt pontosító, Fónagy Iván képviselte véleményét. A kognitív metaforaelméletet művelők szerint a hétköznapi metaforák és a poétikus metaforák között kontinuum létezik, közöttük csupán fokozati különbség van, de létrejöttüknek elve azonos. A fokozati különbséget a forrás-, illetve céltartomány közötti szemantikai távolság jelenti (váratlanság, eredetiség és az ezek által kiváltott hatás). Fónagy Iván vitatja az előbbi elmélet elégséges voltát, hiszen szerinte Lakoff és Turner adottként értelmezi az egymással kölcsönhatásba kerülő fogalmi tartományo-

kat (mezőket), holott, szerinte, ezek a tartományok nem eleve adóttak, hanem egymással dinamikus kölcsönhatásban vannak, s ez a dinamizmus tulajdonképpen a költői metafora lényege.

*A nyelvi képek jelentésképző szerepe Kölcsey lírájában* című munka a *Zrínyi éneke* és a *Zrínyi második éneke* című verseket párhuzamba állítja a két műben található metaforák kognitív szemléletű elemzése során azt bizonyítja, hogy a két vers metaforái a szövegértelem meghatározó elemei, nem csupán díszei. A *Zrínyi éneke*ben a fogalmi metaforák (bérc, vár, felszáll stb.) jelentésképző rendszert alkotnak, és így válnak az értékek nyelvi reprezentációivá, és ugyanakkor éles elentétet képeznek a *Zrínyi második éneke*ben előforduló, keserű értékítéletet és értékvesztéséget asszociáló metaforákkal szemben. A HAZA/NEMZET ÉLŐ ORGANIZMUS, EMBER/NŐ, NEMZET-ÉPÜLET fogalmi metaforák más népek irodalmában is előfordulnak, de a *Zrínyi második éneke*ben az anya-gyermek viszony részletes kidolgozásával következetesen szövik át a verset, és az ANYA-GYERMEK ellentét révén szuggesztíven érzékeltetik a nemzethalál fenyegető valóságát.

A fejezet egyik legsokrétűbb tanulmánya: *A képiség jelentésképző szerepe a Toldi estjében*, amely szintetizáló jellegű, sok szempontot ötvöző, interdiszciplináris megközelítést alkalmaz, hiszen az irodalomkritika megállapításait, Arany János irodalomelméleti és kritikai műveit idézve teremt harmóniát a *Toldi estjében* alkalmazott képi világgal, melyet, hűen a kötetet jellemző domináns szemlélethez, a szerző a kognitív-meta-

foraelmélet alapján elemez és értékeli. A költő feladata, vallja Arany, „úgy fonnai a képek sorát, hogy abból egy egész koszorú »jöjjön létre«”, azaz úgy alkalmazni a nyelvi képeket, hogy egy organikusan összefüggő, koherens egészet alkossanak, s így szolgálják a mű komplex jelentésvilágát. Pethő József kimutatja, hogy az érzelmek képi konceptualizációja a *Toldi estéjében* a szubjektivitást és az objektivitást képes ötvözni, s hozzájárul ahhoz a különleges stílushatáshoz, amelynek alapján az irodalomtörténet a *Toldi estéjét* „eposz formájú elégiaként” definiálja. Arany János stílusművészetére az is jellemző, hogy a konvencionális metaforákat újra képes egyéníteni, életre kelteni, új megvilágításba, új kontextusba helyezni olyan módszerekkel, illetve műveletekkel, amelyeket a metaforaelmélet kiterjesztés-, kidolgozás-, kritikus kérdés- és komponálásként határoz meg.

A személyjelölés grammatikai-szemantikai formáival három, szervesen összetartozó tanulmány is foglalkozik: *Az önmegszólító versek személyjelölő konstrukcióiról*, *A személyjelölés és az aposztrofé konstrukciói Kosztolányi Dezső Számadás című kötetében*, illetve *A személyjelölés konstrukciói a fordításban (Kosztolányi verseinek német fordításai alapján)* című. A személyek jelölései, melyek többfajta nyelvi konstrukción keresztül valósulhatnak meg, nemcsak az interszubjektivitást, hanem a poétizálódást is megvalósító eszközök. Az önmegszólító versek, amelyek már Berzsenyiné, Vörösmartynál is feltűntek, Arany János korától általános formává válnak, s a *Nyugat* első generációjánál pedig már korjellemző, domináns műfajt képvisel-

nek. Az előbbi tanulmányok is élesen példázzák: az irodalomtudomány szempontjai hogyan támaszthatóak alá és hogyan egészíthetők ki a kognitív poétikai szempontjaival. Az elemzett művek Berzsenyi (*Horác*), Vörösmarty (*Vég, A vén cigány, Fogytán van napod*), Arany (*Mindvégig*), Babits (*Ecetdal, A gazda bekeríti házáat, Csak posta voltál*) önmegszólító verseitől Kosztolányi teljes kötetének (*Számadás*) elemzését ölelik fel.

Talán hagyományosabb megközelítést alkalmaz az *Egység az ellentétben* főcímet viselő dolgozat, amely Móricz és Krúdy szépprózáját veti össze stilisztikai szempontok alapján. Mindkét íróóriás, bár annyira különböznek egymástól, mégis számos egyezést mutat a belső formát meghatározó (szülőfölköz való viszony, dzsentri-ábrázolás) aspektusok alapján. Fontos alfejezete a tanulmányoknak a szabad függő beszéd Krúdy prózájában betöltött szerepének leírása, amely módszer alkalmazásával Krúdy a „múlt és jelen közötti lebegtetést”, a bizonytalanság érzését valósítja meg.

A Móricz-témát folytatja az az írás, amely Móricz-művek német fordításainak fordításstilisztikai vonatkozásairól szól, különös tekintettel az élőbeszéd nyelvi formáinak megjelenítésére, a stíluszociokulturális rétegzettségére és a személymegjelölés konstrukcióira.

A kötet harmadik nagy egysége a stílus és a jelentés nyelvpedagógiai aspektusaival foglalkozik. *A stilisztika a mai magyar nyelvutudományban és anyanyelvi nevelésben* című tanulmány azt vizsgálja, hogy a stilisztika legfrissebb kutatásainak eredményei, amit pragmatikai-kognitív fordulatnak nevezünk, hogyan je-

lennek meg az anyanyelvi nevelésben, jelesül a napjainkban használt tankönyvekben, illetve milyen tartalommal és gyakorisággal fordulnak elő a középszintű és emelt szintű érettségien. Általános megállapítás, hogy a gyorsan változó tudományterületek eredményei, mire megjelennek a közoktatás anyagában, már gyakran részben időszerűtlenné is válhatnak. A szerző megállapítja, hogy a tankönyvek fogalomhasználata nem letisztult és nem következetes, szükségesnek tartja azok áttekintését a stilisztikai-szemantikai fogalmak egyértelműsítése céljából, különös tekintettel a jelentés kategóriájára, amely természetesen a szinonímia és poliszémia értelmezéseit is meghatározza, s végső soron alapját jelentí a stílusrétegek, stílusárnyalatok léteének is. A tanulmány utal arra is, hogy az anyanyelvi nevelés szoros kapcsolatban áll az idegen nyelv tanításának mód-

szertanával, a tárgyakon átívelő komplex gondolkodás fejlesztésével.

Pethő József tanulmányai a rendszerelméleti kérdések, a funkcionális kognitív stilisztikai kutatások empirikus módszereinek bemutatásán keresztül a legfrissebb tudományos elméletek oktatásban megnyilvánuló nyelvpedagógiai aspektusáig; az elmélettől a gyakorlatig, a gyakorlattól az elméletig, széles interdiszciplináris (szociolingvisztikai, irodalomtörténeti, poétikai, fordításstilisztikai, tantárgypedagógiai) kontextusba helyezik szűkebb kutatási területét, a funkcionális kognitív stilisztikát.

PETHŐ JÓZSEF: A stílus a nyelvben. Kognitív stilisztikai tanulmányok. Miskolc, 2023. Egyetemi Kiadó, 220 p.

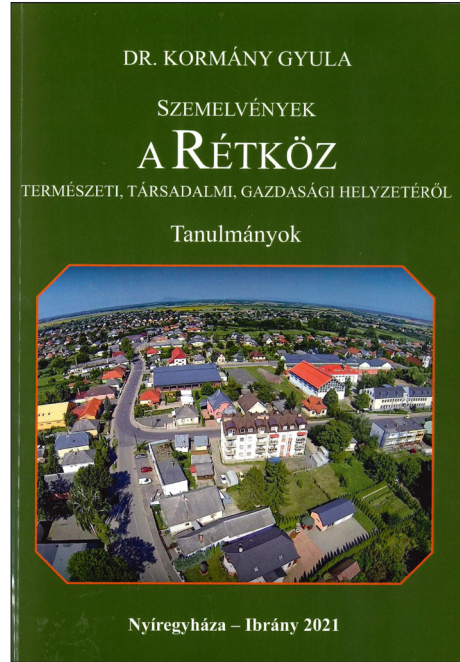
AJTAY-HORVÁTH MAGDA

# A Rétköz

## Kormány Gyula könyvéről

A Rétköz különleges helyet foglal el Magyarország kistájainak sorában. Történetét, néprajzát, földrajzát és ártéri gazdálkodását, valamint vízrajzi helyzetét számos kutató vizsgálta, így a rá vonatkozó szakirodalmak sora is bőséges. Ezek közül – a teljesség igénye nélkül – feltétlenül ki kell emelni Kiss Lajos néprajzkutató 1961-ben megjelent *Régi Rétköz* című munkáját, Réfi Oszkó Magdolna történész, levéltáros *Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században* címmel, 1997-ben megjelent könyvét és Frisnyák Sándor geográfus szerkesztésében 2002-ben kiadott *A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza* című tanulmánykötetet.

A térségből származó Kormány Gyula szintén több tudományos és ismeretterjesztő munkát készített a Rétkörről. Hogy csak néhányat említsünk közülük: *A Rétköz vízrajzi viszonyai; Megváltozott tájaink: a Rétköz; A Rétköz természeti földrajzának vázlatja; 100 éve épült a Lónyay-főcsatorna*. Tudományos munkássága alapvetően a földrajztudományhoz köthető, de a térség egyik meghatározó településének, Ibráynak szülöttjeként és díszpolgáraként szívesen mélyed el a Rétköz szövevényes és titokzatos történelmében is. Kormány Gyulának, a Nyíregyházi Egyetem professzor emeritusának 2009 és 2021 között keletkezett, a kistáj történetével és történeti földrajzával foglalkozó, külön-



böző helyeken megjelent írásait Ibrány Város Önkormányzata 2021-ben tanulmánykötetben gyűjtötte össze és tette közkinccsé. A könyvben 219 oldalon 15 tanulmány kapott helyett, közülük 14 korábban íródott és jelent meg, *A Nagyhálászi, „Rétközi Kendergyár” fejlődéstörténete a kenderfeldolgozástól a papíripari termékekig* című munkának viszont ez az első közlése. Miután a vízrajzi környezetnek meghatározó szerepe volt a Rétköz történelme alakulásában, érthető, hogy a tanulmányok közül 7 szorosan kapcsolódik a terület XVIII–XX. századi vízügyi történetéhez. A többi, főként a

szűkebben vett ibrányi térségen keresztül a XX–XXI. századi kistáj demográfiai és gazdasági viszonyaiba nyújt betekintést.

A szerző a *Bevezetés*ben felhívja az olvasók figyelmét arra, hogy változatlan formában közli a tanulmányokat, továbbá nem volt lehetőség a bibliográfiák teljeskörű egyesítésére, mint ahogy néhol pontosításra, kiegészítésre van szükség a levéltári jelzetek, internetes hivatkozások esetében is. Bizonyára nyomdatechnikai probléma miatt a lábjegyzetek sorszámozása pedig a különálló tanulmányok ellenére a kötetben folyamatos lett. Mindezekre azért érdemes felhívni a figyelmet, mert Kormány Gyula ezen kötete sok további kutatásnak lesz majd motiválója, kiindulópontja és hivatkozási alapja.

A lassan feledésbe merülő kendergyár története mellett kiemelt figyelmet érdemel a vízgazdálkodás és vízi munkálatok múltját feltáró tanulmányblokk. Ezek az ősi, vízszabályozási munkálatok előtti táj bemutatásától egészen a XX. századi rétközi Tisza-szakasz hullámterének vizsgálatáig terjednek. Itt kapott helyet a nyírségi csatornarendszer építéstörténetét tárgyaló tanulmány is, ugyanis a Rétköz a XIX. század során a Tisza árvizei mellett a Nyírség dombjairól lefolyó, szabályozatlan vizek kártételeitől is szenvedett, így a nyíri térség vízszabályozása és megfelelő csatornázása elengedhetetlen volt a Rétköz későbbi fejlődése szempontjából. A táj régi kutatójaként a szerző ismeri a mindenkori releváns szakirodalmakat. Erről a bőséges irodalomjegyzék is tanúskodik. Szinte mindegyik munka bibliográfiájában megtalálható Réfi Oszkó Magdolna valamelyik művére

történi hivatkozás. Kormány Gyula az írásokban szereplő táblázatok közül is többet az ő műveiből vett át.

A Rétköz és a Nyírség belvízmentesítésében is kiemelkedő jelentősége volt az 1879 és 1882 között elkészült Nyírvízgyűjtő-főcsatornának (1884-től Lónyay-főcsatorna). Az övcsatorna a nyíri vizeket volt hivatott összegyűjteni és a Tiszába szállítani. A főcsatorna eklatáns példája két vízszabályzó társulat együttműködésének, ugyanis létrejött a Felső-szabolcsi Tisza-szabályzó Társulat és a Nyírvíz Szabályzó Társulat között 1879-ben kötött egyezség eredménye volt. A csatorna elkészültének 100 éves évfordulója alkalmából 1983-ban Kormány Gyulának már megjelent egy írása a Lónyay-főcsatorna történetéről a Szabolcs-szatmár-beregi Szemle hasábjain. A főcsatorna építéstörténetére ebben a kötetben több helyen, több írás szövegében is találunk utalást, néha különböző megközelítésben. A két társulat között létrejött egyezség egy példánya eredetiben megtalálható a Budapest Főváros Levéltárában, amelyből igazolható, hogy a gyűjtő főcsatorna építését és a későbbi fenntartását, a melléképítményekkel együtt, a Felső-szabolcsi Társulat vállalta. A munkálatokhoz a Nyírvíz Társulat egyszeri, összegű támogatást nyújtott.

A Rétköz tanyavilágával és az ibrányi régióval foglalkozó írások kimondottan adatgazdagok, táblázatokkal, képekkel és ábrákkal tarkítottak. A tanulmányok összegzik a témákban korábban megjelent szakmunkák eredményeit, de a kvantitatív adatokat tartalmazó táblázatok nagy része a szerző saját kutatása; ezeket a

Központi Statisztikai Hivatal különböző évekből származó népességyilvántartási adatai alapján állított össze.

A könyv utolsó tanulmánya, amelynek ez az első megjelenése, a „*Rétközi Kendergyár*” fejlődéstörténetét hivatott bemutatni. Kormány rövid gazdaságtörténeti bevezetés után az 1906-os alapítástól egészen napjainkig tárgyalja, a kronológia rendezőelve alapján a gyár történetét. A 17 oldalas szöveg több alfejezetre oszlik és 22 lábjegyzetet tartalmaz. A fényképek egy része a szerző saját felvétele, másik része a Nagyhalászi Városi Könyvtár gyűjteményéből származik. A képek közé bekerült egy forrás is, az 1906-ban kelt iparendély fényképmásolata. A forráshiány magyarázatként a szerző megjegyzi, hogy a gyár működésének történetére vonatkozó dokumentumok a II. világháborús dúlások időszakában elvesztek, Nagyhalász nagyközség 1905 és 1950 közötti időszakra vonatkozó irataiból is csak alig másfél iratfolyóméter anyag maradt meg és került a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltárának őrizetébe. Ezek mellett talán a település 1950 utáni anyaga, illetve Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung közizgatásilag eggyelőre egyesített vármegyék alispánjának iratai is tartalmazhatnak még ismeretlen adatokat.

A Kormány Gyula munkáiból összeállított tanulmánykötet célja – ahogy a szerzői is megjegyzi – az egykor kis példányszámú kiadványokban megjelent dolgozatok újra megjelentetése, hozzájárulva ezzel, hogy a szakmabeliek és a szélesebb érdeklődő

közönség számára azok könnyen elérhetővé váljanak. Fontos megemlíteni, hogy a nyomtatott változat mellett a könyv elektronikusan is elérhető a Nyíregyházi Egyetem internetes oldalán.

A Rétköz történetét és földrajzát vizsgálók számára a közölt írások ismerete elengedhetetlen historiográfiai szempontból is. Ugyan a legtöbb esetben a korábbi és/vagy mások tudományos eredményeinek a szintetizálásáról van szó, de a gazdag szakirodalom-jegyzékek segíthetnek az új kutatási irányok kijelölésében. A szemléltető, adatgazdag táblázatok és ábrák kvantitatív adatai pedig jól integrálhatók az új aspektusokból és narratívákból közelítő (például környezettörténet) kutatómunkákba. Nem elhanyagolható a könyv helytörténeti kutatások terén való hasznosíthatósága sem. A kötetben előforduló esetleges formai és tartalmi hibák miatt viszont a szakmai célú felhasználás során még inkább hangsúlyozni kell a történeti vizsgálatok egyik alapvető módszerének, a forráskritika alkalmazásának fontosságát.

Az ibrányiak számára különösen fontos kötet remélhetőleg felkerül azok könyvespolcára is, akiket – messze kerülve a térségtől – ez fog emlékeztetni családi gyökereikre, szülőföldjükre.

KORMÁNY GYULA: *Szemelvények a Rétköz természeti, társadalmi és gazdasági helyzetéről. Tanulmányok. Nyíregyháza–Ibrány, 2021. Ibrány Város Önkormányzata, 291 p.*

GARAS NORBERT

# Szerzőink

Dr. Ajtay-Horváth Magda PhD – főiskolai tanár, Nyíregyháza

Bakajsa András – ny. középiskolai tanár, irodalomtörténész,  
Fényeslitke

Dr. Bakó Endre – irodalomtörténész, kritikus, Debrecen

Finta Éva – költő, ny. főiskolai oktató, Sárospatak

Garas Norbert – levéltáros, MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg  
Vármegyei Levéltára

Gerliczki András – középiskolai tanár, irodalomtörténész,  
Nyíregyháza

Dr. Holmár Zoltán PhD – történész, Jósza András Múzeum –  
Kállay Gyűjtemény, Nyíregyháza

Dr. habil. Karádi Zsolt PhD – főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem

Stevanyik András (1953–2024) – helytörténész, Nyíregyháza

Szabó Sándor – előadóművész, zeneszerző, zenekutató, Vác

Szoka Margit – PhD-hallgató, Debreceni Egyetem

Tóth Miklós – egyetemi hallgató, Nyíregyházi Egyetem

Várkonyi András – építészmérnök, Érd

750 FT



E számunk  
megjelenését  
támogatta:



Nemzeti  
Kulturális  
Alap